ELNUR HÜSEYNOV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
ÜLVİ ŞAMİLOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

Metodik vəsait

© "Şərq-Qərb" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

MÜNDƏRİCAT

Dərslik və müəllim üçün metodik vəsait haqqında...

Şəxsiyyətin formalaşdırılmasında və inkişafında məktəbin və müəllimlərin rolu ... 7

7-ci siniflər üçün Azərbaycan tarixi dərsliyinin konsepsiyası ... 10

Təlim prosesində səmərəli öyrənmə mühiti ... 20

Tədqiqatı əsaslı öyrənmə ... 25

İnteraktiv tədris forması ... 31

Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanin zəruriliyi ... 41

7-ci sinif Azərbaycan tarixi fənni üzrə alt standartların inteqrasiya imkanları ... 43

Şagird nailiyyətlərinin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi ... 45

Diaqnostik qiymətləndirmə ... 47

Qiymətləndirmə prosesinin sistemli planlaşdırılması ... 55

Summativ qiymətləndirmə ... 57

Qiymətləndirmənin üsul və vasitələri ... 58

Refleksiyanın və özünüqiymətləndirmənin rolu və tətbiqi ... 59

Qiymətləndirmə üçün meyarların işlənib hazırlanması ... 60

Təlim məqsədlərinin düzgün reallaşdırılması ilə bağlı tövsiyələr ... 63

Müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdirilmasina dair tövsiyələr ... 68

Fəal dərsin planlaşdırılmasına dair tövsiyyələr ... 72

Dərslərin illik planlaşdırılması ... 73

Dərs icmallari ... 76
Mövzu. 1. Azərbaycan VII yüzillikdə. (birinci saat) ... 76
Mövzu. 1. Azərbaycan VII yüzillikdə. (ikinci saat) ... 79
Mövzu 2. Azərbaycan xilafətin tərkibində (birinci saat) ... 82
Mövzu 2. Azərbaycan xilafətin tərkibində (ikinci saat) ... 85
Mövzu 3. Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi (birinci saat) ... 87
Mövzu 3. Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi (ikinci saat) ... 91
Mövzu 3. Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi (üçüncü saat) ... 92
Mövzu 4. Azərbaycan Böyük Səlcuq imperiyası dövründə ... 93
Mövzu 5. Eldənizlər dövləti ... 95
Mövzu. 6. Şirvanşahlar dövləti XII yüzillikdə ... 98
MÖVZU 7. IX-XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət ... 101
Mövzu 8. Mədəniyyət ... 103
Mövzu 9. Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti (birinci saat) ... 105
Mövzu 9. Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti (ikinci saat) ... 108
Mövzu 9. Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti (üçüncü saat) ... 110
Mövzu 10. Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi ... 115
Mövzu 11. Mədəniyyət ... 118
Mövzu 12. Qaraqoyunlu (Baharlı) dövləti ... 121
Mövzu 13. Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövləti (birinci saat) ... 124
Mövzu 13. Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövləti (ikinci saat) ... 127
Mövzu 14. Səfəvi dövlətinin qurulması (birinci saat) ... 130
Mövzu 14. Səfəvi dövlətinin qurulması (ikinci saat) ... 132
Mövzu 15. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (birinci saat) ... 134
Mövzu 15. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (ikinci saat) ... 136
Mövzu 16. Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət (birinci saat) ... 138
Mövzu 16. Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət (ikinci saat) ... 140
Mövzu 17. Mədəniyyət ... 142

DƏRSLİK VƏ MÜƏLLİM ÜÇÜN METODİK VƏSAİT HAQQINDA

Hörmətli müəllimlər! Bildiyiniz kimi respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni dərslik komplektlərinin hazırlanması dövlətin dərslik siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu məsələ strateji fəaliyyət dairəsinə daxil olan təhsil sahəsində prioritet istiqamətlərdən biridir. Artıq uzun illərdir ki, məktəblərimizdə yeni təhsil proqramları əsasında müxtəlif fənlər üzrə müasir dərslik komplektlərindən istifadə olunur. Sizə təqdim etdiyimiz VII sinif üçün Azərbaycan tarixi dərslik komplekti Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) əsasında hazırlanmışdır. Dərslik komplekti funksiyasına, məzmun və strukturuna görə fənn üzrə tədris planı və proqramı əsasında hazırlanmış, nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşıqlı şəkildə izahı verilməklə təqdim olunmuşdur. Azərbaycan tarixi dərsliyi komplektinin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Tədris prosesində müəllim-şagird fəaliyyətinin tam təsəvvür olunmasını və üzvi şəkildə əlaqələndirilməsini təmin edir;
- Müəllimin planlaşdırmadan qiymətləndirməyə qədər bütün fəaliyyətini istiqamətləndirir;

Təlim prosesində şagirdin müstəqilliyini və tətbiq bacarıqlarının genişləndirilməsinə imkan yaradır.

Bu baxımdan şagirdlər məlumatlar əldə etmək üçün axtarışlara cəlb olunur, müstəqil surətdə tədqiqatlar aparır, bunun üçün onlara fəal təlim şəraiti yaradılır. Şagirdlərin fərdi marağı nəzərə alınmaqla onlarda zəruri həyati bacarıqların formalaşdırılmasına, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə imkan yaradılır, təlimə maraq artırılır.

Bildiyiniz kimi, müasir dövrdə dərslik təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biri hesab edilir. Şagird səxsiyyətinin formalaşdırılmasında və inkişafında dərsliklərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə əvəzsizdir və onun tələblərə uyğun hazırlanması zəruridir. İdraki təhsilin əsas resurslarından biri hesab edilən dərslik özünəməxsus, orijinal xüsusiyyətləri ilə daha çox maraq doğuracaqdır.

Fənn kurikulumlarına uyğunluq dərsliyin əsas keyfiyyətlərindən biri kimi qeyd edilə bilər. Bunu nəzərə alaraq hazırlanmış dərslik fəal təlim prosesində bir komponent kimi şagirdi idraki fəallığa sövq edəcəkdir. Bununla yanaşı, təqdim olunan şəkil və illüstrasiyalar, yaradıcı sual və tapşırıqlar şagirdləri tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirəcəkdir. Dərslik təkcə bilik vermək, məlumatlandırmaq funksiyasına deyil, şəxsiyyətin formalaşmasına, şagirdlərin öz üzərlərində çalışmasına, tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü formalaşdıraraq inkişaf etdirməyə də xidmət edəcəkdir.

Bildiyiniz kimi, şagirdləri fəaliyyətə sövq etmək, həmçinin praktik olaraq işin icrasına imkan yaratmaq müasir dərsliklərin əsas keyfiyyətlərindən hesab edilir. Orada bacarıqları formalaşdıra bilmək imkanının olması üstün cəhət kimi dəyərləndirilir. Bunun üçün kifayət qədər müxtəlif növ çalışma və tapşırıqlardan istifadə edilməsi tələb olunur. Bu tələbləri nəzərə almaqla dərslikdə, eləcə də müəllim üçün metodik vəsaitdə əsas nüanslara yer ayrılmışdır. Bununla yanaşı, inteqrativ bacarıqların inkişafına imkan yaratmaq, onu şəxsiyyətin ümumi keyfiyyətinə çevirmək üçün dərslik komplektində yetərincə imkanlar açılmış, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılmasının diqqət mərkəzində saxlanılması üçün lazımi məlumatlar, şəkil və illüstrasiyalar, eləcə də digər öyrədici və düşündürücü vasitələrə yer verilmişdir.

Yeni dərslikləri kurikulumun tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlamaq üçün bir sıra mühüm pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. Bu gün Azərbaycanda təhsilin məzmunu şagirdyönümlülük, tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, inkişafyönümlülük və inteqrativlik kimi prinsiplərə əsaslanır.

Şagirdyönümlülük – təhsilin məzmunu tərtib və tətbiq edilərkən hər bir şagirdin ehtiyac və maraqlarının nəzərə alınması, bütün öyrənənlərin təlim prosesinə fəal cəlb olunması;

Tələbyönümlülük – cəmiyyətdə gedən ictimai, iqtisadi dəyişikliklərin, elm və texnikanın inkişafının, habelə dünyada gedən qloballaşmanın həyat və məişətimizə gətirdiyi yeniliklərin nəzərə alınması;

Nəticəyönümlülük – nail olunması nəzərdə tutulan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması və təlimin təşkilində məhz həmin nəticələrin əldə rəhbər tutulması;

İnkişafyönümlülük – müxtəlif fənlər üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların təhsilin inkişaf səviyyəsinə ardıcıl və davamlı şəkildə tətbiq olunması;

İnteqrativlik – ayrı-ayrı fənlər üzrə bilik və bacarıqların həm bir-biri, həm də həyatla əlaqəli olması.

Bu prinsiplər müasir metod və metodologiyanın fəlsəfi, hüquqi, psixoloji, pedaqoji və praktik əsasını təşkil edir.

Bununla yanaşı, dərslikdə əyanilik, oxunaqlılıq, yaş səviyyəsinə uyğunluq, inklüzivlik və s. bu kimi məsələlər də nəzərə alınmış, eləcə də fəal təlim üçün şərait yaradılmışdır.

Əyanilik. Dərslikləri baxımlı etmək, onu şagirdin ən yaxın müsahibi kimi dəyərləndirmək, eləcə də stimullaşdırıcı vasitəyə çevirmək üçün əyaniliyə mühüm didaktik prinsip kimi müraciət olunur. Aşağıdakılar nəzərə alındıqda bu prinsipin tam reallaşdırıldığı aydın görünür:

- şəkillər, fotolar;
- illüstrasiyalar;
- sxemlər;
- cədvəllər;
- xəritələr;
- qrafiklər;
- QR kodlar.

Əyaniliyi təmin etmək üçün yuxarıda sadalanan bütün vasitələrin eyni bir dərsliyə daxil edilməsi tələb olunmur. Azərbaycan tarixi dərsliyi hazırlanarkən onun özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri əsas götürülmüş, zəruri hesab edilən müvafiq əyani vasitələr seçilib təqdim olunmuşdur.

Oxunaqlılıq. Oxunaqlılığın nəzərə alınması üçün, ilkin olaraq, məzmun materiallarının maraqlı olması vacib hesab edilir. Belə materiallar şagirdlərin diqqətinə səbəb olur, onları öyrənməyə sövq edir. Təlim materiallarının lakonikliyi, aydın üslubda, sadə dildə olması öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

Bu tələbin də nəzərə alınması maksimum gözlənilmiş, dərslikdə hadisələrin şərhi aydın və anlaşılan şəkildə veilmişdir.

Yaş səviyyəsinə uyğunluq. Dərsliklər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman iki əsas tələb diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

a) dizayn;

b) təlim materiallarının məzmunu, həcmi, maraqlılığı.

Bütün bunlar şagirdin yaş xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla seçilir.

Dərslik hazırlanarkən şagirdin sinif mühiti ilə yanaşı, müstəqil işləməsinə şərait yaradan amillər nəzərə alınmış, motivasiya imkanları gücləndirilmiş, vaxt nəzərə alınmaqla verilən materiallarda ən zəruri və düşündürücü məqamlara yer ayrılmışdır.

İnklüzivlik. Bu prinsip əsasında yazılmış dərslik özünün əhatəliliyinə görə seçilməli, təlim prosesində müxtəlif səviyyələri ehtiva etməli, istedadlı şagirdlərlə yanaşı, müəyyən səbəblərdən geridə qalanların da təlim maraqlarını ödəyə bilməlidir. Bunun üçün təlim materiallarının seçilməsinə və dərsliyə daxil edilməsinə diferensial yanaşılmalı, hər bir sinifdə şagirdlərin inkişaf səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

Dərslikdə inklüzivlik dövrün əsas tələbi kimi diqqət mərkəzində saxlanılmış, şagirdlərin inkişafı üçün zəruri olacaq imkanlar təqdim olunmuşdur.

Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması. Fəal təlim müasir təhsil prosesinin əsas atributlarından hesab edilir. Onun qurulmasında bir çox amillərlə yanaşı, dərslik də həlledici rol oynayır. Nəticəyönümlü kurikulumlar məhz belə dərsliklərin hazırlanmasını tələb etdiyi üçün bu tələbə uyğunluğu qoruyub saxlamağa çalışmışıq. Ona görə də dərslik hazırlanarkən fəal təlim üçün şəraitin yaradılmasına mühüm didaktik prinsiplərdən biri kimi önəm verilmişdir. Hər bir paraqrafda təlim materiallarının verilməsi fəal təlim prosesinin uyğunlaşdırılmış, təlim marağının formalaşdırılması, problemin qoyuluşu, həll edilməsi, təqdim olunma və qiymətləndirmə üçün şəraitin yaradılması dərsliyin hazırlanmasında əsas tutulmuşdur.

Ən zəruri informasiyalar, tapşırıq, sual və çalışmaları ehtiva edən VII sinif Azərbaycan tarixi dərsliyi istiqamətverici, yönəldici, düşündürücü funksiyaları özündə birləşdirir. Dərslikdə informasiya yükünə yer verilməmiş, məzmunun keyfiyyətli olması üçün orijinallıq qorunmuşdur. Sadədən mürəkkəbə, xronoloji və məntiqi ardıcıllığı nəzərə almaqla, dərslik 9 paraqraf və 3 bölmədən ibarət tərtib edilmişdir. Paraqraflar tərtib olunarkən standartlar və onların reallaşdırılması üçün mənbələr, xəritələr, illüstrasiyalar, sxemlər, cədvəllər, sual və tapşırıqlar və s. vasitələr nəzərə alınmışdır. Metodik vəsaitin hazırlanmasında standartlar, inteqrasiya cədvəli, dərslərin icmalı, interaktiv dərs nümunələri, qiymətləndirmə və qiymətləndirmə vasitələri öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, sizə dərslik və metodik vəsaitin hazırlanmasında istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatlar, internet resurslarının siyahısı təqdim edilmişdir. Tərtib edilmiş paraqrafların hər biri qruplaşdırılmış, forma və üsullar təqdim olunmuş, işin texnologiyasına aydınlıq gətirilmiş, dərslikdən istifadənin bütün mexanizmləri işıqladırılmışdır. İstifadə edilmiş resursların, eləcə də istifadəsi mümkün olan resursların siyahısı metodik vəsaitdə göstərilmişdir. Bir sözlə, dərslik komplektinə daxil olan dərslik və müəllim üçün metodik vəsait dövlətin və Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin qoyduğu tələbi maksimum səviyyədə gözləməklə tərtib olunmuşdur.

Şərti işarələr

- Açar söz
- S Sual
- T Tapşırıq
- M Mənbə

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA VƏ İNKİŞAFINDA MƏKTƏBİN VƏ MÜƏLLİMLƏRİN ROLU

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı insanın həyat boyu keçdiyi mürəkkəb, çoxşaxəli və davamlı bir prosesdir. Bu proses yalnız ailə mühitində deyil, eyni zamanda məktəb mühitində sistemli və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Məktəb cəmiyyətin kiçik modeli kimi çıxış edir və şagirdin yalnız akademik biliklərə yiyələndiyi məkan deyil, eyni zamanda onun dəyərlərinin, davranış normalarının, sosial münasibətlərinin və mənəvi mövqeyinin formalaşdığı əsas sosial institutdur.

Məktəb mühiti şagirdin özünü dərk etməsi, başqaları ilə ünsiyyət qurması, məsuliyyət hissinin yaranması və sosial rolları mənimsəməsi üçün zəmin yaradır. Bu mühitdə müəllim əsas istiqamətləndirici fiqur kimi çıxış edir. Müəllimin davranışı, ünsiyyət tərzi, verdiyi rəy və münasibət forması şagirdin şəxsiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Müəllim–şagird münasibətlərinin etibara, hörmətə və ədalətə əsaslanması şagirdin sağlam psixoloji inkişafını və müsbət xüsusiyyətlərinin formalaşmasını sürətləndirir.

Eyni zamanda məktəb yalnız bilik ötürən deyil, həm də tərbiyəvi funksiyanı yerinə yetirən bir mühitdir. Burada şagirdlər əməkdaşlıq etməyi, problemləri müzakirə yolu ilə həll etməyi, fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşmağı və cəmiyyət üçün faydalı fərd olmağı öyrənirlər. Bu baxımdan məktəbin və müəllimlərin rolu şəxsiyyətin formalaşmasında təsadüfi deyil, planlı, məqsədli və strateji xarakter daşıyır.

Məktəbin şəxsiyyətin formalaşmasında sosial mühit kimi rolu

Məktəb şagird üçün yalnız bilik əldə edilən məkan deyil, eyni zamanda onun sosiallaşdığı, dəyərləri mənimsədiyi və şəxsiyyət kimi formalaşdığı əsas mühitdir. Şagird gündəlik həyatının böyük bir hissəsini məktəbdə keçirdiyi üçün burada qurulan münasibətlər, mövcud qaydalar və psixoloji iqlim onun davranışlarına və dünyagörüşünə birbaşa təsir göstərir.

Məktəb mühiti şagirdə:

- cəmiyyətin yazılmamış qaydalarını,
- sosial rolları və məsuliyyətləri,
- hüquq və vəzifələr balansını,
- əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətini

təcrübə yolu ilə öyrənmək imkanı yaradır. Sinif, məktəb icması və müxtəlif sosial fəaliyyətlər şagirdin "mən" anlayışını formalaşdırır, onu fərd kimi tanınmasına və qəbul edilməsinə şərait yaradır.

Sağlam psixo-sosial mühitə malik məktəbdə şagird:

- özünü təhlükəsiz hiss edir;
- fikir bildirməkdən çəkinmir;
- səhv etməkdən qorxmur;
- təşəbbüskar və fəal mövqe tutur.

Əksinə, qorxu, təzyiq və ədalətsizlik üzərində qurulan məktəb mühiti şagirdin özünə inamını zəiflədir, aqressiv davranışların yaranmasına və passiv olmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan məktəbin əsas funksiyalarından biri şagird üçün təhlükəsiz, inklüziv, ədalətli və dəstəkləyici sosial mühit yaratmaqdır. Belə mühit şəxsiyyətin sağlam inkişafı üçün zəruri şərt hesab olunur və müəllimin tərbiyəvi rolunun səmərəli icrasına zəmin yaradır.

Müəllimin şəxsiyyətformalaşdırıcı rolu və təsir mexanizmləri

Müəllim şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasında ən güclü və davamlı təsir göstərən fiqurlardan biridir. O təkcə bilik ötürən deyil, eyni zamanda davranış modeli, dəyərlərin daşıyıcısı və sosial nümunədir. Şagirdlər çox vaxt müəllimin dediklərindən daha çox davranışını, münasibətini və mövqeyini mənimsəyirlər.

Müəllimin şəxsiyyət formalaşdırıcı rolu

Müəllim şagirdin özünə və başqalarına münasibətinin, dəyərlər sisteminin, məsuliyyət hissinin, əməkdaşlıq və empatiya bacarıqlarının, özünüifadə və qərarvermə qabiliyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Sinifdə müəllimin yaratdığı atmosfer – ədalətli, anlayışlı və ya avtoritar, qorxuya əsaslanan – şagirdin daxili dünyasında dərin iz buraxır.

Müəllim şagird üçün:

- rol modelidir (nümunə ilə öyrədir),
- istiqamətvericidir (dəyərləri və normaları göstərir),
- motivasiya mənbəyidir (özünə inam yaradır),
- sosial bələdçidir (ünsiyyət və davranış qaydalarını öyrədir).

Müəllimin təsir mexanizmləri.

1. Nümunə (model) təsiri.

Müəllimin davranışı, danışıq tərzi, problemlərə yanaşması şagird tərəfindən müşahidə edilir və təqlid olunur. Ədalətli, səbirli, hörmətli müəllim şagirdlərdə də eyni xüsusiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradır.

2. Ünsiyyət və münasibət üslubu.

Müəllimin şagirdlə qurduğu münasibət onun özünə dəyər vermə hissinə təsir edir. Demokratik və dəstəkləyici ünsiyyət özünə inamı artırır, təşəbbüskarlığı gücləndirir, məsuliyyətli davranışı formalaşdırır.

3. Gözləntilər və etibar.

Müəllimin şagirddən gözləntiləri çox vaxt "özünü doğruldan proqnoz" rolunu oynayır. Şagirdə güvənən müəllim onun potensialını üzə çıxarmağa kömək edir.

4. Əks-əlaqə və qiymətləndirmə.

Vaxtında, konstruktiv və inkişafyönümlü əks-əlaqə şagirdin özünü dərk etməsinə, səhvdən öyrənməsinə, məsuliyyət hissinin artmasına xidmət edir. Təhqiredici və müqayisəedici qiymətləndirmə isə şəxsiyyətin inkişafını ləngidir.

5. Dəyərlərin ötürülməsi

Müəllim dərs prosesində və gündəlik davranışında dürüstlük, əməksevərlik, ədalət, empatiya, vətəndaşlıq mövqeyi kimi dəyərləri şagirdlərə ötürür. Bu ötürülmə çox vaxt birbaşa nəsihət deyil, situativ davranışlar vasitəsilə baş verir.

6. Təlim mühitinin təşkili

Müəllimin yaratdığı sinif mühiti şagirdin azad düşünməsinə, məsuliyyət daşımasına, əməkdaşlıq etməsinə, səhv etməkdən qorxmamasına imkan verirsə, bu, şəxsiyyətin inkişafını dəstəkləyir.

Müəllim şagird şəxsiyyətinin "memarı" deyil, onun inkişafını istiqamətləndirən əsas katalizatordur. Hörmətə, etibara və dəyərə əsaslanan müəllim–şagird münasibəti sağlam, məsuliyyətli və sosial cəhətdən yetkin şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında istifadə olunan konkret pedaqoji strategiyalar və sinif nümunələri

Şagird şəxsiyyəti təsadüfi deyil, məqsədyönlü pedaqoji təsirlər nəticəsində formalaşır. Bu təsirlər sistemli strategiyalar vasitəsilə həyata keçirildikdə daha dayanıqlı və uzunmüddətli nəticə verir.

1. Nümunəvi davranış strategiyası (Rol model yanaşması)

Mahiyyəti: Müəllim öz davranışı ilə şagird üçün "canlı dəyər modeli" rolunu oynayır. Şagirdlər müəllimin nə dediyini deyil, necə davrandığını mənimsəyirlər.

Sinif nümunəsi:

Müəllim sinifdə fikir ayrılığı zamanı:

- səsini qaldırmır,
- hər iki tərəfi dinləyir,
- emosiyalarını idarə edir.

Zamanla şagirdlər də mübahisələrdə eyni davranış modelini təqlid edirlər.

Formalaşan xüsusiyyətlər: özünə nəzarət, empatiya, mədəni ünsiyyət

2. Demokratik sinif mühiti strategiyası

Mahiyyəti: Şagird sinifdə söz haqqı, seçim imkanı və qərarvermə prosesində iştirak etdikdə özünü dəyərli şəxsiyyət kimi hiss edir.

Sinif nümunəsi:

Müəllim dərsin əvvəlində soruşur:

- "Bu mövzunu hansı formada öyrənmək istərdiniz?"
- "Tapşırığı fərdi, yoxsa qrup halında edək?"

Şagird qərarın bir hissəsi olduğunu dərk edir.

Formalaşan xüsusiyyətlər: məsuliyyət, təşəbbüskarlıq, özünəinam

3. Müzakirə və dialoq strategiyası

Mahiyyəti: Şəxsiyyət monoloqla deyil, dialoqla inkişaf edir. Müzakirə şagirdin fikrini əsaslandırmaq, başqasını dinləmək bacarığını artırır.

Sinif nümunəsi:

Tarix dərsində müəllim soruşur:

"Bu hadisə, sizcə, ədalətli idimi? Niyə?"

Müəllim:

- Düzgün cavab axtarmır.
- Fərqli fikirləri qəbul edir.
- Arqumentlərə dəyər verir.

Formalaşan xüsusiyyətlər: tənqidi düşüncə, fikir plüralizmi, hörmət

4. Məsuliyyətə əsaslanan tapşırıqlar strategiyası

Mahiyyəti: Şagirdə real məsuliyyət verildikdə öz davranışının nəticəsini dərk edir.

Sinif nümunəsi:

- Qrup rəhbəri seçilir.
- Sinif qaydalarının yazılması şagirdlərə tapşırılır.
- Təqdimata cavabdeh şagird müəyyən edilir.

Şagird "mənə tapşırılıb" hissi ilə davranışını tənzimləyir.

Formalaşan xüsusiyyətlər: məsuliyyət, liderlik, özünənəzarət.

5. Refleksiya strategiyası (özünü dərketmə)

Mahiyyəti: Şəxsiyyət yalnız fəaliyyətlə deyil, fəaliyyətin dərk edilməsi ilə formalaşır.

Sinif nümunəsi:
Dərsin sonunda müəllim soruşur:
- "Bu gün nəyi bacardın?"
- "Nə çətin oldu?"
- "Növbəti dəfə nəyi fərqli edərdin?"

Şagird öz davranışını analiz etməyə başlayır.
Formalaşan xüsusiyyətlər: özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, inkişafyönümlülük

6. Müsbət möhkəmləndirmə strategiyası

Mahiyyəti: Şəxsiyyət qorxu ilə deyil, dəyərləndirmə ilə formalaşır.
Sinif nümunəsi:
Müəllim deyir:
- "Bu dəfə cavab verməkdən çəkinmədin – bu çox dəyərlidir".
- "Səhv etdin, amma cəhdin doğrudur".

Şagird səhv etməkdən qorxmamağı öyrənir.
Formalaşan xüsusiyyətlər: özünəinam, riskalma, daxili motivasiya

7. Əməkdaşlıq və sosial öyrənmə strategiyası

Mahiyyəti: Şəxsiyyət sosial mühitdə cilalanır. Birgə fəaliyyət empatiya və qarşılıqlı məsuliyyəti gücləndirir.
Sinif nümunəsi:
Qrup işi zamanı:
- Rollar bölüşdürülür,
- Nəticə birgə təqdim olunur,
- Qrupdaxili refleksiya aparılır.

Formalaşan xüsusiyyətlər: əməkdaşlıq, empatiya, sosial məsuliyyət

8. Dəyərlər üzərində qurulan situativ tapşırıqlar

Mahiyyəti: Dəyərlər abstrakt deyil, real situasiyalar üzərindən mənimsənilir.
Sinif nümunəsi:
Situasiya:
- "Dostun imtahanda köçürmək istəyir. Nə edərdin?"
- Müəllim cavabları mühakimə etmir, müzakirə edir.
- Formalaşan xüsusiyyətlər: etik düşüncə, vicdan, qərarvermə.
- Şəxsiyyət təzyiqlə deyil, münasibətlə, qadağa ilə deyil, məsuliyyətlə, mühazirə ilə deyil, təcrübə ilə formalaşır. Müəllimin əsas gücü verdiyi məlumatda yox, yaratdığı şəraitdə və münasibətdədir.

7-ci siniflər üçün Azərbaycan tarixi dərsliyinin konsepsiyası

Ümumi müddəalar:

Hazırda bəşəriyyət dördüncü sənaye çevrilişi hesab edilən yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Texologiyaların sürətli inkişafı, əldə edilən nailiyyətlər, insan faktorunun daha da önə çəkilməsi təhsil sahəsində də yeni çağırışları zəruri edir. Müasir dövrün gerçəklikləri ilə ayaqlaşan, müvafiq bacarıqlara və vərdişlərə malik şəxsiyyətin, nəslin yetişdirilməsi təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Yeni çağırışlar, dövrün tələbləri Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində də nəzərə alınmalıdır. Bu fənnin tədrisinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bu istiqamətdə ən vacib amillərdən biri də

tədris prosesinin əsas resurslarından biri olan dərsliklərin məzmun və forma baxımdan təkmilləşdirilməsi, onların yalnız bilik mənbəyi deyil, həmçinin bacarıq və dəyərlər aşılamaq (formalaşdırmaq) üçün vasitə olmasına çalışılmalıdır. Bu modelin əsasında tarixi hadisə, təzahür və proseslərə aid məlumatları, anlayışları və dəyərləri qazandırmaqla yanaşı, şagirdlərə gələcəkdə istifadə edə biləcəyi müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə və nəticəyə gəlmə bacarıqları qazandırmaq təşkil edir. Beynəlxalq təcrübə şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdırmağı hədəfləyir.

- Tarixi hadisə, proses və təzahürləri araşdırmaq, müqayisə etmək və nəticələrini təqdim etmək;
- Tarixi mənbələri təsnif etmək, orada verilən məlumatları anlamaq, analiz etmək, sintez etmək və dəyərləndirmək;
- Tarixi hadisələri müvafiq dövrün tarixi şərtləri əsasında dəyərləndirmək və bu günü anlamaqda ondan istifadə etmək;
- Tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri qiymətləndirmək;
- Müəyyən tarixi hadisə və proseslə bağlı məlumatları sistemləşdirmək, yəni səbəb-nəticə əlaqəsini təsbit etmək;
- Təhlil və sintezə əsaslanan şifahi və yazılı təqdimatlar hazırlamaq.

Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinin ümumi məqsədləri:

Azərbaycan tarixi ölkəmizin ərazisində uzaq və yaxın keçmişdə yaşamış insanların həyatını, onların həyatında baş verən hadisələri və dəyişiklikləri səbəb-nəticə əlaqəsində öyrənən elmdir. Onun bir fənn kimi ümumi təhsil məktəblərin də öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan tarixinin ümumi təhsil məktəblərində tədrisi dərin və əhatəli biliyə, bacarıq və vərdişlərə, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmağa, öz soykökünə, adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan, şərəfli tarixi keçmişinə dərindən yiyələnən, ailəsini, vətənini, millətini sevən və onu daim ucaltmağa çalışan vətəndaş tərbiyə etməyə xidmət edir.

Azərbaycan tarixi fənni şagirdlərdə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq etmək kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, mühakimə yürütmək, qoyulmuş problemə fərqli baxış nümayiş etdirmək, öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırmaq, hüquqlarını qorumaq, başqalarının hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, dövlət, cəmiyyət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq bacarığının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bu fənnin tədrisi şagirdlərdə xalqımızın dövlətqurma bacarığını dəyərləndirməyə, müstəqil dövlətə malik olmanın əhəmiyyətini anlamağa daha geniş imkan yaradır. Şagirdlər tariximizi öyrəndikcə Azərbaycanın dünyadakı mövqeyini, yerləşdiyimiz coğrafiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini, geosiyasi reallıqları, dövlətlərimizin və tarixi şəxsiyyətlərimizin Azərbaycanda və regionumuzdakı rolunu, həmçinin xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələri doğru-düzgün dəyərlərndirmə bacarığına yiyələnir.

Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramının (kurikulumun) əsas cəhətlərindən biri kimi ***nəticə yönümlülük:***

1. Şagird fəaliyyətinin ardıcıl izlənilməsini, onun nailiyyətlərindəki irəliləyişlərin müntəzəm qiymətləndirilməsini təmin edir;

2. Şagirdlərə gündəlik həyatda lazım olan zəruri bacarıqların aşılanmasını və onun ardıcıl olaraq inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Təlim prosesi ilə gözlənilən nəticə arasında qarşılıqlı əlaqə üçün zəmin yaradır.

3. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin əsas məqsədi məktəblilərdə vətənpərvərlik, fəal vətəndaşlıq mövqeyi, digər xalqlara, ümumbəşəri humanist dəyərlərə hörmət, ənənəvi və mədəni nailiyyətlərə əsaslanan əqidə prinsipləri, dövlətçilik ənənələrinə sədaqət hissi formalaşdırmaq üçün onlara keçmiş və müasir dövrün hadisələrini sərbəst təhlil etmək, faktları ümumiləşdirmək, əldə olunan biliklərdən cəmiyyətin müasir vəziyyətinin qiymətləndirməsində istifadə, tarixi mənbə, müxtəlif fikir və konsepsiyaları təhlil etmək, başqalarının fikirlərinə hörmət etmək, eləcə də sərbəst nəticə çıxarmaq və kollektivdə işləmək bacarıq və vərdişləri aşılamaqla informativ-kommunikativ və hüquqi mədəniyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilir:

- Tarixi hadisələrin, həmçinin müasir həyatda baş verən ictimai hadisələrin dərk, təhlil və təsnif edilməsi;
- milli-mənəvi dəyərlərdən, mədəni irsdən istifadə etməklə daxili potensialın zənginləşdirilməsi və onların gələcək nəsillərə ötürülməsi;
- dövlətçilik ənənələrinə istinad olunması, ölkəmizin müstəqil dövlət quruculuğun da şüurlu və məsuliyyətli vətəndaş kimi iştirak etməsi;
- vətənin tarixində baş vermiş hadisələr nəzərə alınmaqla milli mənafenin və maraqların qorunması;
- müxtəlif mənbələri təhlil etməklə onlardan nəticələrin çıxarılması, sosioloji məlumatlar üzərində işin təşkili, sosial, iqtisadi, mədəni problemlərin tarixi baxımından inkişafının digər fənlərlə əlaqədə izlənilməsi;
- tarixi hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etməklə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

7-ci siniflər üçün Azərbaycan tarixi dərsliyinin yenidən tərtib edilməsində başlıca məqsədlər:

– Dərsliyin yeni təhsil proqramının (kurikulum) standartlarına uyğunlaşdırılması;

– Azərbaycan coğrafi adı və tarixi əsasında şagirdlərdə zaman və məkanla bağlı təsəvvürlərin formalaşdırılması;

– Şagirdlərə tarixi hadisələri xronoloji əsasda təsvir edib qiymətləndirmə imkanının verilməsi;

– Sivilizasiyaların formalaşmasında, dünya mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafında Azərbaycanın rolunun qabardılması;

– Şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olmayan faktoloji materialların azaldılması, dərsliyin sadələşdirilməsi, şagirdlər üçün daha maraqlı və oxunaqlı vəziyyətə gətirilməsi;

– Dərsliyin həcminin optimallaşdırılması, aktual olmayan mövzuların çıxarılması;

– Mətnlərin tarixi hekayə janrına uyğunlaşdırmaqla daha cəlbedici olmasının təmin edilməsi;

– Şagirdlərdə azərbaycançılıq anlayışının formalaşdırılması, ölkənin multikultural ənənələrinin öyrədilməsi;

– Azərbaycanda qalaların, şəhərlərin necə və hansı zərurətdən meydana gəlməsinin, tikilmə texnologiyasının maraqlı formada təqdimi;

– Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin yaranması və inkişafı xüsusiyyətlərinin aşılanması:

– Azərbaycan dövlətləri ilə bağlı müxtəlif tarixi mənbələrdən materialların təqdimi;

– Azərbaycanın dünyadakı mövqeyi və rolunu və dünyanın bizə baxışını sadə şəkildə dəyərləndirməyə imkan verən mövzulara yer verilməsi;

– Azərbaycan tarixinə ümumi baxışın formalaşadırılması;

– Şəkillər, illüstrasiyalar əsasında sadə tədqiqat imkanının yaradılması;

– Mövzularla bağlı tarixi xəritələrdən istifadənin öyrədilməsi;

– Tarixi mənbələr haqqında anlayışların yaradılması;

– Tarixi şəxsiyyətləri dövr baxımından qiymətləndirmə imkanının yaradılması;

– Tarixi hadisələrin xronoloji çərçivələrinin müqayisə edilməsi;
– Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasının dəyərləndirilməsi.
Yuxarıda göstərilən şərtlər əsasında şagirdlərə Azərbaycan tarixini yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə öyrənməyə imkan verən bir dərslik tərtib etmək qarşıya qoyulan başlıca məqsəddir.

VII sinif

VII sinfin sonunda şagird:
– mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir, sxem və cədvəllər hazırlayır;
– Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri dövrə aid yazılı və maddi mənbələr əsasında müəyyən edir;
– Azərbaycanda təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafını onun təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirir;
– Azərbaycanda feodal dövlətlərinin yaranması, müstəqilliyini itirməsi və bərpası səbəblərini şərh edir, dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir;
– tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini qiymətləndirir;
– mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini və milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlar
Tarixi zaman
Şagird:
1.1. Xronologiya ilə bağlı tarixi anlayışları mənimsədiyini nümayiş etdirir.
1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.

1.2. Mənbələr üzərində tədqiqat bacarıqları nümayiş etdirir.
1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.

1.3. İnsanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri sivilizasiyalarla əlaqələndirir.
1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

2. Tarixi məkan
Şagird:
2.1.Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitini tarixi hadisə, proses və təzahürlərlə əlaqələndirir.
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.
2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

3. Dövlət

Şagird:

3.1. Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

3.1.3. Feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

4. Şəxsiyyət

Şagird:

4.1. Tarixi şəxsiyyətləri dövr baxımından qiymətləndirir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

5. Mədəniyyət

Şagird:

5.1. Mədəniyyət və sivilizasiyaları qiymətləndirir.

5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.

5.1.2. Milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.

5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

Şagirdyönümlü təlimin təşkili

Müasir təlim yanaşmaları tədris prosesinin mərkəzinə müəllimi deyil, şagirdi yerləşdirir. Şagirdyönümlü (interaktiv) təlim məhz bu yanaşmadan çıxış edərək öyrənməni hazır biliklərin ötürülməsi deyil, şagirdin fəal iştirak etdiyi idraki proses kimi izah edir. Bu modeldə öyrənmə müəllimin izahı ilə başlamır, şagirdin düşünməsi və fəaliyyəti ilə formalaşır.

Şagirdyönümlü təlimin əsas məqsədi şagirdin:

- düşünməsini aktivləşdirmək;
- öyrənmə prosesinə məsuliyyət hissini artırmaq;
- bilikləri şüurlu şəkildə mənimsəməsini təmin etməkdir.

Bu yanaşmada dərs yalnız məlumatın təqdim edildiyi məkan deyil, müzakirə, əməkdaşlıq və refleksiya mühiti kimi təşkil olunur. Şagird təlim prosesində təkcə cavab verən deyil, sual verən, fikir bildirən, arqumentləşdirən və nəticəyə gələn subyektə çevrilir.

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimin təşkili bir-biri ilə əlaqəli bir neçə əsas mərhələyə əsaslanır. Bu mərhələlər təlim prosesinin məntiqi ardıcıllığını təmin edir və şagirdin idraki fəallığını ardıcıl şəkildə artırır:

- problemin qoyulması;
- şagirdin cəlb olunması;
- sual-cavab və müzakirə;
- əməkdaşlıq;
- refleksiya.

Bu mərhələlərin hər biri ayrıca metodik əhəmiyyət daşıyır və düzgün qurulduqda dərsin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

1. Problemin qoyulması – *Şagirdyönümlü (interaktiv)* təlimin başlanğıc nöqtəsi.

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimin əsas başlanğıc nöqtəsi problemin qoyulmasıdır. Problemin qoyulması dedikdə dərsin əvvəlində şagirdlərin idraki fəallığını oyadan, onları düşünməyə, axtarmağa və mövzuya maraq göstərməyə vadar edən problemli vəziyyətin yaradılması nəzərdə tutulur.

Bu mərhələdə məqsəd mövzunu birbaşa izah etmək deyil, şagirdləri öyrənmə ehtiyacı ilə üz-üzə qoymaqdır. Şagird mövzunu öyrənməyə "tapşırıldığı" üçün deyil, problemi anlamaq və həll etmək istədiyi üçün dərsə daxil olur.

Problemin düzgün qoyulması:

- şagirdin mövzuya daxili marağını artırır;
- dərsin məqsədini şagird üçün mənalı edir;
- öyrənməni mexaniki deyil, şüurlu prosesə çevirir.

Problemin mahiyyəti

Problemin qoyulması real həyatla əlaqəli, şagirdin əvvəlki biliklərinə söykənən və eyni zamanda həmin bilikləri yetərsiz edən bir vəziyyət üzərində qurulmalıdır. Bu zaman şagird mövcud biliyi ilə problemi tam izah edə bilmədiyini hiss edir və yeni biliklərə ehtiyac duyur.

Problemin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Açıq olmalıdır – bir cavabla bitməməlidir;
- Düşündürməlidir – sadəcə, fakt xatırlatmaqla həll olunmamalıdır;
- Maraqlı olmalıdır – şagirdin yaş səviyyəsinə və təcrübəsinə uyğun gəlməlidir;
- Məqsədyönlü olmalıdır – dərsin əsas məzmununa aparmalıdır.

Problemin qoyulma üsulları

Problemin qoyulmasını müxtəlif metodik vasitələrlə həyata keçirmək olar. Müəllim dərsin əvvəlində aşağıdakı üsullardan istifadə edə bilər:

- real həyat situasiyasının təqdim edilməsi;
- ziddiyyətli fikir və ya faktın irəli sürülməsi;
- düşündürücü və provokativ sualın verilməsi;
- qısa hekayə, hadisə və ya müşahidənin təsviri;
- şəkil, video və ya qrafik material üzərindən problem yaratmaq.

Bu üsulların hər biri şagirdin diqqətini dərsə yönəldir və onu passiv dinləyici mövqeyindən çıxararaq idraki subyektə çevirir.

Metodik baxımdan əhəmiyyəti.

Problemin qoyulması bütün dərsin uğurunu müəyyən edən əsas mərhələlərdən biridir. Əgər bu mərhələ zəif qurularsa, sonrakı mərhələlərdə şagirdlərin fəallığını təmin etmək çətinləşər. Əksinə, düzgün seçilmiş problem:

- şagirdin dərs boyu diqqətini saxlayır;
- müzakirə və əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır;
- refleksiyanın məntiqi əsasını formalaşdırır.

Bu səbəbdən problemin qoyulması şagirdyönümlü təlimdə, sadəcə, giriş mərhələsi deyil, bütün təlim prosesini hərəkətə gətirən mexanizmdir.

2. Şagirdin cəlb olunması – *İdraki və emosional iştirakın təmin edilməsi.*

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimdə problemin qoyulmasından sonra ən vacib mərhələ şagirdin cəlb olunmasıdır. Cəlbolunma dedikdə şagirdin dərs prosesində, sadəcə, fiziki olaraq iştirak etməsi deyil, idraki, emosional və sosial baxımdan dərsə daxil olması nəzərdə tutulur.

Şagird cəlb olunmadıqda, problem nə qədər maraqlı olsa belə, öyrənmə səthi xarakter daşıyır. Buna görə də interaktiv təlimdə əsas məqsəd şagirdi:

- dinləyici mövqeyindən çıxarmaq;
- düşünən və reaksiya verən mövqeyinə gətirmək,
- dərsin gedişinə təsir edən fəal iştirakçıya çevirməkdir.

Şagirdin cəlb olunmasının mahiyyəti.

Cəlbolunma mərhələsində müəllim şagirdlərdə "mən bu dərsin içindəyəm" hissini formalaşdırmalıdır. Bu hiss yarandıqda şagird:

- sual verməyə daha açıq olur;
- fikrini bölüşməkdən çəkinmir;
- öyrənmə prosesinə məsuliyyətlə yanaşır.

Cəlbolunma yalnız bir fəaliyyətlə bitmir. O, dərsin əvvəlindən başlayaraq bütün dərs boyu qorunmalı olan bir vəziyyətdir. Lakin dərsin başlanğıcında yaradılan ilkin cəlbolunma sonrakı mərhələlərin uğurla icrası üçün həlledici rol oynayır.

Şagirdin cəlb olunmasına təsir edən əsas amillər.

Şagirdin dərsə cəlb olunması bir neçə əsas amildən asılıdır:

- mövzunun şagird üçün mənalı və aktual olması;
- fəaliyyətlərin şagirdin yaş və inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu;
- dərs mühitinin təhlükəsiz və açıq olması;
- şagirdin fikrinə hörmətlə yanaşıldığını hiss etməsi.

Əgər şagird səhv etməkdən qorxmursa və fikrinin dəyərli olduğunu hiss edirsə, cəlbolunma daha dərin və davamlı olur.

Şagirdin cəlb olunmasını təmin edən metodik üsullar.

Şagirdin cəlb olunmasını müxtəlif üsullarla təmin etmək olar. Müəllim dərsin əvvəlində və ya problem qoyulduqdan dərhal sonra aşağıdakı yanaşmalardan istifadə edə bilər:

- qısa müzakirə və fikir paylaşımı;
- "Sən necə düşünürsən?" tipli açıq suallar;
- cüt və ya kiçik qrup müzakirələri;
- şagirdin şəxsi təcrübəsinə istinad edən tapşırıqlar;
- seçim imkanı yaradan fəaliyyətlər (məsələn, müxtəlif variantlardan birini seçmək).

Bu üsullar şagirdin dərslə emosional bağ qurmasına və öyrənməyə daxili motivasiya ilə yanaşmasına kömək edir.

Metodik baxımdan əhəmiyyəti.

Şagirdin cəlb olunması mərhələsi interaktiv təlimin keçid mərhələsidir. Bu mərhələdə şagird:

- problemdən müzakirəyə;
- maraqdan düşünməyə;
- passivlikdən fəallığa keçid edir.

Əgər bu mərhələ məqsədyönlü şəkildə təşkil olunarsa, sonrakı mərhələlər – sual-cavab, əməkdaşlıq və refleksiya – daha təbii və səmərəli şəkildə reallaşır. Bu baxımdan cəlbolunma mərhələsi təlim prosesinin dinamikliyini təmin edən əsas halqadır.

3. Sual-cavab – *Düşünmənin dərinləşdirilməsi və öyrənmənin istiqamətləndirilməsi.*

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimdə sual-cavab mərhələsi öyrənmə prosesinin əsas hərəkətverici mexanizmlərindən biri hesab olunur. Bu mərhələdə məqsəd, sadəcə, düzgün cavabı əldə etmək deyil, şagirdin düşünmə prosesini aktivləşdirmək, onu öz fikrini əsaslandırmağa və nəticə çıxarmağa yönəltməkdir.

İnteraktiv təlimdə sual-cavab müəllimdən şagirdə yönələn birtərəfli proses kimi deyil, qarşılıqlı idraki dialoq kimi təşkil olunur. Şagird bu mərhələdə təkcə cavab verən deyil, eyni zamanda sual verən, müzakirə aparan və başqasının fikrini dəyərləndirən subyektə çevrilir.

Sual-cavab mərhələsinin mahiyyəti.

Bu mərhələdə suallar öyrənmənin məqsədinə xidmət etməli və şagirdi:

- mövzu üzərində düşünməyə;
- əvvəlki biliklə yeni məlumat arasında əlaqə qurmağa;
- səbəb-nəticə münasibətlərini anlamağa sövq etməlidir.

Sual-cavab prosesi şagirdin yalnız nə bildiyini deyil, necə düşündüyünü üzə çıxarır. Bu isə müəllimdə şagirdin idraki vəziyyətini, yanlış təsəvvürlərini və inkişaf ehtiyaclarını görmək imkanı yaradır.

Sual-cavabın təşkilində əsas yanaşmalar.

İnteraktiv təlimdə sual-cavab mərhələsi aşağıdakı yanaşmalar əsasında qurulur:

- açıq və düşündürücü suallardan istifadə;
- şagirdlərin fikirlərinin müqayisə edilməsinə şərait yaratmaq;
- bir cavabı digər sualla dərinləşdirmək;
- “niyə?”, “necə?”, “səncə, nə baş verərdi?” tipli suallara üstünlük vermək.

Bu yanaşma şagirdi hazır cavabı deməyə deyil, düşünərək cavab axtarmağa istiqamətləndirir.

Şagirdlərin sual verməyə təşviqi.

Şagirdyönümlü təlimdə yalnız müəllimin sual verməsi kifayət deyil. Şagirdlərin özlərinin də sual verməsi öyrənmənin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Şagird sual verdikdə:

- mövzunu dərk etmədiyi nöqtəni aydınlaşdırır;
- öz düşüncə prosesini tənzimləyir;
- öyrənməyə fəal münasibət göstərir.

Müəllimin vəzifəsi şagirdlərdə “sual vermək olar” və “sual vermək dəyərlidir” düşüncəsini formalaşdırmaqdır. Bu zaman sinifdə psixoloji təhlükəsizlik və qarşılıqlı hörmət mühiti mühüm rol oynayır.

Metodik baxımdan əhəmiyyəti.

Sual-cavab mərhələsi interaktiv təlimdə:

- dərsin məzmununun mənimsənilməsini dərinləşdirir;
- müzakirə və əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır;
- refleksiyanın əsasını formalaşdırır.

Düzgün təşkil olunmuş sual-cavab prosesi şagirdləri passiv dinləyici olmaqdan çıxarır və onları öyrənmənin birgə iştirakçısına çevirir. Bu baxımdan sual-cavab mərhələsi şagirdyönümlü təlimin intellektual mərkəzi hesab edilə bilər.

4. Əməkdaşlıq – *Sosial qarşılıqlı əlaqə əsasında bilik və bacarıqların formalaşdırılması.*

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimdə əməkdaşlıq mərhələsi öyrənmənin sosial xarakterini ön plana çıxarır. Bu mərhələdə şagirdlər bilikləri təkbaşına deyil, birgə fəaliyyət, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı məsuliyyət əsasında mənimsəyirlər. Əməkdaşlıq öyrənməni fərdi prosesdən çıxararaq kollektiv idraki fəaliyyətə çevirir.

Birgə öyrənmə fəaliyyəti zamanı şagirdlər:

- öz fikirlərini ifadə edir;
- başqalarının fikirlərini dinləyir;
- fərqli yanaşmaları müqayisə edir;
- ümumi nəticəyə gəlmək üçün əməkdaşlıq edirlər.

Bu prosesdə öyrənmə yalnız nəticəyə deyil, prosesin özünə yönəlir.

Əməkdaşlığın mahiyyəti.

Əməkdaşlıq, sadəcə, şagirdlərin qruplara bölünməsi demək deyil. O, şagirdlər arasında məqsədyönlü və strukturlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını nəzərdə tutur. Bu qarşılıqlı əlaqə zamanı hər bir şagirdin rolu, məsuliyyəti və töhfəsi olur.

Əməkdaşlıq mərhələsində şagird:

- öz düşüncəsini əsaslandırmağı;
- razılaşma və razılaşmama mədəniyyətini;
- birgə qərar qəbul etmə bacarığını formalaşdırır.

Bu isə təkcə akademik deyil, eyni zamanda sosial və kommunikativ bacarıqların inkişafına xidmət edir.

Birgə öyrənmə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri:

Əməkdaşlıq əsasında təşkil olunan öyrənmə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- ümumi məqsədin mövcudluğu;
- şagirdlər arasında qarşılıqlı asılılıq;
- fərdi məsuliyyətin qorunması;
- qarşılıqlı dəstək və fikir mübadiləsi.

Bu xüsusiyyətlər təmin edildikdə qrup işi formal xarakter daşımır, real öyrənmə mühiti yaradır.

Əməkdaşlıq formaları:

Şagirdyönümlü təlimdə əməkdaşlıq müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər. Bunlara:

- cütlərlə iş;
- kiçik qruplarda müzakirə;
- layihə və tədqiqat işi;
- rol bölgüsü əsasında tapşırıqlar daxildir.

Bu formalarda şagirdlər yalnız müəllimdən deyil, bir-birlərindən öyrənirlər. Bu isə biliklərin daha möhkəm və mənalı şəkildə formalaşmasına şərait yaradır.

Metodik baxımdan əhəmiyyəti

Əməkdaşlıq mərhələsi interaktiv təlimdə:

- şagird fəallığını artırır;
- öyrənmənin dərinliyini təmin edir;
- sosial bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır;
- rəqabət deyil, əməkdaşlıq mədəniyyətini təşviq edir.

Birgə öyrənmə fəaliyyəti zamanı şagirdlər fərqli baxış bucaqlarını görür, öz düşüncələrini yenidən nəzərdən keçirir və daha əsaslandırılmış nəticələrə gəlirlər. Bu baxımdan əməkdaşlıq mərhələsi şagirdyönümlü təlimin sosial-idraki dayağı kimi çıxış edir.

5. Refleksiya – *Öyrənmənin dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi:*

Şagirdyönümlü (interaktiv) təlimdə refleksiya mərhələsi öyrənmə prosesinin tamamlayıcı və dərinləşdirici mərhələsi hesab olunur. Refleksiya dedikdə şagirdin öyrəndikləri üzərində düşünməsi, öz fəaliyyətini təhlil etməsi və əldə etdiyi nəticələri şüurlu şəkildə qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə əsas məqsəd yalnız “nə öyrəndim?” sualına cavab tapmaq deyil, həm də:

- necə öyrəndim;
- hansı çətinliklərlə üzləşdim;
- nəyi daha yaxşı edə bilərdim

kimi suallar üzərində düşünməyi təmin etməkdir.

Refleksiya şagirdin öyrənməni mexaniki yaddaşdan çıxarıb şüurlu idrak səviyyəsinə qaldırır.

Refleksiyanın mahiyyəti:

Refleksiya öyrənmə prosesində şagirdin özünü müşahidə etməsi və dərk etməsi ilə bağlıdır. Şagird bu mərhələdə:

- öyrənmə məqsədlərinə nə dərəcədə çatdığını anlayır;
- güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir;
- gələcək öyrənmə üçün nəticələr çıxarır.

Bu proses şagirdin metakoqnitiv bacarıqlarının – yəni öz öyrənməsini planlaşdırmaq, izləmək və tənzimləmək qabiliyyətinin – formalaşmasına xidmət edir.

Refleksiyanın təşkil formaları:

Refleksiya müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər və bu formalar dərsin məqsədinə uyğun seçilməlidir. Müəllim refleksiya mərhələsində aşağıdakı üsullardan istifadə edə bilər:

- açıq suallar vasitəsilə şagirdlərin fikirlərini öyrənmək;
- yazılı refleksiya tapşırıqları (qısa qeydlər, gündəliklər);
- müzakirə və fikir mübadiləsi;
- özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə.

Bu üsullar şagirdlərin öyrənmə prosesinə məsuliyyətlə yanaşmasına və öz inkişaflarını izləməsinə imkan yaradır.

Refleksiya və qiymətləndirmə əlaqəsi

Refleksiya mərhələsi qiymətləndirmə ilə sıx bağlıdır, lakin burada əsas diqqət summativ nəticəyə deyil, formativ qiymətləndirməyə yönəlir. Refleksiya:

- şagirdə öz inkişaf dinamikasını görməyə;
- müəllimə isə təlim prosesinin effektivliyini dəyərləndirməyə şərait yaradır.

Bu mərhələdə qiymətləndirmə cəza və ya müqayisə vasitəsi deyil, inkişafı dəstəkləyən mexanizm kimi çıxış edir.

Metodik baxımdan əhəmiyyəti

Refleksiya mərhələsi interaktiv təlimdə:

- öyrənmənin dərinləşməsini təmin edir;
- şagirdin öyrənmə prosesinə şüurlu münasibətini formalaşdırır;
- əldə olunan bilik və bacarıqların uzunmüddətli yaddaşa köçürülməsinə kömək edir.

Refleksiya olmadan təlim prosesi natamam qalır. Çünki şagird nəyi və niyə öyrəndiyini dərk etmədikdə biliklər tətbiq səviyyəsinə yüksəlmir. Bu baxımdan refleksiya şagirdyönümlü təlimin məntiqi yekunu və keyfiyyət göstəricisi hesab olunur.

TƏLİM PROSESİNDƏ SƏMƏRƏLİ ÖYRƏNMƏ MÜHİTİ

Müasir təlim prosesində əldə olunan nəticələr yalnız istifadə edilən metod və strategiyalarla deyil, eyni zamanda bu metodların tətbiq olunduğu öyrənmə mühitinin keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Şagirdin öyrənməyə münasibəti, motivasiyası, fəallığı və düşünmə səviyyəsi çox vaxt sinifdə yaradılan psixo-sosial mühitdən asılı olur. Buna görə də təlimin səmərəliliyindən danışarkən yalnız "nəyi və necə öyrədirik?" sualına deyil, həm də "şagird bunu hansı mühitdə öyrənir?" sualına cavab vermək vacibdir.

Səmərəli öyrənmə mühiti dedikdə şagirdin özünü təhlükəsiz hiss etdiyi, səhv etməkdən qorxmadığı, fikir bildirməyə təşviq olunduğu və öyrənmə prosesinin aktiv iştirakçısı kimi qəbul edildiyi təlim mühiti nəzərdə tutulur. Belə mühitdə şagird yalnız bilik alan deyil, öyrənmənin subyekti kimi çıxış edir; sual verir, müzakirələrə qoşulur, əməkdaşlıq edir və öz inkişafına məsuliyyət daşıyır.Təhlükəsiz və dəstəkləyici öyrənmə mühitinin yaradılması şagirdlərin idraki, emosional və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, psixoloji təhlükəsizliyin təmin edildiyi siniflərdə şagirdlər daha açıq fikir bildirir, daha dərindən düşünür və öyrəndiklərini real situasiyalara tətbiq etməyə daha meyilli olurlar. Əksinə, qorxu, gərginlik və müqayisə üzərində qurulan mühitlər şagirdin həm motivasiyasını, həm də akademik nəticələrini zəiflədir.

Bu baxımdan təlim prosesində səmərəli öyrənmə mühitinin qurulması müəllimin əsas peşəkar vəzifələrindən biri hesab olunur. Belə mühitin formalaşdırılması müəyyən tələblərə əsaslanır və bu tələblərə əməl edildikdə təlim prosesində bir sıra mühüm üstünlüklər meydana çıxır.

Səmərəli və təhlükəsiz öyrənmə mühitinin əsas tələbləri:

1. Davranış üçün hamıya aydın olan gözləntilərin müəyyənləşdirilməsi.

Səmərəli öyrənmə mühitinin formalaşdırılmasının ilk və ən vacib şərtlərindən biri sinifdə davranışa dair gözləntilərin əvvəlcədən və aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Şagirdlər sinifdə hansı davranışların qəbul olunduğunu, hansı halların isə arzuolunmaz sayıldığını dəqiq bilmədikdə, bu qeyri-müəyyənlik öyrənmə prosesində gərginlik və narahatlıq yaradır. Aydın gözləntilər isə şagirdlər üçün psixoloji təhlükəsizlik hissini formalaşdırır və onların diqqətini davranışa nəzarətdən daha çox öyrənməyə yönəldir.

Bu mərhələdə əsas məqsəd sərt qaydalar sistemi yaratmaq deyil, sinifdə qarşılıqlı hörmətə və məsuliyyətə əsaslanan ümumi davranış çərçivəsi qurmaqdır. Davranış qaydaları minimum səviyyədə, lakin hamı üçün başa düşülən formada müəyyənləşdirilməli, bu qaydalar yalnız müəllim tərəfindən deyil, şagirdlərin iştirakı ilə müzakirə olunmalıdır. Belə yanaşma şagirdlərin qaydaları "kənardan qoyulan məcburiyyət" kimi deyil, sinif həyatının bir hissəsi kimi qəbul etməsinə şərait yaradır.

Sinifdə davranış gözləntiləri ifadə edilərkən müsbət ifadəyə üstünlük verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, "söz kəsmə" əvəzinə, "bir-birimizi dinləyək", "səs salma" əvəzinə, "sakit və diqqətli olaq" kimi ifadələr şagirdlərdə daha konstruktiv münasibət formalaşdırır. Bu eyni zamanda şagirdlərin sosial bacarıqlarının inkişafına da töhfə verir.

Davranış gözləntilərinin aydın olması şagirdlər arasında ədalət hissini gücləndirir. Hamı üçün eyni qaydaların tətbiq edilməsi, müəllimin davranışlara münasibətdə ardıcıl olması və emosional reaksiya ilə deyil, əvvəlcədən razılaşdırılmış çərçivə əsasında yanaşması sinifdə etibarlı və stabil mühit yaradır. Belə mühitdə şagirdlər özlərini qorunmuş hiss edir, səhv etməkdən çəkinmir və daha fəal şəkildə öyrənmə prosesinə qoşulurlar.

2. Bütün şagirdlərin dinlənilməsi və fikir bildirməsinə imkan yaradılması.

Səmərəli öyrənmə mühitinin formalaşdırılmasında ikinci mühüm tələb sinifdə bütün şagirdlərin dinlənildiyini hiss etməsi və fikir bildirməyə real imkan əldə etməsidir. Təlim prosesində yalnız fəal və cəsarətli şagirdlərin deyil, daha sakit, çəkingən və ya düşünərək cavab verən şagirdlərin də iştirakının təmin olunması öyrənmə mühitinin inklüzivliyini artırır. Şagird öz fikrinin dəyərli olduğunu hiss etdikdə öyrənmə prosesinə münasibəti dəyişir və passiv müşahidəçidən aktiv iştirakçıya çevrilir.

Sinif mühitində bəzi şagirdlərin daim danışması, digərlərinin isə kənarda qalması öyrənmədə balansın pozulmasına səbəb olur. Buna görə müəllim sual-cavab, müzakirə və tapşırıqlar zamanı bütün şagirdlərin iştirakını planlı şəkildə təşkil etməlidir. Müəllimin məqsədi “kim daha tez cavab verdi?” deyil, “kim bu mövzunu necə düşünür?” sualına cavab tapmaq olmalıdır. Bu yanaşma şagirdlərin düşünmə prosesini ön plana çıxarır.

Fikir bildirməyə imkan yaradılması yalnız şagirdə söz verməklə məhdudlaşmır. Şagirdlərə düşünmək üçün vaxt ayrılması, cütlərlə və ya kiçik qruplarda fikir mübadiləsi aparmaq imkanı verilməsi, yazılı cavablar və alternativ ifadə formalarından istifadə edilməsi bu prosesin vacib hissəsidir. Belə hallarda şagirdlər səhv etmək qorxusu olmadan fikirlərini formalaşdırır və paylaşmağa daha meyilli olurlar.

Bütün şagirdlərin dinlənilməsi sinifdə qarşılıqlı hörmət mədəniyyətini gücləndirir. Şagirdlər başqalarının fikrinə qulaq asmağı, fərqli yanaşmaları qəbul etməyi və öz mövqelərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu isə təkcə akademik deyil, sosial və emosional inkişaf baxımından da əhəmiyyətlidir. Beləliklə, sinifdə hər bir şagirdin səsinin eşidildiyi və fikrinin dəyərli sayıldığı mühit formalaşdırıldıqda, öyrənmə prosesi daha mənalı, motivasiyaedici və davamlı olur.

3. Sinifdaxili münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət və dəstək mühitinin yaradılması.

Səmərəli öyrənmə mühitinin qurulmasında əsas tələblərdən biri sinifdə qarşılıqlı hörmətə və dəstəyə əsaslanan münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərin bir-birinə və müəllimə münasibəti, sinifdə hökm sürən emosional iqlim onların öyrənmə prosesinə birbaşa təsir göstərir. Hörmət və dəstək olmayan mühitdə şagirdlər öz fikirlərini açıq ifadə etməkdən çəkinir, səhv etmək qorxusu yaşayır və passiv mövqe tuturlar.

Qarşılıqlı hörmət mühiti, ilk növbədə, şagirdlərin fərqliliklərinin qəbul edilməsi ilə formalaşır. Sinifdə hər bir şagirdin düşünmə tərzi, öyrənmə sürəti, maraqları və bacarıqları fərqli ola bilər. Bu fərqliliklərin tənqid və ya müqayisə obyekti deyil, inkişaf üçün resurs kimi qəbul edilməsi şagirdlər arasında müsbət münasibət yaradır. Müəllimin bu fərqliliklərə hörmətlə yanaşması və bunu davranışlarında nümayiş etdirməsi şagirdlər üçün güclü model rolunu oynayır.

Dəstək mühiti şagirdlərin yalnız uğur qazandıqda deyil, çətinliklə qarşılaşdıqda da qəbul edildiyini hiss etməsi ilə bağlıdır. Şagird səhv etdikdə və ya tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkdikdə, müəllimin və sinif yoldaşlarının ona yardım göstərməsi, irəliləyişə yönəlik geribildirim verməsi öyrənməyə olan inamı gücləndirir. Belə mühitdə səhv etmək uğursuzluq kimi deyil, öyrənmə prosesinin təbii mərhələsi kimi qəbul olunur.

Sinifdaxili hörmət və dəstək münasibətləri əməkdaşlığı təşviq edir. Şagirdlər birgə fəaliyyət zamanı bir-birinin fikrini dinləməyə, yardım göstərməyə və ümumi məqsədə çatmaq üçün məsuliyyəti bölüşməyə öyrəşirlər. Bu isə sinifdə sağlam psixo-sosial mühitin formalaşmasına və öyrənmənin daha dərin baş verməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, qarşılıqlı hörmət və dəstək üzərində qurulan sinif mühiti şagirdlərin özlərini təhlükəsiz, dəyərli və qəbul olunmuş hiss etməsini təmin edir ki, bu da səmərəli öyrənmənin əsas şərtlərindən biridir.

4. Sinifdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin və ehtiyaclarının nəzərə alınması.

Səmərəli öyrənmə mühitinin yaradılmasında vacib tələblərdən biri sinifdəki şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin və ehtiyaclarının nəzərə alınmasıdır. Hər bir şagird öyrənmə sürəti, maraqları, idraki imkanları, emosional vəziyyəti və sosial təcrübəsi baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlilikləri nəzərə almadan qurulan təlim mühiti bəzi şagirdlər üçün əlverişli olsa da, digərləri üçün çətin və hətta motivasiyaedici olmayan mühitə çevrilə bilər.

Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması müəllimin bütün şagirdlərdən eyni nəticəni, eyni üsulla və eyni vaxtda gözləməməsi deməkdir. Müəllim şagirdlərin öyrənmə tərzlərini, güclü və zəif tərəflərini, maraq dairələrini tanıdıqca təlim prosesini daha çevik şəkildə təşkil edə bilir. Bu isə şagirdlərin öz potensiallarını reallaşdırmasına və öyrənmə prosesində özlərini daha inamlı hiss etməsinə şərait yaradır.

Sinifdə fərdi ehtiyacların nəzərə alınması inklüziv təlim mühitinin formalaşmasına xidmət edir. Xüsusi təlim ehtiyacları olan, öyrənmə çətinliyi yaşayan və ya daha yüksək potensiala malik şagirdlərin hamısı üçün uyğun imkanların yaradılması sinifdə bərabərliyə əsaslanan mühit yaradır. Burada əsas məqsəd şagirdləri bir-biri ilə müqayisə etmək deyil, hər bir şagirdin inkişaf yolunu izləmək və onu dəstəkləməkdir.

Müəllimin şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına həssas yanaşması onların özlərini dəyərli hiss etməsinə səbəb olur. Şagird anlayır ki, onun çətinlikləri nəzərə alınır, fikirləri eşidilir və inkişafı üçün real dəstək mövcuddur. Bu isə öyrənməyə qarşı daxili motivasiyanı artırır və sinifdə müsbət emosional mühitin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Beləliklə, fərdi xüsusiyyətlər və ehtiyaclar nəzərə alındıqda sinif mühiti daha ədalətli, daha çevik və hər bir şagird üçün öyrənməni mümkün edən mühitə çevrilir.

5. Şagirdlərə öz öyrənmələrini nümayiş etdirmək və seçim etmək imkanının yaradılması.

Səmərəli öyrənmə mühitinin qurulmasında mühüm tələblərdən biri şagirdlərə öyrəndiklərini müxtəlif formalarda nümayiş etdirmək və seçim etmək imkanı verilməsidir. Təlim prosesi yalnız biliklərin əldə edilməsi ilə məhdudlaşmır; şagirdin bu bilikləri necə təqdim etməsi, necə tətbiq etməsi və necə ifadə etməsi də öyrənmənin ayrılmaz hissəsidir. Şagirdə seçim imkanı verildikdə, o, öyrənmə prosesində özünü daha məsuliyyətli və fəal hiss edir.

Şagirdlərin öyrənmələrini nümayiş etdirməsi yalnız şifahi cavablarla məhdudlaşmamalıdır. Müxtəlif təqdimat formalarına imkan yaradıldıqda şagirdlər öz güclü tərəflərini ortaya qoymaq fürsəti əldə edirlər. Bəzi şagirdlər yazılı ifadədə, bəziləri şifahi təqdimatda, digərləri isə vizual və ya yaradıcı fəaliyyətlərdə daha uğurlu ola bilər. Bu müxtəliflik sinifdə ədalətli və inklüziv öyrənmə mühiti formalaşdırır.

Seçim imkanı şagirdin öyrənməyə münasibətini dəyişir. Şagird tapşırığın icra formasını və ya təqdimat üsulunu özü seçdikdə, öyrənmə prosesi onun üçün daha mənalı olur. Bu, şagirdin daxili motivasiyasını artırır və onu "tapşırığı yerinə yetirən" deyil, öyrənməsini idarə edən subyekt mövqeyinə gətirir. Seçim imkanı eyni zamanda şagirdin qərarvermə və məsuliyyət bacarıqlarının inkişafına da xidmət edir.

Müəllim baxımından bu tələb təlim prosesinə daha çevik yanaşma tələb edir. Müəllim əvvəlcədən şagirdlər üçün müxtəlif təqdimat və icra variantları planlaşdırmalı, qiymətləndirmə meyarlarını isə bu müxtəlifliyi nəzərə alaraq formalaşdırmalıdır. Bu zaman qiymətləndirmə yalnız nəticəyə deyil, öyrənmə prosesinə və nümayiş olunan bacarıqlara yönəlmiş olur.

Nəticə etibarilə, şagirdlərə öyrənmələrini nümayiş etdirmək və seçim etmək imkanının yaradılması sinifdə müstəqillik, məsuliyyət və özünəinam mühitini gücləndirir. Belə mühitdə öyrənmə standart çərçivədən çıxaraq şagirdin fərdi inkişafını dəstəkləyən dinamik prosesə çevrilir.

6. Müəllimin dəstəkləyici və istiqamətləndirici rolunun təmin edilməsi.

Səmərəli öyrənmə mühitinin qurulmasında həlledici tələblərdən biri müəllimin təlim prosesində dəstəkləyici və istiqamətləndirici rolunu düzgün şəkildə icra etməsidir. Müasir təlim yanaşmalarında müəllim biliklərin yeganə mənbəyi kimi deyil, şagirdin öyrənmə prosesini təşkil edən, onu yönəldən və inkişafına şərait yaradan peşəkar kimi çıxış edir. Bu rol dəyişməsi öyrənmə mühitinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Dəstəkləyici rol müəllimin şagirdlərə yalnız nəticəyə görə deyil, öyrənmə prosesinin özünə görə də dəyər verməsi deməkdir. Şagird tapşırığı yerinə yetirərkən çətinliklə üzləşdikdə müəllimin verdiyi ipucları, istiqamətləndirici suallar və müsbət münasibət şagirdin özünə inamını qoruyur. Belə mühitdə şagird səhv etməkdən çəkinmir və öyrənməni risklərlə dolu deyil, inkişaf üçün imkan kimi qəbul edir.

İstiqamətləndirici rol isə müəllimin şagirdin yerinə düşünməsi deyil, onun düşünmə yolunu düzgün istiqamətə yönəltməsidir. Müəllim hazır cavabları təqdim etmədən, suallar və tapşırıqlar vasitəsilə şagirdi nəticəyə yaxınlaşdırır. Bu zaman şagird bilikləri passiv şəkildə qəbul etmir, onları öz idraki fəaliyyəti nəticəsində formalaşdırır. Belə yanaşma şagirdin müstəqil düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

Müəllimin dəstəkləyici və istiqamətləndirici mövqeyi sinifdə etibarlı münasibət yaradır. Şagirdlər müəllimi nəzarət edən və cəzalandıran deyil, öyrənmədə tərəfdaş kimi qəbul edirlər. Bu münasibət şagird–müəllim əməkdaşlığını gücləndirir və təlim prosesində açıq ünsiyyət mühitinin formalaşmasına səbəb olur. Nəticə olaraq, müəllimin dəstəkləyici və istiqamətləndirici rolunun təmin edilməsi səmərəli öyrənmə mühitinin əsas dayaqlarından biridir. Bu rol düzgün qurulduqda şagirdlər daha fəal, məsuliyyətli və öyrənməyə motivasiyalı olur, təlim prosesi isə daha məqsədyönlü və davamlı xarakter alır.

7. Şagirdlərə vaxtında və konstruktiv geribildirim verilməsi.

Səmərəli öyrənmə mühitinin qurulmasında mühüm və tamamlayıcı tələblərdən biri şagirdlərə vaxtında, aydın və konstruktiv geribildirim verilməsidir. Geribildirim öyrənmə prosesində yalnız nəticəni bildirmək üçün deyil, şagirdin harada olduğunu, hara doğru getdiyini və necə inkişaf edə biləcəyini anlamağı üçün əsas vasitədir. Geribildirim olmadıqda və ya gecikdirildikdə öyrənmə təsadüfi və qeyri-sistemli xarakter daşıya bilər.

Vaxtında verilən geribildirim şagirdin öyrənmə prosesinə dərhal təsir göstərir. Şagird tapşırıq üzərində işlədiyi anda və ya işi tamamladıqdan dərhal sonra aldığı rəy sayəsində öz səhvlərini anlayır, düzgün istiqaməti müəyyənləşdirir və növbəti addımlarını planlaşdıra bilir. Bu, səhvlərin möhkəmlənməsinin qarşısını alır və öyrənməni daha məqsədyönlü edir.

Konstruktiv geribildirim tənqid üzərində deyil, inkişaf üzərində qurulur. Belə geribildirim şagirdin yalnız səhvlərini göstərmir, eyni zamanda onun güclü tərəflərini vurğulayır və irəliləmək üçün konkret tövsiyələr təqdim edir. “Bu hissə düzgün deyil” demək əvəzinə “burada ideyanı bir az da aydınlaşdırsan, nəticə daha güclü olar” tipli yanaşmalar şagirdin motivasiyasını qoruyur və özünəinamını zədələmir.

Geribildirim yalnız müəllimdən şagirdə yönələn proses kimi deyil, qarşılıqlı və çoxmənbəli şəkildə də təşkil oluna bilər. Şagirdlərin özlərini qiymətləndirməsi və bir-birlərinə rəy verməsi onların məsuliyyət hissini artırır və öyrənməni şüurlu prosesə çevirir. Bu zaman müəllimin rolu geribildirim mədəniyyətini formalaşdırmaq və bu prosesi istiqamətləndirməkdir.

Nəticə etibarilə, vaxtında və konstruktiv geribildirim verilən sinif mühitində şagirdlər səhvdən qorxmur, öyrənməni inkişaf fürsəti kimi qəbul edir və öz irəliləyişlərini aydın şəkildə görə bilirlər. Bu isə səmərəli öyrənmə mühitinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Səmərəli öyrənmə mühitinin üstünlükləri

Səmərəli öyrənmə mühitinin qurulması təlim prosesinə yalnız təşkilati rahatlıq deyil, keyfiyyət dəyişikliyi gətirir. Belə mühitdə dəyişən təkcə dərsin forması deyil, şagirdin öyrənməyə münasibəti, müəllimin peşəkar fəaliyyəti və təlimin ümumi nəticələridir. Bu üstünlüklər müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir.

Şagird üçün üstünlükləri

Səmərəli öyrənmə mühiti şagirdin özünü təhlükəsiz, dəyərli və qəbul olunmuş hiss etməsini təmin edir. Bu psixoloji rahatlıq şagirdin səhv etmək qorxusunu azaldır və onu öyrənmə prosesində daha cəsarətli edir. Şagird fikrini açıq ifadə edir, sual verməkdən çəkinmir və öyrənməyə passiv deyil, fəal münasibət göstərir.

Belə mühitdə şagirdlərin daxili motivasiyası güclənir. Öyrənmə məcburiyyət kimi deyil, maraq doğuran və mənalı fəaliyyət kimi qəbul olunur. Nəticədə şagirdlər mövzunu sadəcə yadda saxlamaqla kifayətlənmir, onu anlamağa, əlaqələndirməyə və tətbiq etməyə çalışırlar. Bu da biliklərin daha davamlı olmasına şərait yaradır. Eyni zamanda səmərəli mühit şagirdlərin sosial və emosional bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət və geribildirim üzərində qurulan sinif mühiti şagirdlərdə ünsiyyət, empatiya və məsuliyyət hissini formalaşdırır.

Müəllim üçün üstünlükləri

Səmərəli öyrənmə mühiti müəllimin işini daha məqsədyönlü və idarəolunan edir. Müəllim davranış problemlərinə daha az vaxt sərf edir və diqqətini təlimin məzmununa və şagirdlərin inkişafına yönəldə bilir. Aydın qaydalar, qarşılıqlı hörmət və aktiv iştirak müəllim–şagird münasibətlərini sağlam əsaslar üzərində qurur. Belə mühitdə müəllim şagirdlərin real öyrənmə səviyyəsini daha yaxşı müşahidə edir. Şagirdlər fikirlərini açıq ifadə etdikləri üçün müəllim onların düşünmə tərzini, çətinliklərini və inkişaf ehtiyaclarını vaxtında müəyyənləşdirə bilir. Bu isə təlimin diferensiallaşdırılmasını və daha çevik planlaşdırılmasını mümkün edir.

Eyni zamanda səmərəli öyrənmə mühiti müəllimin peşəkar məmnunluğunu artırır. Şagirdlərin fəallığı və inkişafı müəllim üçün motivasiya mənbəyinə çevrilir və təlim prosesi daha mənalı xarakter alır.

Təlim nəticələri baxımından üstünlüklər

Səmərəli öyrənmə mühiti təlim nəticələrinin keyfiyyətcə yüksəlməsinə səbəb olur. Belə mühitdə şagirdlər yalnız faktları xatırlamır, anlayışlar qurur, səbəb–nəticə əlaqələrini dərk edir və bilikləri yeni situasiyalara tətbiq edə bilirlər. Bu isə öyrənmənin dərinliyini və transfer imkanlarını artırır.

Qiymətləndirmə baxımından da üstünlüklər özünü göstərir. Şagirdlərin düşünmə prosesi görünən olduğu üçün qiymətləndirmə yalnız nəticəyə deyil, öyrənmə yoluna əsaslanır. Bu, formativ qiymətləndirmənin effektivliyini artırır və şagirdlərin inkişaf dinamikasını daha obyektiv izləməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, səmərəli öyrənmə mühiti təlim prosesini mexaniki bilik ötürülməsindən çıxararaq şüurlu, davamlı və inkişafyönümlü öyrənmə prosesinə çevirir.

TƏDQİQAT ƏSASLI ÖYRƏNMƏ

Müasir təlim yanaşmaları şagirdin yalnız mövcud bilikləri mənimsəməsini deyil, biliyin necə yarandığını dərk etməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Ənənəvi təlim modellərində şagirdlərə hazır məlumatlar təqdim olunur, lakin bu məlumatların hansı sualdan, hansı problemdən və hansı axtarış prosesindən yarandığı çox zaman diqqətdən kənarda qalır. Nəticədə biliklər mexaniki xarakter daşıyır və real situasiyalarda tətbiqi çətinləşir.

Bu ehtiyac fonunda təlimdə tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşması formalaşmışdır. Bu yanaşma öyrənməni hazır nəticələrin qəbulu kimi deyil, araşdırma, sual vermə, fərziyyə irəli sürmə və nəticəyə gəlmə prosesi kimi izah edir. Şagird biliyin passiv qəbuledicisi deyil, onları araşdıraraq formalaşdıran subyektə çevrilir.

Jerom Brunerin tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşması məhz bu nöqtədən çıxış edir. Brunerə görə, təlim prosesi şagirdə yalnız informasiya verməməli, onu elmi düşünmə və tədqiqat mədəniyyəti ilə tanış etməlidir. Şagird yalnız "nə doğrudur?" sualına deyil, "bu nəticəyə necə gəlinib?" sualına da cavab axtarmalıdır.

Bu yanaşmada öyrənmə:

- sualla başlayır,
- araşdırma ilə davam edir,
- nəticənin əsaslandırılması ilə tamamlanır.

Beləliklə, tədqiqat əsaslı öyrənmə şagirdin düşünmə bacarıqlarını, müstəqilliyini və məsuliyyətini inkişaf etdirən bir təlim modelinə çevrilir. Bu model təlimi sadəcə bilik ötürülməsi deyil, biliklərin yaranma prosesinin təcrübədən keçirildiyi idraki fəaliyyət kimi təqdim edir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmənin mahiyyəti

Tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşmasının mahiyyəti öyrənməni hazır biliklərin qəbulu kimi deyil, biliklərin axtarış, araşdırma və əsaslandırma yolu ilə qurulması prosesi kimi izah etməsidir. Bu yanaşmada şagirdə təqdim olunan əsas dəyər nəticə yox, nəticəyə aparan düşünmə və tədqiqat yoludur. Öyrənmə prosesi şagirdin fəal idraki fəaliyyəti üzərində qurulur və bilik onun şəxsi intellektual təcrübəsinin məhsuluna çevrilir.

Jerom Brunerə görə, şagirdlər elmi bilikləri yalnız mənimsəməməli, eyni zamanda bu biliklərin necə formalaşdığını dərk etməlidirlər. Bu səbəbdən tədqiqat əsaslı öyrənmə elmi düşünmə tərzinin – sual vermə, fərziyyə irəli sürmə, sübut axtarma və nəticə çıxarma bacarıqlarının – təlim prosesinə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Beləliklə, şagird elmi biliklə yanaşı, elmi metodun özünü də öyrənir.

Bu yanaşmada öyrənmə xətti, adətən, belə qurulur: əvvəlcə problem və ya sual ortaya qoyulur, daha sonra şagirdlər mövcud biliklərini və təcrübələrini işə salaraq mümkün izahlar axtarır, məlumat toplayır və əldə olunan nəticələri müqayisə edirlər. Nəticə müəllim tərəfindən hazır şəkildə təqdim edilmir; şagird onu araşdırma prosesi nəticəsində özü formalaşdırır. Bu isə öyrənməni mexaniki deyil, məna yönümlü edir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də səhvə münasibətdir. Bu yanaşmada səhv uğursuzluq deyil, tədqiqatın təbii mərhələsi kimi qəbul olunur. Şagird səhvlər üzərində düşünərək fərziyyələrini təkmilləşdirir və daha əsaslandırılmış nəticələrə gəlir. Bu proses idraki elastikliyi və tənqidi düşünmə bacarıqlarını gücləndirir.

Eyni zamanda bu yanaşma şagirdin daxili motivasiyasını artırır. Belə motivasiya xarici mükafatlara deyil, öyrənmənin özünə bağlı olduğu üçün daha davamlı xarakter daşıyır.

Beləliklə, tədqiqat əsaslı öyrənmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öyrənmə şagirdin aktiv axtarışı, düşünməsi və kəşfi nəticəsində baş verir. Bu yanaşma təlimi faktların ötürülməsi səviyyəsindən çıxararaq biliklərin necə yarandığını dərk edən şüurlu öyrənmə prosesinə çevirir.

Tədqiqat prosesi və idraki mərhələlər

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə öyrənmə təsadüfi fəaliyyətlər toplusu deyil, məntiqi ardıcıllıqla irəliləyən idraki prosesdir. Bu yanaşmada şagirdin fəaliyyəti elmi tədqiqatın əsas mərhələlərinə uyğun qurulur və hər mərhələ şagirdin düşünmə bacarıqlarının müəyyən aspektini aktivləşdirir. Jerom Bruner bu prosesi şagirdin idrak inkişafını dəstəkləyən sistemli bir yol kimi dəyərləndirir.

Tədqiqat prosesi, adətən, problemin dərk edilməsi ilə başlayır. Şagird qarşılaşdığı situasiyada nəyin aydın olmadığını, hansı sualın cavabsız qaldığını müəyyənləşdirir. Bu mərhələ şagirdin diqqətini cəmləşdirir və öyrənməyə məqsəd yönümü qazandırır. Problem aydın ifadə olunmadıqda tədqiqat prosesi səthi xarakter daşıyır.

Növbəti mərhələdə şagird fərziyyələr irəli sürür. Bu mərhələdə əvvəlki biliklər, şəxsi təcrübə və müşahidələr aktivləşir. Şagird mümkün izahlar təklif edir və bu izahların nə dərəcədə məntiqli olduğunu düşünür. Fərziyyə qurmaq şagirdin yaradıcı və analitik düşünməsini eyni vaxtda işə salır.

Daha sonra məlumatın axtarılması və toplanması mərhələsi gəlir. Şagird müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə edir, müşahidələr aparır, nümunələri müqayisə edir və sübutlar toplayır. Bu mərhələdə idraki fəaliyyət dərinləşir, çünki şagird əldə etdiyi məlumatları süzgəcdən keçirir və fərziyyələri ilə əlaqələndirir. Məlumat toplama prosesi şagirdə seçmə və qiymətləndirmə bacarığı qazandırır.

Toplanmış məlumatlar əsasında şagird təhlil və əlaqələndirmə aparır. Bu mərhələ idraki prosesin mərkəzi hissəsidir. Şagird faktlar arasında səbəb–nəticə əlaqələrini qurur, uyğunluqları və fərqləri müəyyənləşdirir, ilkin fərziyyələrini yenidən qiymətləndirir. Burada tənqidi düşünmə və məntiqi əsaslandırma bacarıqları ön plana çıxır.

Növbəti mərhələdə şagird nəticə çıxarır və ümumiləşdirmə aparır. Əldə olunan məlumatlar və aparılan təhlillər əsasında problemə cavab formalaşdırılır. Bu nəticə mütləq şəkildə dəyişməz həqiqət kimi təqdim edilmir; əksinə, müəyyən şərtlər daxilində əsaslandırılmış qənaət kimi qəbul olunur. Bu yanaşma şagirdə biliklərin dəyişə və inkişaf edə bilən xarakter daşıdığını dərk etdirməyə kömək edir.

Son mərhələdə isə refleksiya və qiymətləndirmə baş verir. Şagird tədqiqat prosesinə nəzər salır, hansı mərhələdə çətinlik yaşadığını, hansı strategiyaların effektiv olduğunu və növbəti dəfə nəyi fərqli edəcəyini düşünür. Bu mərhələ metakoqnitiv bacarıqların formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır və şagirdin öz öyrənməsini idarə etməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, tədqiqat prosesi və idraki mərhələlər şagirdi passiv məlumat alıcısından elmi düşünmə bacarıqlarına malik, müstəqil öyrənən subyektə çevirir. Bu mərhələli quruluş tədqiqat əsaslı öyrənməni sistemli, dərin və davamlı edən əsas mexanizmdir.

Sual vermə və problem qoyma mərkəzliliyi:

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə təlimin başlanğıc nöqtəsi hazır məlumat deyil, yaxşı formalaşdırılmış sual və ya problemdir. Bu yanaşmada öyrənmə "cavab vermək"lə deyil, sual vermək bacarığı ilə dəyər qazanır. Jerom Brunerə görə, şagirdin idraki fəallığı məhz problemin dərk edildiyi anda başlayır; problem yoxdur isə, real öyrənmə də yoxdur.

Sual vermə öyrənməni istiqamətləndirən əsas mexanizmdir. Şagird sual verdikdə:

- mövcud biliklərini aktivləşdirir,
- bilmədiklərini aydınlaşdırır,
- axtarış üçün məqsəd müəyyənləşdirir.

Bu proses şagirdi passiv dinləyicidən araşdıran və düşünən subyektə çevirir. Brunerin yanaşmasında "düzgün sual" çox vaxt "düzgün cavab"dan daha qiymətlidir, çünki düzgün sual tədqiqat yolunu açır.

Problem qoyma isə sualın kontekstləşdirilmiş və məqsədyönlü formasıdır. Problem real və ya modelləşdirilmiş situasiya əsasında qurulduqda şagird üçün mənalı olur. Belə problemlər:

- ziddiyyət yaradır,
- marağı artırır,
- şagirdi fərziyyə qurmağa sövq edir.

Bu zaman şagird yalnız "nə baş verdi?" deyil, "niyə belə oldu?" və "başqa cür necə ola bilərdi?" sualları üzərində düşünür.

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə müəllimin rolu sualları hazır təqdim etməkdən çox, sual vermə mədəniyyətini formalaşdırmaqdır. Müəllim açıq uclu, düşünməni stimullaşdıran suallarla şagirdin diqqətini problemin mahiyyətinə yönəldir və cavabın tapılacağı yolu göstərir. Hazır cavabın verilməsi isə bu yanaşmada son seçimdir.

Sual vermə və problem qoyma mərkəzliliyi şagirdlərdə tənqidi düşünmə, yaradıcı yanaşma və metakoqnitiv bacarıqların inkişafını sürətləndirir. Şagird öz sualını formalaşdırdıqda, öyrənmənin məsuliyyətini də üzərinə götürür və bu, öyrənməni daha şüurlu və davamlı edir.

Beləliklə, tədqiqat əsaslı öyrənmədə sual vermə və problem qoyma öyrənmənin sadəcə başlanğıcı deyil, bütün prosesin hərəkətverici qüvvəsidir. Bu mərkəzlilik təlimi məlumatın ötürülməsi səviyyəsindən çıxararaq, araşdırma və düşünmə mədəniyyətinə çevirir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə müəllim və şagirdin rolu

Tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşması təlim prosesində müəllim və şagird rollarını köklü şəkildə yenidən müəyyənləşdirir. Bu modeldə öyrənmə hazır biliklərin ötürülməsi üzərində deyil, araşdırma aparmaq, sual vermək və nəticəyə gəlmək üzərində qurulduğu üçün hər iki tərəfin funksiyası dəyişir. Jerom Brunerin yanaşmasına görə, təlimin mərkəzində müəllimin fəaliyyəti yox, şagirdin idraki fəaliyyəti dayanır.

Şagirdin rolu

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə şagird öyrənmə prosesinin əsas aparıcı qüvvəsidir. O, verilən məlumatları sadəcə qəbul edən deyil, problemin həllinə doğru aktiv şəkildə irəliləyən tədqiqatçı rolunu oynayır. Şagird:

- suallar formalaşdırır və problemi dərk edir,
- fərziyyələr irəli sürür və onları yoxlamağa çalışır,
- məlumat toplayır, müqayisə edir və əlaqələr qurur,
- nəticə çıxarır və bu nəticəni əsaslandırır.

Bu prosesdə şagird öyrənmənin məsuliyyətini üzərinə götürür və öz idraki fəaliyyətini idarə etməyi öyrənir. Bu yanaşma şagirdin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və metakoqnitiv bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirir.

Müəllimin rolu

Müəllim tədqiqat əsaslı öyrənmədə biliklərin əsas mənbəyi deyil. Onun rolu öyrənmə mühitini təşkil etmək və idraki prosesi istiqamətləndirməkdir. Müəllim:

- tədqiqat üçün mənalı problem situasiyaları yaradır,
- şagirdlərin sual verməsinə şərait qurur,
- düşünməni stimullaşdıran açıq uclu suallar verir,
- lazım olduqda ipucu və dəstək göstərir, lakin hazır cavab təqdim etmir.

Bu rol müəllimi "izah edən" mövqedən fasilitator və bələdçi mövqeyinə keçirir. Müəllim şagirdin düşünmə yolunu izləyir, onu istiqamətləndirir, lakin tədqiqatın nəticəsini şagirdin əvəzinə formalaşdırmır. Bu balans düzgün qorunduqda şagird müstəqil öyrənmə bacarığı qazanır.

Müəllim-şagird əməkdaşlığı

Tədqiqat əsaslı öyrənmədə müəllim və şagird arasında münasibət əməkdaşlıq xarakteri daşıyır. Təlim dialoq və müzakirə üzərində qurulur, şagirdin fikirləri dəyərləndirilir və alternativ yanaşmalara açıq mühit formalaşdırılır. Bu əməkdaşlıq öyrənməni mexaniki prosesdən çıxararaq məna və araşdırma yönümlü fəaliyyətə çevirir.

Beləliklə, tədqiqat əsaslı öyrənmədə müəllim və şagird rollarının yenidən qurulması təlimi yalnız bilik ötürülən proses deyil, düşünmə, araşdırma və kəşf mədəniyyəti formalaşdıran inkişaf mühitinə çevirir.

Təlim mühitində tətbiq imkanları

Tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşmasının əsas üstünlüklərindən biri onun müxtəlif təlim mühitlərinə çevik şəkildə uyğunlaşa bilməsidir. Bu yanaşma yalnız xüsusi layihə dərsləri üçün deyil, gündəlik dərs prosesində də məqsədyönlü şəkildə tətbiq oluna bilər. Jerom Brunerin ideyalarına əsaslanan bu model təlim mühitini məlumatın ötürüldüyü məkan deyil, araşdırma aparılan idraki fəaliyyət sahəsinə çevirir.

Təlim mühitində tətbiq ilk növbədə dərsin planlaşdırılma mərhələsində özünü göstərir. Dərs məqsədləri hazır biliklərin öyrədilməsi üzərində deyil, şagirdin hansı suallara cavab axtaracağı və hansı idraki bacarıqları inkişaf etdirəcəyi üzərində qurulur. Bu, dərsin strukturunu dəyişir: izah mərhələsi qısalır, araşdırma və müzakirə mərhələləri isə genişlənir.

Sinif mühitində tədqiqat əsaslı öyrənmə problem situasiyaları üzərində qurula bilər. Müəllim real və ya modelləşdirilmiş problemlər təqdim edərək şagirdləri araşdırmaya cəlb edir. Bu problemlər gündəlik həyatla, fənn məzmunu ilə və ya fənlərarası əlaqələrlə bağlı ola bilər. Problem situasiyası nə qədər real və mənalı olarsa, şagirdlərin öyrənməyə marağı bir o qədər artır.

Tətbiq imkanlarından biri də qrup və əməkdaşlıq yönümlü fəaliyyətlərdir. Şagirdlər tədqiqat prosesində fikir mübadiləsi aparır, fərqli yanaşmaları müqayisə edir və birgə nəticələrə gəlirlər. Bu əməkdaşlıq həm idraki, həm də sosial bacarıqların inkişafına şərait yaradır. Qrup işi şagirdlərin bir-birindən öyrənməsini və müxtəlif düşünmə tərzlərini tanımasını təmin edir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmə təlim mühitində müxtəlif mənbələrdən istifadəni təşviq edir. Dərsliklə yanaşı, əlavə mətnlər, vizual materiallar, müşahidələr və təcrübələr öyrənmə prosesinə daxil edilir. Bu, şagirdin informasiya ilə işləmə, mənbələri müqayisə etmə və seçmə bacarığını inkişaf etdirir.

Qiymətləndirmə baxımından bu yanaşma prosesyönümlü ölçməni ön plana çıxarır. Şagirdin yalnız son nəticəsi deyil, tədqiqat zamanı göstərdiyi düşünmə yolu, arqumentləri və əsaslandırmaları qiymətləndirilir. Bu isə şagirdə öyrənmənin özünün dəyərli olduğunu göstərir və öyrənməyə məsuliyyət hissini artırır.

Beləliklə, tədqiqat əsaslı öyrənmə təlim mühitində planlaşdırmadan qiymətləndirməyə qədər bütün mərhələlərə inteqrasiya oluna bilən çevik və effektiv yanaşmadır. Düzgün tətbiq edildikdə bu model şagirdləri müstəqil düşünən, araşdıran və bilik yaradan fərdlər kimi formalaşdırır.

Üstünlüklər və çətinliklər

Tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşması təlim prosesinə mühüm pedaqoji imkanlar qazandırsa da, onun tətbiqi müəyyən şərtlər və məhdudiyyətlər nəzərə alınmadan aparıldıqda çətinliklər yarada bilər. Bu baxımdan yanaşmanın həm üstünlüklərinin, həm də çətinliklərinin balanslı şəkildə dəyərləndirilməsi vacibdir.

Üstünlüklər

Tədqiqat əsaslı öyrənmənin ən mühüm üstünlüyü öyrənməni məna yönümlü və davamlı etməsidir. Şagirdlər bilikləri hazır formada qəbul etmədikləri, onları araşdırma yolu ilə formalaşdırdıqları üçün anlayışlar daha möhkəm mənimsənilir və uzunmüddətli yaddaşda saxlanılır. Bu yanaşma biliklərin müxtəlif situasiyalarda tətbiqinə, yəni transferinə şərait yaradır.

Bu model şagirdlərdə tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirir. Sual vermə, fərziyyə qurma, sübut axtarma və nəticə çıxarma prosesləri şagirdi düşünməyə məcbur edir və onu intellektual cəhətdən aktiv saxlayır. Nəticədə şagird yalnız "nə"ni deyil, "niyə" və "necə"ni də dərk edir.

Digər mühüm üstünlük şagirdin daxili motivasiyasının artmasıdır. Araşdırma aparmaq, cavabı özü tapmaq və nəticəni əsaslandırmaq şagirddə maraq və məsuliyyət hissi yaradır. Bu motivasiya xarici qiymətləndirmədən daha davamlıdır və öyrənməyə müsbət münasibəti gücləndirir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmə eyni zamanda sosial və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına da xidmət edir. Qrup müzakirələri, fikir mübadiləsi və birgə nəticə çıxarma fəaliyyəti şagirdlərin əməkdaşlıq, dinləmə və arqumentləşdirmə bacarıqlarını gücləndirir. Bu isə təlimi yalnız akademik deyil, şəxsiyyətyönümlü prosesə çevirir.

Çətinliklər

Bununla yanaşı, tədqiqat əsaslı öyrənmənin tətbiqi müəyyən çətinliklərlə müşayiət oluna bilər. Ən əsas çətinliklərdən biri vaxt faktorudur. Araşdırma, müzakirə və refleksiya mərhələləri ənənəvi izah yönümlü dərslərə nisbətən daha çox vaxt tələb edir. Bu isə dərs proqramının sıx olduğu şəraitdə planlaşdırma problemini yarada bilər.

Digər çətinlik müəllimin peşəkar hazırlıq səviyyəsi ilə bağlıdır. Tədqiqat əsaslı öyrənmə müəllimdən yalnız fənn biliyi deyil, eyni zamanda problem qurma, sual vermə və idraki prosesi idarəetmə bacarıqları tələb edir. Bu bacarıqlar kifayət qədər inkişaf etmədikdə təlim prosesi məqsəddən uzaqlaşa bilər.

Şagirdlərin hazırkı idrak səviyyəsi də çətinlik yarada bilər. Bəzi şagirdlər əvvəlcə müstəqil araşdırma aparmaqda və açıq uclu tapşırıqlarla işləməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu halda müəllimin mərhələli dəstək göstərməsi və tədrici keçidi təmin etməsi zəruridir.

Nəhayət, qiymətləndirmə məsələsi də müəyyən çətinlik yaradır. Tədqiqat əsaslı öyrənmədə yalnız son nəticəni deyil, prosesin özünü qiymətləndirmək tələb olunur. Bu isə müəllimdən aydın meyarlar və çevik qiymətləndirmə alətləri hazırlamağı tələb edir.

Tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşması düzgün planlaşdırıldıqda və məqsədyönlü şəkildə tətbiq edildikdə Jerom Brunerin ideyalarına uyğun olaraq təlimi düşünmə, araşdırma və kəşf üzərində quran güclü pedaqoji modelə çevrilir. Lakin bu yanaşmanın effektivliyi onun imkanları ilə yanaşı, mövcud çətinliklərin də nəzərə alınmasından və balanslı tətbiqindən asılıdır.

SİNİF SİTUASİYALARI VƏ NÜMUNƏ TAPŞIRIQLAR

Aşağıdakı situasiyalar və tapşırıqlar Jerom Brunerin tədqiqat əsaslı öyrənmə yanaşmasının əsas məntiqinə uyğun hazırlanıb. Burada əsas məqsəd şagirdi hazır cavaba yox, araşdırma prosesinə cəlb etməkdir.

1. Situasiya: Problemlə başlayan dərs

Sinif vəziyyəti:

- Müəllim mövzunu elan etmir, onun əvəzinə ziddiyyətli və düşündürücü bir situasiya təqdim edir.

Nümunə tapşırıq:

"Eyni şəraitdə olan iki hadisə fərqli nəticə ilə bitir. Sizcə, bu fərqin səbəbi nə ola bilər?"

Şagird tapşırığı:

- Problemi öz sözlərinlə ifadə et.
- Mümkün səbəblər irəli sür.
- Hansı məlumatların çatışmadığını müəyyən et.

İdraki fokus:

Problem qoyma, fərziyyə qurma

2. Situasiya: Sualdan tədqiqata keçid

Sinif vəziyyəti:

Şagirdlər müəllimin verdiyi deyil, öz formalaşdırdıqları suallar üzərində işləyirlər.

Nümunə tapşırıq:

- Mövzu ilə bağlı səni düşündürən 3 sual yaz.
- Bu suallardan hansını araşdırmaq daha məqsədəuyğundur? Niyə?

İdraki fokus:

Sual vermə bacarığı, prioritet seçimi

3. Situasiya: Fərziyyələrin yoxlanması

Sinif vəziyyəti:

Şagirdlər fərqli izahlar təklif edir və bu izahları sübutlarla əsaslandırmağa çalışırlar.

Nümunə tapşırıq:

- İrəli sürdüyün fərziyyəni yaz.
- Onu təsdiqləyən və ya təkzib edən faktları tap.
- Hansı halda fərziyyən dəyişə bilər?

İdraki fokus:

Tənqidi düşünmə, sübutla əsaslandırma

4. Situasiya: Məlumatın təhlili və müqayisəsi

Sinif vəziyyəti:

Müəllim bir neçə mənbə təqdim edir (mətn, cədvəl, şəkil).

Nümunə tapşırıq:

- Mənbələrdə oxşar və fərqli cəhətləri tap.

◆ Hansı məlumat sənin fərziyyəni daha çox dəstəkləyir?
◆ Niyə?
İdraki fokus:
Analiz, müqayisə, əlaqə qurma

5. Situasiya: Nəticəyə gəlmə və ümumiləşdirmə
Sinif vəziyyəti:
Şagirdlər tədqiqatın nəticəsini öz sözləri ilə ifadə edirlər.
Nümunə tapşırıq:
◆ Araşdırmanın əsas nəticəsini yaz.
◆ Bu nəticə hansı şərtlər daxilində doğrudur?
◆ Eyni nəticə başqa hansı situasiyada keçərli ola bilər?
İdraki fokus:
Ümumiləşdirmə, transfer

6. Situasiya: Refleksiya və metakoqnitiv mərhələ
Sinif vəziyyəti:
Dərsin sonunda şagirdlər öz öyrənmə proseslərinə baxır.
Nümunə tapşırıq:
◆ Hansı mərhələ sənin üçün ən çətin oldu?
◆ Hansı sual düşüncəni dəyişdi?
◆ Növbəti tədqiqatda nəyi fərqli edərdin?
İdraki fokus:
Metakoqnitiv düşünmə, özünüqiymətləndirmə

İNTERAKTİV TƏDRİS FORMASI

Müstəqil Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası üçün bu sahədə köklü dəyişikliklər, islahatlar gedir. Bu islahatların məqsədi demokratik cəmiyyət üçün sağlam düşüncəli, sərbəst fikir söyləmək qabiliyyətinə malik, ətrafda baş verən hadisələrə tənqidi yanaşmağı, münasibət bildirməyi bacaran gənclər yetişdirməkdir. Elm və texnikanın inkişafı, informasiya bolluğu böyüməkdə olan gənc nəslə imkan verir ki, hadisələrin məcrasında bilavasitə özləri iştirak etsin, baş verən hadisələrdən nəticə çıxarmağı bacarsınlar. Onları bu sahədə düzgün istiqamətləndirmək isə həm də məktəbin, müəllimlərin öhdəsinə düşür.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni əsrdə cəmiyyətin və insanların inkişafı üçün yaradıcı, müstəqil düşünən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşmalıdır. Müasir şəxsiyyəti hafizənin gücləndirilməsinə və yalnız informasiya toplanılmasına yönəlmiş, real həyatın tələblərini nəzərə almayan təlim şəraitində tərbiyə etmək mümkün deyildir. Yəni ənənəvi dərsdə təlim yadda saxlama qabiliyyətinə əsaslanır, şagird materialın təhlilini, təsvirini, nəticələri və ümumiləşdirmələri hazır şəkildə alır. Həyatın belə bir dinamik inkişafında həmişə ənənəvi dərs metodlarından istifadə bugünkü məktəbliyə cansıxıcı, darıxdırıcı görünür, onların dərsə olan marağını azaldır. Beləliklə də, məktəb dövründə həyat üçün gərəkli olan, əldə etməli olduqları bilik və bacarıqlarda boşluq yaranır. Bu zaman şagirdlərin vaxt

ikinci dərəcəli işlərə sərf olunur ki, bu da yaranmış boşluğu doldurur. Bu gün məktəblidə elmə marağı artırmaq, onlarda yaradıcı fəaliyyət bacarığı tərbiyə etmək, humanist dünyagörüşü, milli özünüdərk, vətəndaşlıq mövqeyi, milli dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissi formalaşdırmaq günün ən aktual problemlərindəndir. Bu baxımdan əməkdaşlığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə əsaslanan yeni təlim metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, biz bunu deməklə ənənəvi dərs metodlarını kölgədə qoymaq istəmirik. Böyük bir nəsil məhz bu metodlarla formalaşmış, cəmiyyətin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Sadəcə, həyatın elə məqamları, elə dövrü var ki, hər bir cəmiyyət özünə lazım olan şəxsin formalaşmasını diktə edir. Bu gün bazar iqtisadiyyatına keçid, demokratik cəmiyyət qurulması hadisələri olduğu kimi qəbul etməyi deyil, ona tənqidi yanaşmağı, öz münasibətini bildirməyi bacaran sərbəst düşüncəli, azad fikirli şəxsiyyətin yetişdirilməsini tələb edir.

Bunun üçün biz tədris prosesinin hər sahəsini, hər mərhələsini, aktiv öyrənmə ilə zənginləşdirə bilərik. İnteraktiv təlimdə yalnız məzmunu deyil, həm də prosesi düşünməliyik. Bu şagirdləri daha çox maraqlandırsa da, onların öyrənmə prosesinə nəzarət imkanı verir. Aktiv öyrənmə bütün öyrənənlərdə tədrisə böyük həvəs oyatmaqla yanaşı, onların diqqətlərini öyrənmələrinə yönəltməyə təşviq edir. Aktiv öyrənmə intellektual cəhətdən stimullaşdırır. Bu yanaşmanı qəbul etməklə şagirdlərimizlə akademik müzakirəni inkişaf etdirə, müəllim olaraq bu prosesdən zövq ala bilərik. Sağlam müzakirə öyrənmə prosesində şagirdlərin bizimlə birgə məşğul olmalarıdır.

Aktiv öyrənmə şagirdlərdə analitik bacarıqları inkişaf etdirərək, onlara problemləri daha yaxşı həll etməkdə və öz biliklərini daha səmərəli tətbiq etməkdə yardımçı olur. Çətin və gözlənilməz vəziyyətlərə hazırlayır. Nəticə etibarilə şagirdlər özlərinə daha çox güvənərək öyrənməyə davam edir, məktəbi bitirdikdən sonra ali təhsil ocağına və iş yerinə keçid üçün daha hazırlıqlı olurlar.

İnteraktiv təlim prosesində müəllimin rolu

Dərs prosesində fasilitator rolunu oynayan müəllim dərslikdə verilən materialla yanaşı, keçiləcək mövzu ilə bağlı əlavə maraqlı məlumata da malik olmalıdır. Qəbul etmək vacibdir ki, aktiv öyrənmə strategiyalarından istifadə müəllim rolunu kökündən dəyişdirir. “Müəllim yönümlü” tədris əvəzinə, müəllim şagirdlər üçün bələdçi rolunu oynayır.

Bunun üçün müəllim aşağıdakıları etməlidir:

- Şagirdlərə dərsdə yeni materialı necə öyrənmənin faydalı olduğunu xatırlatmalı;
- Müxtəlif növ mənbələrdən tarixi məlumatların əldə edilməsi yollarına dair göstərişlər verməli;
- Şagirdlərin dərsin ümumi məqsədini bilmələrinə əmin olmalıdır. Bunun üçün fəaliyyətə başlamalarından əvvəl şagirdlərə bəzi təlimatları, əsas anlayışları, hədəfləri, meyarları xatırlatmaq məqsədəmüvafiqdir.
- Tədrisi “dəyişmənin” yollarını tapmalıdır. Şagirdlərə kitablar, məqalələr, veb-saytlar yaratmaq və ya onları təqdim etmək tapırığı vermək yaxşı olardı. Bu zaman onlar (səviyyəsindən asılı olmayaraq) daha yüksək səviyyəli təfəkkürə söykənməklə yeni dərsi əvvəlcədən öyrənə və dərsə hazır gələ bilərlər. Bunun üçün çox diqqətli düşünmək lazımdır: şagirdlər nə araşdırmalı olduğuna dair konkret bir təlimat almalıdırlar. Əgər şagirdlər müəllimindən lazımi qədər dəstək almazlarsa, onların araşdırmaları məqsədsiz və yöndəmsiz olar.
- Tarixi mövzuda tədqiqatların aparılmasının, tezislərin, proyektlərin və təqdimatların hazırlanmasının və s. yollarını öyrətməyə, bu sahədə şagirdlərə lazımi dəstək verməyə hazır olmalı;
- Birgə öyrənmə üçün münasib şərait yaratmağa kömək etməlidir. Əgər müəllim şagirdlərin yaradıcı yanaşmada və fikir mübadiləsində özlərini inamlı və rahat hiss etməsini istəyirsə, onda dinləmənin və bölüşmələrin qarantı kimi sinifdə dəstəkləyici davranış qaydaları qurmalıdır. Fəal öyrənmə mü-

hiti şagirdləri risk etməyə və mülahizələrini sürməyə sövq edir. Bu zaman onların özlərini rahat hiss etmələrinə əmin olmaq lazımdır. Əgər şagirdlər nədənsə çəkinsələr və ya özlərini təzyiq altında hiss etsələr, effektiv öyrənmə alınmayacaq.

- Şagirdlərin marağını stimullaşdıran cəlbedici öyrənmə mühiti yaratmalıdır. Öyrənənlər onu yeni bir formaya salmaq imkanı olan materialla fəal çalışırlar. Bunun üçün çox diqqətli bir planlaşdırma lazımdır.
- Ayaq üstə düşünün: şagirdlərdən yaradıcı olmağı xahiş etdiyiniz zaman bəzən onların yanaşmalarına təəccüblənirsiniz! Bu mürəkkəb olsa da, lakin onların öyrənmələrinin qiyməti risk etməyə dəyər.
- Sinfin bütün üzvlərinin öyrənmə ehtiyaclarını diqqətdə saxlamaq lazımdır. Fərqləndirilmiş ehtiyaclara cavab verən aktiv öyrənmə strategiyaları hazırlanmalıdır.
- Dərsi həssas bir mövzuya yönəltmək, yanlış təsəvvürləri və ya faktiki səhvləri düzəldə bilmək üçün lazımi məlumatlara malik olmalıdır.
- Sinfin bütün üzvlərinin uğurlu nəticələr göstərməsinə yardımçı olmaq üçün şagirdlərin işləri yoxlanmalıdır. Dərsdə şagirdlərin bilməsini və anlamasını qiymətləndirmək üçün imkan tapmaq lazımdır.
- Şagirdləri müzakirəyə, təhlil etməyə, səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə, müqayisələr aparmağa, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini qiymətləndirməyə, sual verməyə sövq etməli;
- Əməkdaşlıq fəal öyrənmənin vacib bir tərəfidir. Sadəcə, müəllimi dinləmənin əvəzinə, şagirdlər fikirlərini bir-biri ilə bölüşəcəklər. Buna kömək etmək üçün müəllim sinfin quruluşu barədə düşünməlidir. Şagirdlərin həmyaşıdları ilə fikirlərini bölüşmək, həm də müəllimin göstərişlərini dinləmək imkanları olmalıdır. Bəzi şagirdlər fikirlərini bölüşməkdə çətinlik çəkirlər. Hansı şagirdin necə işlədiyini, onların birlikdə çalışıb-çalışmadığını onlara aydın şəkildə necə çatdıracağınızı anlamaq üçün diqqətlə düşünmək lazım gələcəkdir.
- Qruplaşdırma çox vacibdir. Bu zaman müəllim daha az idarəedici kimi çıxış etməli, şagirdlər həmyaşıdları tərəfindən dəstəkləndiklərini hiss etməlidirlər.

Qrup işi zamanı fikir verin:

Kim yaxşı dinləyir və daha sakit və ya özünə daha az güvənən şagirdlərin öyrənməsini dəstəkləyə bilər?

Hansı uşaq öz biliklərinə arxayın olub daha az qabiliyyətli şagirdlərə yaxından yardım edə bilər?

Müəllim məsləhəti

Davamlı peşə inkişafı, müəllimlər üçün olduğu kimi, şagirdlərimiz üçün də təlimin və tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmiş uzunmüddətli bir prosesdir. Bu, tez-tez yeniliyi və əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə həyata keçirilir. Müxtəlif tipli məlumatların əldə edilməsi məktəbinizdə və ya daha geniş yerli və ya milli səviyyədə öyrənməyinizə fayda gətirəcəkdir. Məktəbinizdə peşəkar şagird birliyini inkişaf etdirilməsi sizə uğurlu təcrübələri bölüşməyə və öyrənmə yanaşmalarını, fərqli mövzularda araşdırmalar aparmağa imkan verə bilər.

Tarixin səmərəli tədrisi üçün fəal-interaktiv metodların tətbiqi şəxsiyyətin formalaşmasına və inkişafına kömək edir. Hazırda tarixin tədrisində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, dərs şagirdyönümlü, standartlara və məqsədə uyğun olsun.

İnteraktiv təlim metodları ilə işləmək üçün aşağıdakı prinsipləri gözləməyiniz yaxşı olardı:

1. Fəal təlim üçün iş formalarının müəyyənləşdirilməsi.
2. Fəal dərsin mərhələləri.
3. Fəal dərsin strukturu.

İnteraktiv metoda müxtəlif növ üsullar, iş formaları daxildir. Fəal-interaktiv üsullara rollu oyunlar,

modelləşdirmə, diskussiyalar, debat, akvarium, xəritə üzərində iş və s. daxildir. Üsullarla yanaşı, iş formaları, fərdi, cüt, qrup və kollektiv iş formalarının da müasir təlimdə tətbiq olunması zəruri hesab olunur. Bu cür metodlar şagirdlərdə nəinki dərsə marağı artırır, həm də daha dərindən mənimsəməni, vətəndaşlıq vərdişlərinin tərbiyələndirilməsini və demokratik dəyərlərə bağlılığı təmin edir. İnteraktiv metodikanın tətbiqi nəticəsində müasir dərs şagirdlərdə araşdırma və nəticə çıxarma bacarığını formalaşdırır.

Ardıcıl suallar üsulu. Şagirdlərə mətni birgə diqqətlə oxumağa, onu düşünməyə kömək edir. Şagirdlər növbə ilə lazım olan mətni hissə-hissə ucadan oxuyurlar. Bir abzas oxuduqdan sonra ikinci şagird oxunan hissədən sual verir, birinci şagird onun sualını cavablandırır. Sonra onlar rollarını dəyişirlər. Sual verən şagird oxumağa davam edir, ikinci isə oxunan abzasdan ona sual verir.

Mətndə əsas sözlərin araşdırılması üsulu. Əsas sözlər və söz birləşmələri təlim materialını yadda saxlamağa kömək edir. Bu dəstək sözlərin köməyi ilə mətnin əsas məzmununu asanlıqla bərpa etmək olar. Şagirdlər mətndə əsas sözləri seçib onları vərəqə (dəftərə) köçürürlər. Adətən, əsas anlayışlar dərslikdə qalın şriftlə verilir. Açar sözlər məlumatın sonradan açılması üçün seçilir. Seçilmiş açar sözlərə əsaslanaraq şagirdlərə mətnin hissəsini danışmaq təklif oluna bilər. Mətn üzrə əsas sözlər şifahi cavabın əsası ola bilər.

Açar sözlər əsasında dərsliyin mətninə suallar tərtib edilməsi. Bu metod şagirdlərdə suallar qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirir. Şagirdlər növbə ilə mətni abzasla oxuyurlar, birlikdə bir abzasdan açar sözlərini seçir və onu iş vərəqlərinə yazırlar. Terminlərdən suallar tərtib edirlər. Onları çox da böyük olmayan vərəqlərə yazırlar. Şagirdlərdən biri sualı oxuyur, ikincisi ona cavab verir. Əgər cavab düzgün kimi qəbul edilirsə, vərəqin arxa tərəfinə yazılır. Bu kart cavabı şagirdlər sonradan mövzu üzrə biliklərini yoxlamaq üçün istifadə edə bilərlər.

Planın və köməkçi sxemlərin tərtib edilməsi. Plan və sxemlər əsas olanı əsas olmayandan ayırmağa, mətnin əsas məzmununu müəyyən etməyə, hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmağa kömək edir. Bunlar hamısı materialın sistemləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Plan – mətnin struktur məzmun təşkilini (mikromövzuların ardıcıllığını, onların qarşılıqlı əlaqələrini) əks etdirən xüsusi bir sxemdir.

Birlikdə oxuyaq. Metodik üsul bu və ya digər informasiyanın sadəcə təkrarlanmasını deyil, təlimi başa düşmək səviyyəsinə yönəltməyə imkan verir. Metodun istifadə edilməsi şagirdlərin müxtəlif növ fəaliyyətlərinin təşkilinə imkan verir: biri mətni oxuyur və oxuduqlarını izah edir, digəri isə mətnə aid suallar hazırlayır. Bu zaman tapşırıqdan asılı olmayaraq, bütün şagirdlər mətni dərindən düşünməli, onu qruplaşdırmalı, suallar verməli və onları cavablandırmalıdır.

Mətnə əsasən cədvəlin doldurulması. Cədvəllər mətnin əsas ideyasını aşkar etməyə imkan verir. Mətnlə işləyən zaman bir neçə növ cədvəldən istifadə oluna bilər: sadalanan obyektlərin, anlayışların, təriflərin cədvəlin müvafiq sütunlarına yerləşdirilməsi, müqayisə olunan obyektlərdə (qruplarda) müəyyən əlamətlərin olub-olmaması, göstərilən alqoritmlə qismən doldurulmuş cədvəli bitirmək və s. Bu və ya digər proseslər haqqında məlumatlar olan mətnlə işlədikdə işin gedişi boyunca “Nə? Harada? Nə zaman? Hansı səbəbdən?” cədvəlini doldurmaq olar.

Nə?	Harada?	Nə zaman?	Hansı səbəbdən?

Karvan üsulu. Bu stansiyalarla iş üsuludur. Şagirdlər 4 qrupa ayrılırlar, 4 flipçartda hərəsində mövzu ilə bağlı bir sual qoyulur. Qruplar növbə ilə saat əqrəbi istiqamətində suallara ən azı 3 cavab yazırlar. Sonra növbə ilə digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarını yazırlar. Hər cavabın qarşısında üç işarədən biri qoyulur: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?).. Qruplara fərqli qələmlər verilir: qırmızı, qara, göy, yaşıl və ya başqa rəng. Sonda müəllim müzakirə keçirir. İşarələrin mənası açılır. Hər qrup işini müdafiə edir. Qruplarda olan üzvlərə iş tapşırıla bilər: vaxta nəzarət, yazan, təqdimatçı, nəzarətçi və s. Üsulun digər üsullardan ən üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, heç kim boş qalmır, hamı müəyyən bir işlə məşğuldur.

Bilinqvial təlim metodu. Bu metod çoxdilli təlimdir. Bu təlim zamanı şagirdlər problemlə bağlı bir videonu xarici dildə izləyirlər. Əsas açar sözləri qeyd edirlər. Şagirdlərə problemin mahiyyətini açmaqda müəllim də yardım edir. Bununla da şagirdlər fənlə bağlı bəzi informasiyaları xarici dillərdə də mənimsəyirlər.

Müəllimlərimiz artıq kurikulum üzrə Azərbaycan tarixi dərslərinin təşkilində müəyyən təcrübə qazanmışlar. Bu metodik vəsaitdə verilmiş dərs nümunələrinə, eləcə də fəal/interaktiv dərsin quruluşunu əks etdirən cədvəldəki tövsiyələrə təlim prosesində yaradıcı yanaşılmalıdır. Metodik tövsiyələrdən bəhrələnən müəllim dərs dediyi sinfin hazırlıq səviyyəsindən, qarşıya qoyduğu məqsəddən çıxış edərək özü dərs nümunələri yarada bilər.

Proqnozlaşdırılmış oxu. Məzmunun mənimsənilməsinə həsr olunan dərsdə mövzudan bir hissə oxunur, fasilə edilir və şagirdlər hadisələrin sonrakı inkişafı barədə fərziyyələrini dəftərlərindəki proqnoz cədvəlində qeyd edirlər. Mövzunun hissələri “Sizcə, nə baş verəcək?, Nə üçün belə düşünürsünüz?, Nə baş verdi?, Hadisə necə davam edərdi?" kimi suallar cavablandırılmaqla davam edə bilər.

İkihissəli gündəlik. Bu iş növünün yalnız “sitat" və onun “şərhi" (yəni mətndən sitat seçilir və nə üçün seçilməsinin səbəbi şərh olunur) kimi qələmə verilməsi onun imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Şagirdlər bu gündəlikdə ("şərh" bölməsində), yeri gəldikcə, müstəqil aydınlaşdıra bilmədikləri sualları da yazırlar. Eləcə də mətndən seçilərək yazılan qeydlər şagirdlərdə hansı hiss və düşüncə oyadıbsa, həyat təcrübəsi ilə səsləşibsə, yadına müəyyən əhvalat salıbsa və s. gündəliyin şərh bölməsində yazıla bilər. Təcrübə göstərir ki, cədvəlin birinci tərəfində “mövzuda diqqətimi daha çox cəlb edənlər", ikinci tərəfdə “bunun səbəbi" yazılması məqsədəuyğundur. “İkihissəli gündəlik" müxtəlif formalarda tətbiq oluna bilər. Şagirdlər mətni oxuya-oxuya gündəlikdə müvafiq qeydlər aparırlar. Mövzunun oxunması, qeydlərin aparılması başa çatdıqdan sonra şagirdlər yenidən mətnə müraciət edir, qeydlərini zənginləşdirirlər.

Restavrasiya üsulu. Bu üsul şagirdlərə mətnlə işləməklə yanaşı, konspekt yazmaq və ondan istifadə etmək bacarığını da formalaşdırır. Bunun üçün onlara xüsusi şəkildə işarələnmiş, şərti işarələri olmayan, ixtisar edilmiş mətn verilir. Şagirdlər müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində mətni bərpa edib genişləndirməlidirlər.

Mühazirə üsulu. Mühazirə üsulu müəllimdən şagirdə məlumatın ötürülməsi üsuludur. Digər fənlərdə olduğu kimi Tarix fənninin tədrisində də bu üsuldan geniş istifadə edilir. Araşdırılacaq problemlə bağlı şagirdin təsəvvürünün formalaşdırılması üçün, problemin həllinin qısa yolla izahı və məlumatı çatdırmaq üçün istifadə edilir. Mühazirələr 10-15 dəqiqə ərzində aparılır.

Mühazirə deyərkən aşağıdakıları nəzərə almaq tövsiyə edilir:

Mühazirənin məqsəd və vəzifələrini dəqiq müəyyənləşdirmək;

Plan tərtib etmək və onu şagirdlərə paylamaq (və ya lövhədə yazmaq);

Əyani və texniki vasitələrdən istifadə etmək.

Müəllim mühazirə prosesini verbal (suallar vermək) və vizual (şagirdlərin üz ifadəsini və jestlərini müşahidə etmək) olaraq tənzimləməlidir.

Müzakirə. Tarix fənninin tədrisində müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Müzakirə apararkən əvvəlcədən şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı "bəli" və ya "xeyr" olan qapalı suallar vermək məqsədəuyğun hesab edilmir.

Diskussiya. İnsan hüquqları üzrə təlimin ən mühüm metodik üsullarından biridir. Diskussiya müstəqil metodik üsul kimi, eləcə də fəaliyyətin digər növlərinə əlavə kimi tətbiq edilə bilər. Diskussiya prosesində şagirdlər müzakirə olunan bu və ya digər məsələ barədə öz fikirlərini söyləməklə, öz baxışlarını əsaslandırmağı, faktları təhlil etməyi öyrənirlər. Bu zaman dinləmək və növbə ilə danışmaq bacarığı, başqa baxışlara dözümlülük, diskussiya mədəniyyəti kimi vərdişlər inkişaf etməyə başlayır.

Diskussiya mədəniyyəti olduqca vacib və geniş bir məsələdir. Diskussiya mədəniyyətinin mühüm cəhətlərindən biri başqalarının fikir və əqidəsinə dözümlü münasibətdir. Bu çoxcəhətli anlayış yalnız əxlaqi-normativ məzmuna deyil, həm də dərin sosial-pozitiv məzmuna malikdir, belə ki, o ilk növbədə, ünsiyyət prosesini pozan mütləq dözümsüzlük amilinin antitezası kimi çıxış edir.

Yuxarıda göstərilən vərdişlərə (dinləmək bacarığı, başqa baxışlara dözümlülük və s.) nail olmaq üçün şagirdlərə diskussiya aparmağı öyrətmək lazımdır. Müəllim şagirdlərə təklif edə bilər ki, diskussiya aparmaq qaydalarının özləri tərtib etsinlər.

Şagirdlər "əqli hücum" üsulu ilə diskussiyanın uğurla aparılmasına kömək edə biləcək təklifləri irəli sürürlər. Qaydalar aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- eyni vaxtda yalnız bir nəfər danışa bilər;
- danışanı dinləmək;
- sözü kəsməmək;
- tənqid edəndə danışanı deyil, fikri tənqid etmək;
- reqlamenti nəzərə almaq;
- heç kəsi məsxərəyə qoymamaq;
- söz demək istədikdə əl qaldırmaq və s.

Müəllim bu qaydaları iri vərəqdə yaza, sinifdə divardan asa bilər. Bu qaydaları dərs ilinin axırına qədər saxlamaq olar ki, sonralar ona istinad etmək və ya ona əlavələr və düzəlişlər etmək mümkün olsun.

Diskussiyanın gedişinin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi:

- düzgün təriflər, aydın mülahizələr;
- yadda qalan və aktual misallar;

- sanballı dəlillər və analogiyalar;
- ümumiləşdirmə aparma və yekun vurma bacarığı;
- başqalarını dinləmə bacarığı.

Diskussiya vaxtı düzgün olmayan hərəkətlərə – mülahizələrdə təkrarlar, mövzuya aid olmayan faktlar, anlaşılmaz müddəalar, dəlillərin yoxluğu, mövzudan qaçma, çıxış edənləri günahlandırma, şəxsi təhdid və s. aid edilə bilər.

Prezentasiya. Bu, fəal təlim üsulları ilə aparılan dərslərin mühüm elementlərindən biridir. Bu zaman şagirdlər tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrini təqdim edirlər. Təqdimat şifahi, yazılı, vizual, rollar üzrə oyun və s. formalarda ola bilər. Şagirdlər təqdimatı fərdi şəkildə və ya qrup halında keçirə bilərlər.

Müəllim təqdimatın növünü və onun keçirilmə şəraiti və şərtlərini şagirdlərlə birgə müəyyən edir. Şagirdlərin özü təqdimatın elə bir üsulunu seçə bilərlər ki, gördükləri iş barədə səmərəli şəkildə danışmaq və öz biliklərini bölüşdürmək üçün şərait və imkanları olsun. Şagird öz biliklərini və əqli vərdişlərini başqalarına ötürə bilmək üçün zəruri ünsiyyət vərdişlərinə malik olmalıdır.

Ünsiyyətin ən vacib ünsürlərindən biri şagirdin öz fikirlərini dəqiq və aydın ifadə edə bilməsidir. Şərhin aydınlığı informasiyanın təşkilindən asılıdır. Yaxşı təşkil edilmiş təqdimatın zəruri şərtləri – problemin mahiyyəti üzərində fikri cəmləyə bilmək bacarığı faktiki informasiyaya əsaslanan başlıca ideya və nəticələrə dəstək verən münasib nümunə və misalların mövcudluğudur. Yaxşı təşkil edilmiş təqdimat onun növündən asılı olmayaraq, şagirdlərin biliklərinin və əqli vərdişlərinin yüksək səviyyəsini göstərir.

Təqdimatın hər bir növünün müəllimin nəzərə almalı olduğu özünəməxsus qaydaları və ənənələri vardır. Məsələn, şifahi təqdimat keçirilərkən, səsdən, jestlərdən, foto, video və digər əlavə materiallardan bacarıqla istifadə, illüstrasiyaların, fotoşəkillərin seçimi və s. faktlar nəzərə alınır.

Formalaşmış ünsiyyət vərdişlərinə malik olan şagirdlərin təqdimatı öz dəqiqliyi və yaxşı təşkil olunması, bu və ya digər təqdimat formasının keçirilməsi üzrə qaydalara və ümumi normalara riayət olunmasına xüsusi diqqətcilliyi ilə seçilir. Bu cür təqdimatlar həm də materialın dəqiq şərhi, informasiyanın bacarıqla təşkili, illüstrasiya və nümunələrin yüksək keyfiyyəti, çıxarılan nəticələrin mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Artıq deyildiyi kimi, göstərdiyimiz bütün metodik üsullar fəal (interaktiv) xarakterə malikdir.

Sorğu vərəqləri və müsahibə. Bu üsullar araşdırılan məsələ ilə bağlı fakt və hadisələr haqqında müəyyən qrupların ictimai rəyini öyrənmək məqsədilə aparılır. Sorğu vərəqi Tarix fənninin tədrisində araşdırılan məsələ ilə bağlı tərtib edilir və burada suallar qoyulur. Sorğuda iştirak edənlər bu vərəqi müstəqil doldurur. Müsahibə isə araşdırılan məsələ ilə bağlı məlumat almaq üçün aparılır.

- Bu üsullardan istifadə edərkən aşağıdakı mərhələlər gözlənilərsə, daha doğru olar:
- Problemi müəyyən etmək;
- İşi təşkil etmək (Sorğu və ya müsahibə keçirmək üçün suallar hazırlamaq);
- Məlumatları toplamaq (Sualların cavablarını toplamaq);
- Əldə edilmiş məlumatları təhlil etmək və ümumləşdirmək.

“Üç cümlə” üsulu. Şagirdlərə verilmiş tapşırığı əsaslandırılmış şəkildə daha qısa həcmdə həll etmək tövsiyə edilir. Kim hekayəni daha qısa yazıbsa, o qalib gəlir. Bu zaman məzmun əsas götürülür.

Xəritələrlə iş. Tarixi məlumatın şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri də xəritələrlə işdir. Xəritələrlə iş mühüm hadisələri məkanla (hadisə yeri ilə), həmçinin müasir dövrlə əlaqələndirməyə imkan verir.

Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. Xəritədə dünyanın hansı hissəsi təsvir olunur?
2. Öyrənilən ölkənin ən şimal, cənub, şərq və qərb nöqtələrini müəyyənləşdirin.
3. Xəritə üzrə öyrənilən ölkənin və ya yerin təbii şəraitini təsvir edin.
4. Ərazinin təbii şəraitinə əsasən buranın yerli əhalisi üçün hansı fəaliyyət növü daha sərfəli olardı?
5. Mühüm ticarət yollarının, hərbi yürüşlərin, dəniz ekspedisiyalarının və s. marşrutların hansı ölkələrdən keçdiyini xəritədə müəyyən edin.
6. Problemin həlli üçün xəritələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.
7. Müqayisədə öz mövqeyinizi xəritənin köməyi ilə əsaslandırın.
8. Göstərilən ərazidə hansı müasir ölkələrin yerləşdiyini müəyyənləşdirin.

Bu prosesdə fəallıq növləri: qruplarda xəritə üzrə fikir mübadiləsi, xəritə haqqında rəy, kontur xəritələrlə iş, xəritənin yaradılması (əgər proqramda xəritə yoxdursa) və s. ibarətdir.

Zaman oxu ilə iş. Bu üsulla işin təşkili tarix fənninin şagirdlərə öyrədilməsində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. Zaman oxunda hansı tarixlər qeyd olunub?
2. Nəyə görə orada məhz bu tarixlər göstərilib?
3. Bu tarixlərdən hansı ən ilkindir (sonuncudur)?
4. Ən ilkin (son) tarixdən bu günə kimi neçə il keçib?
5. Zaman oxunda göstərilən bir hadisə ilə digəri arasında neçə il ötüb?
6. Zaman oxunda bir neçə hadisədən hansı ən tez (və ya gec) baş verib.

Dərslikdə yoxdursa, Zaman oxunun ilk mənbələr, ədəbiyyat, xəritələr və digər sənədlərdən götürülmüş tarixlər hesabına tərtib edilməsi və onunla işin təşkili vacib məsələlərdən biridir.

İNSERT. Bu üsuldan dərsin dərketmə mərhələsində istifadə olunur. Oxu zamanı şagirdlərin öz qavrayışını yoxlamasına imkan yaradır. Bu üsuldan istifadə iki mərhələdə həyata keçirilir. Birinci, üzərində əməliyyat aparılacaq mətn, istifadə olunacaq zəruri işarələr (bu işarələr şagirdlərin yaşına və hazırlıq səviyyəsinə görə müxtəlif ola bilər) müəyyən olunur. İkinci, şagirdlər tapşırığın məzmunu ilə tanış olur və onu yerinə yetirirlər. Məsələn,

> Əvvəldən bildiyiniz bir məlumatı təsdiq edən əlavə məlumatlara rast gəlmisinizsə, yoxlama işarəsi (?)
> Oxuduğunuz məlumatlar əvvəllər bildiyinizi rədd edirsə, yaxud ona ziddirsə, mənfi (–) işarəsi qoyun.
> Müsbət (+) işarəsi o zaman qoyulur ki, rast gəldiyiniz məlumat sizin üçün təzə olsun.

Rollu oyunlar. Bu üsul təlimi qeyri-dildə olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin səmərəliliyini yüksəldir. Şagirdlərə özləri və ətrafdakılar haqqında şifahi məlumat əldə etməyə, danışıq səslərini, sözləri düzgün tələffüz etməyə imkan verir. İfadəli nitq bacarıqlarının formalaşması və inkişafına təsir göstərir. Dialoq qurma tapşırıqları bura aid edilə bilər.

Tarixi mənbələrlə iş

Tarixi məlumatın şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri də tarixi mənbələrlə işdir. Mənbələrlə iş şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onları tənqidi düşünməyə sövq edir. Bu zaman şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir.

Tarixi mənbə ilə iş zamanı şagirdlərə verilə biləcək sual və tapşırıqlar:

– Başlığı oxuyun (əgər o varsa).

◆ Tarixi mənbənin növünü adlandırın. O hansı şəraitdə yaranıb? Mənbənin yaradılmasının məqsədi nə olub?

◆ Mənbənin müəllifinin adını oxuyun (əgər o varsa). Onun haqqında sizə nə məlum olduğunu yada salın və ya öyrənin.

◆ Mətni oxuyun. Tanış olmayan ifadələri və terminləri izah edin.

◆ Sualları oxuyun və cavabını tarixi mənbədən tapın.

◆ Bu sənəd sizə məlum olan hər hansı bir məlumatı təsdiq edirmi? Əgər sizin bildiklərinizlə ziddiyyət təşkil edən nəsə varsa, o nədir?

◆ Mənbə əsasında hansı yeni məlumat əldə etdiniz?

İllüstrasiyalarla iş. İllüstrasiyalar dərslik və ya dərs üçün yaraşıq deyil, həm də şagirdlər üçün əlavə məlumat mənbəyi olmalıdır. Buna görə də illüstrasiyalarla iş üçün suallar və tapşırıqlar təklif edilməlidir.

İllüstrasiyanın təsviri və ondan məlumat alınması

Müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. İllüstrasiyaya əsasən tarixi dövrü və məkanı (hadisə yerini) müəyyən et.
2. Göstərilmiş tarixi hadisələri və onların iştirakçılarını, şəraiti, mühiti təsvir et.
3. İllüstrasiyada əks olunan tarixi dövrün tipik nümayəndələrini müəyyənləşdir (geyim, davranış xüsusiyyətləri).
4. Süjet və detallara görə əsər müəllifinin əsas fikrini aydınlaşdır.
5. İllüstrasiya materiallarının növünü və onun müəllifinin əsas ideyasına müvafiqliyini müəyyənləşdir.
6. Şəkilaltı mətni (əgər varsa) illüstrasiyanın məzmunu ilə tutuşdur.
7. İllüstrasiya üzrə hekayə hazırla.

İllüstrasiyalarla iş zamanı şagirdlərin fəallıq növləri:

1. İllüstrasiya üzrə ümumi söhbət.
2. İllüstrasiyaya imza toplamaq.
3. “Bərpaçının” vərəqəsinin tərtib olunması.
4. Cütlərdə “rəssamla” müsahibə.
5. Cütlərdə sualların qoyuluşu.

İllüstrasiyaların dərk olunması və tətbiqi. Müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. Sizcə, illüstrasiya naturadan çəkilib, yoxsa sonradan yaradılıb?
2. Əgər o sonradan yaradılıbsa, onun mənbəyi nə olub?
3. İki və daha artıq eyni planlı illüstrasiyaları müqayisə edin.
4. Müxtəlif tip illüstrasiyalarda hadisələrin obrazlı əksini müqayisə edin.
5. Müxtəlif illüstrasiyalarda məzmunu və dəyərləndirici əlaqələri təyin edin.
6. İllüstrasiyanın dəyərlər sistemini və subyektivlik səviyyəsini müəyyən edin.
7. Müxtəlif planlı illüstrativ materialları qiymətləndirin və nəticə çıxarın.
8. Problemin həlli üçün illüstrasiya və mənbələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.
9. Öz mövqeyinizi illüstrasiyanın köməyi ilə əsaslandırın.

Fəallıq növləri:
1. Qruplarda illüstrasiyalar üzrə fikir mübadiləsi aparmaq.
2. Cütlüklərdə müzakirə etmək.
3. Şəklin yaranması haqqında hekayə tərtib etmək.
4. İllüstrasiyalar haqqında rəy yazmaq.

“Cavab əldə elə” metodu. Bu zaman şagird ayrı-ayrı mənbələrdən müxtəlif məlumatlar araşdırmağa məcbur olacaq. Şagirdlər onlara verilən məhdud vaxt ərzində aldıqları tapşırıqların cavablarını ya internet, ya da paylama materialları (kitab da ola bilər) əsasında hazırlamalıdırlar. Bu zaman tapşırığı elə qoymaq lazımdır ki, o, tədqiqatçılığa söykənmiş olsun. Yarışmanı xatırladan dərsin sonunda tapşırığa daha tez və dəqiq icra edən qrup qalib gəlir. Dərsdə şagirdlərə internetdən istifadə etmək imkanı da vermək olar.

Mətn üzərində iş

Adından göründüyü kimi, bu zaman şagirdlərə təqdim edilmiş mətn üzərində iş nəzərdə tutulur. Bu üsul zamanı şagirdlərə aşağıdakı tapşırıqları vermək məqsədəuyğundur:
– Mətni oxuyun. Onu elə bitkin hissələrə bölün ki, hər birində fikir tamamlanmış olsun.
– Mətnin hər hissəsinə ad qoyun. Planın bəndlərinin adı formalaşdırıla bilər:
– Sual kimi;
– Mətnin əsas fikrini əks etdirən mətndəki bir ifadə kimi.
– Planın bəndlərinin bir-birini təkrar etməməsinə diqqət yetirin.
– Mürəkkəb plan quranda bəzi və ya bütün bəndlər yarımbəndlərin məzmununu əhatə etməlidir.

Müasir interaktiv dərslərdə aşağıda verilən tələblər əsas götürülür:

◆ Diqqət, ilk növbədə, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlir.

◆ Müəllim, ilk növbədə, təlim idrak fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.

◆ Müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq, məktəblilərin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük diqqət.

◆ Təlim məsələlərinin həlli prosesində bilik və bacarıqların tətbiqi dərsin bütün mərhələlərində (yeni materialın mənimsənilməsi, onun möhkəmləndirilməsi və bilik, bacarıq səviyyəsinin yoxlanılması) əsas yer tutur. Nəticədə dərsin müxtəlif mərhələ və funksiyalarının birləşməsi, təlim prosesinin fəallaşmasına yönəlmiş sintezi baş verir.

◆ Təlim prosesində şagirdlər arasında ünsiyyət olur, cüt, qrup və kollektiv şəkildə təlim fəaliyyəti həyata keçirilir.

◆ Müasir nəzəriyyə müxtəlif fənlərdən dərs deyən bir neçə müəllim tərəfindən keçirilən fənlərarası dərsləri istisna etmir.

◆ Təhsilin məzmunu ilə yanaşı, şagirdlərin tərbiyə və inkişafında təlim metodları və təşkilati formalar da mühüm rol oynayır.

◆ Dərs tarixi yerlərə ekskursiyalar, tarixi abidələrə, muzey və sərgilərə baxış kimi təlim formaları ilə sıx əlaqəlidir.

◆ Ənənəvi olaraq digər formaların əlamətləri dərs sayılan və ona qarşı qoyulan bəzi elementləri (məs.: seminar-dərs, oyun-dərs, yarış-dərs, konfrans-dərs və s.) assimilyasiya edir.

◆ Müəllimin funksiyalarının bir hissəsinin şagirdlərə verilməsi səciyyəvidir: bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (qarşılıqlı və özünüqiymətləndirmə), işin planlaşdırılması, tədqiqat və özünü qiymətləndirmə elementləri.

◆ Təhsil islahatı proqramında təlimverici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici təlim metodlarının geniş tətbiqinə diqqət verilməsi tövsiyə edilir.

Fəal təlim zamanı şagirdlər təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçıları olurlar və bilikləri onlar fəal axtarış və kəşflər zamanı mənimsəyirlər. Müəllim bu zaman şagird tərəfindən biliklərin əldə edilməsi yolunda bələdçi rolunu yerinə yetirir, şagirdlər isə tədqiqatçı olurlar.

Fəal təlim metodlarına aşağıdakı xüsusiyyətlər aiddir:

◆ Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi;

◆ Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;

◆ Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət;

◆ Həyati məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi və s.

◆ Şagirdlərdə tənqidi təfəkkür formalaşdırmaqla hadisələrə münasibət bildirmək, məlumatı qiymətləndirmək qabiliyyətini aşlamaq əsas məqsədlərdən biridir. Verilən məlumatı təhlil edərək şagirdlər baş vermiş prosesin və ya şəxsiyyətin müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməklə qiymətləndirmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Didaktik təfəkkür vasitəsilə hadisələrdə ziddiyyətlərin vəhdətini və mübarizəsini, yeniliklərin necə yarandığını görmək və onların inkişaf istiqamətlərini aşkar etmək nəzərdə tutulur.

Verilən sual və tapşırıqların köməyi ilə məntiqi təfəkkür – müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və sistemləşdirmə bacarıqları formalaşır.

FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASİYANIN ZƏRURİLİYİ

İnteqrasiya müasir təlimin əsas prinsipi kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Tarix fənninin tədrisində də fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin tətbiqi əsasdır və təlimin interaktivliyini təmin etmək üçün başlıca amildir. Ənənəvi təlimdə şagirdlərə daha çox faktlar təqdim edili və onları əzbərləmək tələb olunurdu. Nəticədə şagirdlər həyatda onlara lazım olmayan məsələləri də öyrənməli olurdular. İnteqrativ tədris isə fənn sahələrinin kombinasiyasını özündə əks etdirməklə şagirdi obyektə deyil, subyektə çevirir. Burada təhsilin məqsədinə hadisə və təzahürləri öyrənmək və bilmək deyil, həm də əldə olunmuş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək, araşdırmaları təkmilləşdirmək, anlama, birbaşa şəxsi iştirak daxildir. Bu cür yanaşma şagirdlərə öyrənmə zamanı müxtəlif fənlər arasında bilik və konsepsiya səviyəsində dəyərli əlaqələr yaratmaqda köməklik göstərir.

İnteqrasiya necə həyata keçirilməlidir? İnteqrasiya çox zaman biliklərin əlaqələndirilməsi formasında həyata keçirilir. Burada bir fakt haqqında biliyə həmin fakt barədə başqa fənlərdə verilən məlumat əlavə olunur. Müasir dövrdə inteqrasiyaya tamamilə başqa cür yanaşılır. Digər fənlərdə olduğu kimi, tarix fənn kurikulumunda da inteqrasiya fəndaxili əlaqələr (üfüqi inteqrasiya), fənlərarası əlaqələr (şaquli inteqrasiya) şəklində həyata keçirilir. Bu inteqrasiya məzmun xətləri, siniflər üzrə gözlənilən təlim nəticələri və məzmun standartları arasında (bilik və bacarıqlar sistemində) reallaşdırılır. Belə ki ümumi orta təhsil səviyyəsində formalaşdırılan bacarıqlarla tam orta təhsil səviyyəsində formalaşdırılan bacarıqlar məzmun etibarilə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, biri digərini tamamlayır və inkişaf etdirir.

Tarix fənninin tədrisi prosesində iki tip inteqrasiya tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Birinci tipə fənn daxilində (şaquli və üfüqi) inteqrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) inteqrasiya daxildir. Birinci tip inteqrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

✓ fraqmentləşdirilmiş (hissələrə bölünmüş) inteqrasiya;

✓ əlaqəli inteqrasiya;

✓ sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) inteqrasiya.

Kurikulumun ənənəvi planlaşdırma və təşkili modeli olan fraqmentləşmiş inteqrasiya digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan tarixin də müstəqil tədris sahəsidir. Ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində Azərbaycan tarixi ayrıca fənn kimi tədris olunur. Bu modeldə fraqmentlənmə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tarixi fənni daxilində tədris prioritetlərini sistemli təşkil etmək, üst-üstə düşmə və yüklənmə hallarını azaltmaq üçün inteqrasiya mövzularının, bacarıqların və konsepsiyaların sıra ilə qeyd olunması və dəyərləndirilməsi ilə başlana bilər. Məsələn, 11-ci sinifdə SSRİ dövlətləri mövzusu bu qəbildəndir. Belə ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanın bir sıra əraziləri bu imperiyaların tərkibində olduğundan o dövlətlərdə baş vermiş hadisə və təzahürlərdə oxşarlıq çoxdur. Bu mövzuların inteqrasiyası şagirdlərə Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü tam halda dəyərləndirməklə yanaşı, hadisə və təzahürlər arasında oxşar və fərqli prosesləri müqayisə edərək səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu inteqrasiya modeli məzmun, konsepsiya və bacarıqların şaquli əlaqələndirilməsinin sadə forması da ola bilər.

Əlaqəli inteqrasiya modeli Azərbaycan tarixi fənni daxilində diqqəti mövzulara, bacarıqlara və konsepsiyalara yönəldir. Bu modeldə fənn daxilindəki mövzular, bacarıqlar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələr aydın şəkildə qurulur. Məsələn, insanlar arasında bərabərsizliyin yaranmasının nəticəsi olaraq sosial qrup və təbəqələrin meydana çıxması ilk dövlət qurumlarının və dövlətlərin yaranması ilə, onlar da öz növbəsində xalqın fiziki və mənəvi varlığının qorunması üçün tariximizin bütün mərhələlərində müstəqil dövlətçiliyə malik olmaq və s. ilə əlaqələndirilir. Bu modelin üstünlüyü ondadır ki, hər bir sinifdə, hər bir təhsil mərhələsində dövlətçilik və onun qorunması konsepsiyası əlaqələndirilir, sistemləşdirilir və genişləndirilir. Bu da öz növbəsində fənn daxilində mövzuların və bacarıqların əvvəlkilərə istinad olunaraq yenidən nəzərdən keçirilməsinə və mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) modelə çox vaxt “yuva” modeli də deyirlər. Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda bu modeli açıq şəkildə əlaqələndirmələrin və ya kombinasiyaların qurulması yolu ilə tətbiq etmək mümkündür. Bu modelin tətbiqi əsas diqqətin fənnin daxilində çoxşaxəli bacarıqlara (sosial bacarıq, düşünmə bacarığı və məqsədyönümlü bacarıq) yönəldilməsinə şərait yaradır. Məsələn, müəllim tarixin müxtəlif dövrlərində kəndli əməyindən istifadəni şagirdlərin diqqətində saxlamaqla yanaşı, onlara “mərkəzləşdirilmiş dövlətlə digər dövlətlərin fərqi” mövzusunda esse yazılmasına nail ola bilər. Bu modelin tətbiqi eyni vaxtda müxtəlif sahələrə diqqətin yönəldilməsinə, əhatəli və məqsədyönümlü bilik əldə olunmasına şərait yaradır.

İnteqrasiyanın ikinci tipi fənlər arasında tətbiq olunur. Bu zaman Azərbaycan tarixi fənninin ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan dili, Ümumi tarixi, Coğrafiya, Ədəbiyyat, Xarici dil və s. fənlər ilə inteqrasiyası mümkündür. Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda fənlər arasında inteqrasiyasının aşağıdakı modellərini tətbiq etmək mümkündür:

- ✓ ardıcıl (sıralanmış model);
- ✓ ümumi (ortaq model);
- ✓ zəncirvari (hörülmüş) model.

Azərbaycan tarixi fənninin Ümumi tarix fənni ilə inteqrasiyası daha çox ardıcıl (sıralanmış) modelin tətbiqi nəticəsində mümkündür. Bu fənlərdə çoxlu oxşar bölmələr və mövzular vardır ki, onlar ayrı-ayrılıqda tədris olunur. Lakin onları elə planlaşdırmaq olar ki, (bunun üstün cəhəti həmin fənlərin eyni müəllim tərəfindən tədris olunmasıdır) əlaqəli konsepsiyalar, biliklər, bacarıqlar eyni çərçivədə yaranır və eyni vaxtda öyrənilir. Bu cür inteqrasiyasının həyata keçirilməsi üçün kurikuluma dair sənədlərdə məzmun hökmən balanslaşdırılmalıdır. Bu zaman standartın standartla uyğunluğu mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ümumi model iki müxtəlif fənni vahid istiqamət üzrə bir araya gətirir. Ümumi model üzrə yanaşmaya əsasən inteqrasiya apara bilmək üçün fənn müəllimləri təlim prosesinə fənlərarası mövqedən

yanaşaraq fənbirləşmə yığıncaqlarında əsas konsepsiyaları, bacarıq və dəyərləri müəyyənləşdirirlər. Bu daha çox tarix və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində mümkündür.

Zəncirvari model tarixin tədrisinin inteqrasiyası kurikulumun tələbinə görə fənlərarası standartların üst-üstə düşən konsepsiyaları və onların məlum olan xüsusiyyətləri əsasında tətbiq olunur. Bu model ortaq (ümumi) modellə oxşardır. Lakin model elm sahələri üzrə üst-üstə düşən bacarıqlar, konsepsiyalar və dəyərlər üzərində qurulur. Bu model fənn sahələrini sinergetik birləşdirir, yəni bir fənn üzrə biliklər digər fəndən ayrılmır, bölünmə yalnız fərqləndirilən məzmunun və ya anlayışın tədrisində baş verir. Bu model inteqrasiya fənlərinin məzmunundan əlaqəli fikirləri seçib ayırmaq nəticəsində yaranır.

7-ci SİNİF AZƏRBAYCAN TARİXİ FƏNNİ ÜZRƏ ALT STANDARTLARIN İNTEQRASİYA İMKANLARI

Tarixi zaman	
Standartlar	Digər fənlərlə inteqrasiya
1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 1.1.1., 1.1.3. Azərbaycan dili (A.d.) 1.1.4.
1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 1.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.4. Xarici dil (X.d.) 4.1.1. İnformatika (İnf.) 3.2.2.
1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 1.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.1. Ədəbiyyat (Əd.) 2.1.3.
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 1.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.2. Ədəbiyyat (Əd.) 3.1.1.
1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 1.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 1.1.2., 1.2.4. Ədəbiyyat (Əd.) 3.1.2. Coğrafiya (Coğ.) 3.2.3.
Tarixi məkan	
Standartlar	Digər fənnlərlə inteqrasiya
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 2.1.1. Azərbaycan dili (A.d.) 2.2.3. Ədəbiyyat (Əd.) 3.1.1. Coğrafiya (Coğ.) 3.2.3. Xarici dil (X.d.) 3.1.4.

2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə- sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 2.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 2.2.3. Coğrafiya (Coğ.) 1.3.1., 3.1.1., 3.1.2. Xarici dil (X.d.) 1.1.2.
Dövlət	
Standartlar	Digər fənnlərlə inteqrasiya
3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 3.1.1. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.2. Ədəbiyyat (Əd.) 2.2.1. Coğrafiya (Coğ.) 3.2.3. Xarici dil (X.d.) 4.1.2.
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 3.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 1.1.2. Ədəbiyyat (Əd.) 3.1.1. Xarici dil (X.d.) 2.1.3.
3.1.3. Feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 3.1.2. Xarici dil (X.d.) 4.1.1. İnformatika (İnf.) 2.1.1., 3.2.3.
Şəxsiyyət	
Standartlar	Digər fənnlərlə inteqrasiya
4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 4.1.1. Azərbaycan dili (A.d.) 2.2.3. Ədəbiyyat (Əd.) 1.2.2. Xarici dil (X.d.) 3.1.4.
4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 4.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.2. Xarici dil (X.d.) 4.1.1. İnformatika (İnf.) 3.2.2.
Mədəniyyət	
Standartlar	Digər fənlərlə inteqrasiya
5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 5.1.1., 5.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 1.1.2. Ədəbiyyat (Əd.) 1.2.4. Xarici dil (X.d.) 2.1.3.

5.1.2. Milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 5.1.2. Azərbaycan dili (A.d.) 1.1.2., 1.2.4. Ədəbiyyat (Əd.) 1.2.2. Xarici dil (X.d.) 2.1.3.
5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.	Ümumi tarixi (Ü.t.) 5.1.3. Azərbaycan dili (A.d.) 3.1.1. İnformatika (İnf.) 3.2.3. Xarici dil (X.d.) 4.1.4.

ŞAGİRD NAİLİYYƏTLƏRİNİN MƏKTƏBDAXİLİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nailiyyətləridir. Qiymətləndirmə isə onu üzə çıxaran ən etibarlı mexanizmdir. Qiymətləndirmə təlim nəticələri ilə balanslaşan bir prosesdir. Təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi, habelə dövlət təhsil standartlarının monitorinqinin həyata keçirilməsində də qiymətləndirmə bir mexanizm kimi əvəzolunmaz mövqeyə malikdir. Bu sistem hüquqi cəhətdən "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli 156 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 oktyabr tarixli 1633 nömrəli Fərmanının 3-cü hissəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin (Elm və Təhsil Nazirliyinin) 28 dekabr 2018-ci il tarixli 8/1 nömrəli Kollegiya Qərarı ilə təsdiq edilmiş Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların attestasiyasının (*məktəbdaxili qiymətləndirmənin*) aparılması Qaydası ilə tənzimlənmişdir.

Qiymətləndirmənin ən əhəmiyyətli növü məktəbdaxili qiymətləndirmədir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə məzmunca öyrənənin biliklərə yiyələnməsi, onlardan istifadə etməsi, nəticə çıxarması barədə məlumatların toplanması prosesidir, bu proses şagird irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənilməsinə (monitorinqi); təlim prosesində qərarların qəbuluna; şagirdin təlim nəticələrinin və kurikulumun qiymətləndirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir.

Qiymətləndirmənin planlaşdırılması

Qiymətləndirmənin planlaşdırılması müxtəlif amillər üzrə həyata keçirilə bilər. Məsələn:

1. Dərsin təlim nəticələrinə görə (formativ qiymətləndirmə);
2. Sərf olunacaq zamana görə (formativ qiymətləndirmə);
3. Hazırlanan alətin xüsusiyyətinə görə (formativ qiymətləndirmə);
4. Qiymətləndiriləcək şagiridin sayına görə (formativ qiymətləndirmə);
5. Nəticələrin qeyd olunub-olunmayacağına görə (formativ qiymətləndirmə) və s.

Məktəbdaxili qiymətləndirməni başlayarkən müəllim, ilk növbədə, onu nə məqsədlə həyata keçirdiyini aydınlaşdırmalıdır:

- *Şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirmək;*
- *Şagirdlərin təlim ehtiyaclarını öyrənmək;*

- *Şagirdlərin maraq dairəsi, dünyagörüşü, yaşadığı mühit haqqında məlumatı toplamaq;*
- *Şagirdin məzmun standartlarından irəli gələn bilik və bacarıqlara nail olması üçün onun fəaliyyətini izləmək və irəliləyişini müəyyən etmək;*
- *Şəraitə görə təlim məqsədləri və strategiyalarında çevik dəyişiklikləri aparmaq;*
- *Tədris prosesini düzgün istiqamətləndirmək və səmərəliliyini təmin etmək;*
- *Şagirdin ayrı-ayrı mövzu və bəhslərin mənimsənilməsi ilə bağlı fəaliyyəti barədə məlumat toplamaq;*
- *Şagirdin kurikulum standartlarına nail olmasının səviyyəsini müəyyənləşdirmək;*
- *Təhsilin hər hansı mərhələsində (tədris vahidinin, yarımilin və ilin sonunda) şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlərini qiymətləndirmək.*

Məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi qiymətləndirmənin müvafiq formasının – diaqnostik, formativ və ya summativ qiymətləndirmənin seçilməsinə şərait yaradır. Qiymətləndirmə növü seçiləndən sonra tədris prosesininn plnalaşdırılmasına başlanılır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə əsasən 3 planlaşdırma məsələsini (aspektləri) özündə cəmləşdirən prosesdir:

A. Qiymətləndirmənin məzmun aspekti:

1. Nəyi qiymətləndiririk? (alt-standartlar, təlim nəticələri, qiymətləndirmə standartları)
2. Nəyin əsasında? (meyar və göstəricilər)

B. Qiymətləndirmənin fəaliyyət aspekti:

1. Hansı tapşırıqlar əsasında? (Blum taksonomiyasını nəzərə alaraq)
2. Hansı alətlərlə? (metod/texnikalar və vasitələr) və hansı formada (fərdi, cütlərdə, kiçik qrupda, bütün sinifdə)
3. Kim tərəfindən? (müəllim, rəhbərlik və ya şagirdlər tərəfindən qiymətləndirmə, şagirdin özünüqiymətləndirilməsi daxil olmaqla)

C. Qiymətləndirmənin təşkili aspekti:

1. Nə zaman? (məsələn, tədris vahidinin əvvəlində, dərs zamanı, bəhs və ya bölmə, yarımilinin sonunda)
2. Nəticələr harada və necə qeyd olunacaq? (şagirdin portfoliosunda (faylda), şagird kitabçasında, dəftərində, sinif jurnalında və s. sözlərlə (rəy), rəqəmlərlə (qiymət, səviyyə)
3. Qiymətləndirmənin nəticələri necə istifadə olunacaq, nəyə təsir edəcək? (hansı müəllim və ya şagird fəaliyyətinin seçilməsinə təsir edəcək, şagirdin hansı nailiyyətinə təsir göstərəcək, kimə çatdırılacaq (şagirdə, valideynə, rəhbərliyə), hansı sənədlərin tərkibində istifadə olunacaq).

Bu aspektlər aşağıdakı bölmələrdə daha ətraflı əks olunacaq və hər bir aspektin təsviri addım-addım bu prosesin gedişatını izah edəcəkdir. Bunu sadələşdirmək üçün müəllimin bu sahədə bacarığını formalaşdırmaq məqsədilə hər bir aspektə müvafiq olan alətlər (çərçivələr) təklif olunacaq. Bu çərçivələr, sadəcə, öyrədici xarakter daşıyır, heç bir rəsmi sənəd statusu daşımır. Gözlənilir ki, onların əsasında müəllim daha aydın təsvir və həyata keçirmə bacarıqları əldə edərək məktəbdaxili qiymətləndirmə prosesini daha səmərəli və obyektiv təşkil edə bilər.

Qiymətləndirmə prosesinin tətbiq edilməsinin səbəbləri:

- Təlim nəticələrinin standartların mənimsənilməsi səviyyəsini öyrənmək;
- Şagirdlərin təlimə marağını yüksəltmək;
- Şagirdin güclü və zəif cəhətlərini müəyyən etmək;
- Şagird nailiyyətini dəyərləndirmək;
- Şagirdin nəyə nail olduğuna əmin olmaq;
- Şagirdin gələcək uğurlarının maksimallaşdırılması.

Qiymətləndirmələrin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- məqsədəuyğunluq;
- nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- toplanılmış məlumatların keyfiyyətcə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması;
- qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlilik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq;
- təlim fəaliyyətində qiymətləndirilmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.
- Prosesin tamlığı üçün şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi biri digərinin mövcudluğunu təmin edən və aparılmasına zəmin yaradan üç növ üzrə həyata keçirilir:
- diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi);
- formativ (irəliləmə və geriləmələrin izlənməsi);
- summativ (yekun).

Diaqnostik qiymətləndirmə

Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə müəllim üçün məktəblilərin potensial imkanlarını, meyil və maraqlarını nəzərə alan təlim strategiyalarının seçilməsinə xidmət edir. O, öyrədənin təlim strategiyasını müəyyənləşdirməkdə əvəzolunmaz rola malikdir. Bir qayda olaraq, bu qiymətləndirmə təhsil səviyyəsinin, dərs ilinin, tədris vahidlərinin əvvəlində sinifdəki şagirdlərin bilik və bacarıqları, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə köçürüldükdə, yəni sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır. İlkin səviyyənin dəyərləndirilməsi zamanı müəllim aşağıda təqdim olunan suala cavab tapmağı qarşısına məqsəd qoymalıdır:

◆ Şagirdlər əsas bilik və bacarıqlara müəyyən dərəcədə malikdirlərmi?

Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdlərlə iş zamanı müəllimə pedaqoji fəaliyyətini tənzimləməyə, planlaşdırmağa yardım edir. Prosesin reallaşdırılmasında üsul və vasitələrin seçimi birbaşa müəllimdən asılıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, siniflər üzrə eyni üsul və vasitələrdən istifadə etmək olmaz. Təlimə başlamazdan əvvəl aparılan səviyyəni müəyyənetmə ilə tədris ili ərzində yeri gəldikcə aparılan diaqnostik qiymətləndirmə məzmunca fərqlənir. Məhz bu səbəbdən həmin üsul və vasitələrin seçimi müəllimdən xüsusi diqqət və yaradıcılıq tələb edir.

Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, yalnız müəllimin şəxsi qeyd dəftərində öz əksini tapır, yekunlar barədə valideynlər, sinif rəhbəri və digər fənləri tədris edən müəllimlər məlumatlandırılır. O, formativ və summativ qiymətləndirmələr üçün zəmin rolunu oynayır.

Düzgün diaqnoz nəticəsində sonrakı fəaliyyətin aspektləri konkret olaraq müəyyənləşir.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirməyə yeni yanaşmanın əsas mahiyyətini formativ qiymətləndirmə (FQ) təşkil edir və şagirdlərin təlim fəaliyyətini izləmək, qarşıya çıxan problemləri aşkar etməklə aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir.

Pedaqoji termin olaraq formativ qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinin izlənməsi kimi şərh olunur və onların təlim nəticələrinə, summativ qiymətləndirmədəki nailiyyətlərinə əhəmiyyətli təsiri qeyd edilir. Belə ki fənni tədris edən müəllim dərs ili ərzində müntəzəm olaraq şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini meyarlar üzrə izləyir, şagirdin təlim ehtiyaclarını öyrənir, təlim fəaliyyətinə təsir göstərən

səbəbləri müəyyənləşdirir, maneələri aradan qaldırmaq, həmçinin fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün tədbirlər görür.

FQ qeyri-formal xarakter daşıyır və onun meyarları fəaliyyətyönümlü olur. Həmçinin formativ qiymətləndirmə üsulları da təlim nəticəsinin deyil, təlim fəaliyyətinin izlənilməsi üçün nəzərdə tutulur. FQ həmçinin şagirdin fəaliyyətində maraqlı tərəfləri təlim zamanı və təlim haqqında məlumatlandırmağa xidmət edir. Həmin məlumatlar müşahidə, özünüqiymətləndirmə, cütlərin və ya qrupların bir-birini qiymətləndirməsi, portfolio və digər bu kimi vasitələrlə toplanılır.

FQ növbəti addımların müəyyənləşdirilməsində müəllimlərin bələdçisidir. Əgər müəllim bütün müşahidələri vaxtında, düzgün aparmasına baxmayaraq, ondan öz işini qurmaq üçün istifadə etməzsə və zəif şagirdi elə zəif olduğuna görə diqqətdən kənarda saxlayarsa, formativ qiymətləndirmənin aparılmasından söhbət gedə bilməz.

Formativ qiymətləndirmə məlumatları aşağıdakı suallara cavab verməyə kömək edir:

- Şagird nələri öyrənmişdir?
- Daha nələri öyrənməlidir?
- İnkişaf üçün hansı addımları atmalıdır?

FQ müxtəlif vasitələrlə aparılır. Hansı vasitənin istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, toplanan məlumatdan istifadə edərək növbəti fəaliyyətləri şagirdlərin ehtiyacına uyğunlaşdırmaq vacibdir. Əks halda bu, formativ qiymətləndirmə deyil.

Formativ rəsmi qiymətləndirmə olmadığından nəticələr məktəbli kitabçasında şagirdin idraki və hərəki fəaliyyətinin səviyyələrinə uyğun sözlərlə ifadə olunur. Heç bir rəqəm və ya simvollardan, “mənimsəyir”, “mənimsəmir”, “bilir”, “bilmir”, “yaxşı”, “orta”, “zəif” və sair bu kimi ifadələrdən istifadə edilmir. Müəllim dərs ilinin yarımillərinin sonunda “Müəllimin FQ dəftəri”ndəki qeydlər əsasında təhsilalanın yarımillik fəaliyyətinin qısa təsvirini hazırlayır və həmin təsvir təhsilalanın ümumi təhsil müəssisəsindəki fərdi qovluğunda saxlanılır.

Formativ qiymətləndirməni həyata keçirən müəllimin aşağıda qeyd olunanları bilməsi məqsədəuyğundur:

- Fənn üzrə hər bir dərs müəyyən məzmun standartlarının reallaşdırılmasına xidmət edir.
- Hər dərsdə müəllim təlim prosesini şagirdlərin məzmun standartlarının tələblərinə uyğun bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə yönəltməlidir.
- Şagirdlər fəaliyyətlərində potensial imkanları daxilində həmin bacarıqlara yiyələnmənin müxtəlif səviyyələrini nümayiş etdirə bilərlər.
- Müəllim əvvəlcədən hazırladığı qiymətləndirmə meyarları əsasında şagirdlərin müşahidə oluna biləcək fəaliyyət səviyyəsini zəif, orta, yüksək olmaqla qruplaşdırmalı və şagirdin adının qarşısında fəaliyyətinə uyğun müvafiq qeydlərini yazmalıdır. Formativ qiymətləndirmədə müəllim əvvəlcədən proqnozlaşdırmadığı və dərs prosesində müşahidə etdiyi fəaliyyətləri də uyğun ifadələrlə təsvir edə bilər.

Formativ qiymətləndirmə metodlarının seçilməsi prinsipləri

Formativ qiymətləndirməni həyata keçirmək üçün müəllim əsas FQ strategiyaları, metod və texnikalarını bilməlidir. Formativ qiymətləndirmənin strategiyası formativ qiymətləndirmənin məqsədlərinə nail olmaq üçün ümumi yanaşmanı əks etdirir. Müasir pedaqoji ədəbiyyatda ən məşhur yanaşma Dilan Vilyamın 5 FQ strategiyasıdır:

1. Müvəffəqiyyət üçün şagirdlərin öyrənmə niyyətlərini və müəllimin qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirin, onlarla bölüşün və aydınlaşdırın – dərsin əvvəlində şagird təlim fəaliyyətinin nədən ibarət olacağını başa düşməli və onların fəaliyyətinin necə qiymətləndiriləcəyini (hansı meyar və "uğur göstəriciləri" əsasında) bilməlidir. Bununla şagirdin təlim fəaliyyəti istiqamətləndirilir ("Mən bilirəm, mən nəyi öyrənməliyəm").
2. Təlim məqsədlərinin əsasında müvəffəqiyyətin ölçülməsinə imkan verən səmərəli təlim metodları (müzakirələr, suallar, tapşırıqlar və s.) seçin və bu metodlar vasitəsilə formativ qiymətləndirməni həyata keçirin.
3. Öyrənmə prosesində yaranan problemləri və onların həlli yollarını daha yaxşı başa düşmək üçün şagirdlərə lazımi əks-əlaqəni verin və onlar bir-biri üçün öyrənmə resursu kimi çıxış etsin. Bununla da öyrənmə prosesinin inkişafı təmin olunacaqdır.
4. Müzakirələrdə və iş qruplarında iştirak zamanı şagirdləri bir-birinə əks-əlaqə verməyə cəlb edin.
5. Şagirdləri öyrənmə prosesinin sahibləri kimi aktivləşdirin. Bu prosesin şagirdin özü tərəfindən tənzimlənməsi onun işini yaxşılaşdırmağa gətirib çıxarır. Onlar öz fəaliyyətlərinin refleksiyasını apararaq daha səmərəli öyrənir və məsuliyyətli olurlar.

Formativ qiymətləndirmənin kim tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərə alaraq (müəllim, cütlər, şagird) beş strategiyadan istifadə aşağıdakı kimi fərqlənir:

Kim aparır	1-ci addım	2-ci addım	3-cü addım
Müəllim	Şagirdlərin öyrənmə niyyətlərini və müəllimin qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirin və bölüşün (1-ci strategiya)	Səmərəli təlim metodları (müzakirələr, suallar, tapşırıqlar və s.) seçin və formativ qiymətləndirməni həyata keçirin. (2-ci strategiya)	Şagirdlərə lazımi əks əlaqəni verin.
Cütlər	Şagirdlərin öyrənmə niyyətini müəyyənləşdirin və bölüşdürün (1-ci strategiya).	Şagirdlər əks-əlaqəni verir və bir-biri üçün öyrənmə resursu kimi çıxış edir (3-cü və 4-cü strategiya).	
Şagird	Şagirdlərin öyrənmə niyyətini müəyyənləşdirin (1-ci strategiya).	Şagirdləri öyrənmə prosesinin sahibləri kimi aktivləşdirin (5-ci strategiya).	

Formativ qiymətləndirmənin metodu FQ strategiyalarını həyata keçirmək üçün istifadə oluna bilən müxtəlif yolları əks etdirir. Formativ qiymətləndirmənin texnikaları müəyyən FQ metodunun ümumi cəhətlərini saxlamaqla müxtəlif üsullarını əks etdirir.

Aşağıdakı cədvəldə əsas FQ metod və texnikaların təsnifatının bir nümunəsi göstərilir.

№	Metod	Texnikalar
1.	Sual vermə	Açıq sualların verilməsi, testin hazırlanması, BİBÖ, "Blits-turnir", yanlış tapmaca, 5 "Niyə?» və s.
2.	Sual-cavab (şifahi, yazılı)	Sorğu, proqress testi, cavab kartı, imla, inşa, siyahı yarat, cümləni davam et və s.
3.	Müşahidə	meyar cədvəli, qeydiyyat vərəqi, təsvir və s.
4.	Proyektor və təqdimatlar	eksperimentlər, təcrübələr, layihələr, multimedia təqdimatları, referatlar, səhnələr, pantomimlər və s.
5.	Fəaliyyətlər	tapşırıqlar, diskusiya, debat, dialoqlar, "karusel", "düşün – cütdə müzakirə et – paylaş" (Think – Pair – Share), "dostunu öyrət", "auksion", "4 künc", "Blits turnir" və s.
6.	Qeyri- verbal və kinestetik	fərdi ağ lövhə ya jestlər (barmaqlar yuxarı-aşağı, 1-2-3-4-5-), kodlar, işarələr "+;=;-", səslər, fiziki hərəkətlər, rəqs və s.
7.	Qeydiyyat üsulları	rubriklər, meyar cədvəli, portfolio, qeyd kartları ("giriş/çıxış kartlar" və ya "indeks kart"), öyrənmə jurnalı (nə öyrəndim, qalan suallar) və s.
8.	Vizual üsullar	qrafik orqanayzerlər (sxemlər, diaqramlar, cədvəllər, qrafiklər və s.), şəkillər, kodlar, simvollar, "arzu ağacı", "fikirlər xəritəsi" və s.
9.	Yaradıcı işlər	Təkmilləşmiş məhsullar (əşyalar, proseslər, qaydalar, və s.), proqnozlar, yeni əsərlər, modellər, maketlər, sinkveyn, esse, akrostik poema və s.
10.	Ümumiləşdirmə və refleksiya	Əqli hücum, 3-2-1, panel, şifahi reaksiya, refleksiya jurnalı, qeyd jurnalı/dəftəri/kartları, SWOT analiz

Formativ qiymətləndirmə metodlarının digər təsnifatları da mövcuddur. Məsələn:

1. Ümumiləşdirmə və refleksiya üsulları, əsasən, xüsusi fasilitasiya sualları və ya jurnallar və sorğular əsasında məlumatı təhlil edir.

2. Siyahılar, diaqramlar və qrafiki orqanayzerlər. Şagirdlər müxtəlif qrafiki orqanayzerlər vasitəsilə məlumatı təşkil edir, əlaqələr qurur və əlaqələri izləyir.

3. Məlumatın vizual təqdimatı. Şagirdlər məlumatı sözlərlə və ya şəkillərlə kodlaşdırır.

4. Əməkdaşlıq əsasında fəaliyyətlər. Şagirdlər müxtəlif birgə fəaliyyətlərdə öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər.

Formativ qiymədəndirmə metod və texnikaların seçilməsi meyarları:

1. Məqsədi. Nəyi qiymətləndirir?
2. Vaxt. Nə qədər vaxt sərf olunacaq?
3. Şagird sayı. Neçə şagirdi əhatə edə bilər?
4. Keçirilmə zamanı. Təlim tapşırığının tərkibindədir va ya ayrıca aparılmalıdır?
5. Dəqiqlik. Nə dərəcədə dəqiqdir?
6. Əhatəlilik. Şagirdlər qiymətləndiriləcək bacarıqları əhatə edirmi? Birini və ya bir neçəsini?

Formativ qiymətləndirmənin səmərəli həyata keçirilməsi üçün müəllim, ilk növbədə, FQ-nin fəlsəfəsinə ("öyrənmək üçün qiymətləndirmə") uyğun olaraq onun əsas mexanizmləri və strategiyalarını tətbiq etməlidir. Dərsin təlim nəticələrinə uyğun olaraq meyarları və göstəriciləri hazırlamaq və onlarla şagirdləri tanış etməklə formativ qiymətləndirmənin səmərəliliyin artırılmasını təmin etmək mümkündür. Təlim prosesində müvafiq FQ fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün meyar və göstəricilərə əsasən tapşırıqların planlaşdırılması və müvafiq metod və texnikaların seçilməsi də çox vacibdir.

Şagird nailiyyətinin artırılmasında effektiv əks-əlaqənin (rəy vermənin) rolu

Əks-əlaqə formativ qiymətləndirmənin əsas fəaliyyətlərdən biridir. Müəllim tərəfindən əks-əlaqənin verilməsi, ilk növbədə, şagirdlərin güclü və zəif tərəflərinin izlənilməsi və təhlili əsasında həyata keçirilir və bu prosesdə şagird inkişaf üçün dəstəklənir. Eyni zamanda şagird tərəfindən müəllimə verilən əks-əlaqə tədrisin təkmilləşdirilməsinə istiqamət verir.

Uşaq tərbiyəsində əks-əlaqə

Müasir psixologiyada uşaq tərbiyəsində rəğbətləndirmə (mükafatlandırma) və cəzalandırmadan istifadənin mənfi hallarla nəticələndiyi, bunun əvəzinə, uşaq tərbiyəsində əks-əlaqədən istifadə etməyin daha səmərəli olduğu qeyd olunur. Çünki uşaq tərbiyəsində cəzalandırma və yersiz mükafatlandırmadan istifadə edildikdə uşaq yanlış davranışdan cəzalandırılacaq deyə imtina edir, müsbət davranışı isə mükafat alacaq deyə icra edir. Yəni davranış və onun nəticələri analiz edilmir, bununla da davranışın niyə yaxşı və ya pis olduğu uşaq tərəfindən dərk edilmir. Yanlış və ya icra edilməyən davranışa görə cəza vermək uşaqlarda mənfi emosiyalar yaradır, onların yaddaşında mənfi psixoloji "izlər" qoyur, bəzi cəzalar isə uşaq şəxsiyyətinin alçaldılması ilə nəticələnir. Məsələn, ev tapşırıqlarını icra etmədikdə cəza alan uşaq, ev tapşırığını icra etsə belə, bu prosesi sevməməyə başlayır, çünki prosesə qarşı neqativ münasibət formalaşır. Uşağa müsbət davranış və ya fəaliyyətə görə davamlı mükafat vermək onları gördükləri işin doğru olduğuna deyil, gəlirli olduğuna inandırır. Məsələn, "ev tapşırıqlarını icra etsən, sənə şirniyyat almağa və ya uşaqlarla oynamağa icazə verəcəyəm". Bu halda uşaq ev tapşırığını icra etsə belə, yalnız mükafata görə edir. Diqqət öyrənmə prosesinə deyil, mükafata görə icra etməyə yönəlir. Bu da öyrənmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Əgər müsbət davranışa görə mükafat vermək istəyirsinizsə, 2 qaydaya diqqət edin: bunu əvvəlcədən şərt olaraq irəli sürməyin və davamlı etməyin.

Psixoloqlara görə, tərbiyə prosesində əks-əlaqədən istifadə etmək uşaqların fəaliyyət və ya davranışı düzgün dəyərləndirmələrinə və onların doğru yola istiqamətləndirilmələrinə kömək edir. Bu hal proseslərlə bağlı şüurluluğu artırır.

Bəs əks-əlaqə nədir? Bir davranışın nəticəsi haqqında ətrafdakı insanlardan əldə edilən məlumata əks-əlaqə adı verilir. Bu məlumatı, yəni əks-əlaqəni bəzən uşaq özü əldə edir, davranışının nəticəsini özü dəyərləndirir. Məsələn, öz çantasının səliqəyə saldıqda bu halın ona rahatlıq yaratdığının fərqinə vara bilər. Özünün əldə etdiyi əks-əlaqə uşağın daha müstəqil və özünə inamlı olmasına şərait yaradır.

Bəzən də uşağa əks-əlaqəni ətrafdakı insanlar verir. Uşaq hər hansı suala cavab verdikdə ona yalnız “Afərin” desəniz, bu, mükafata əsaslanan əks-əlaqə olacaqdır. Əgər bu suala cavab verməyin onun üçün nə işə yaradığı haqqında danışsanız, ona əks-əlaqə vermiş olacaqsınız. Verilən bu əks-əlaqənin içərisində həm mükafat, həm də davranışın analizi var. Lakin hər mükafatda onun niyə qazanıldığı haqqında məlumat və ya əks-əlaqə olmaya bilər. Unutmayın, mükafat cəzadan, əks-əlaqə mükafatdan üstündür.

Əks-əlaqə konstruktiv və destruktiv ola bilər. Destruktiv əks-əlaqə vermək fəaliyyət və ya davranışla bağlı səhvlərin və onun mənfi nəticələrinin vurğulanmasını ehtiva edir. Yəni biz uşağa onun yalnız zəif cəhətləri, icra edilməyən, yanlış və ya səhv icra edilən fəaliyyətin doğurduğu mənfi nəticələr haqqında məlumat versək, bu, destruktiv əks-əlaqə olacaq. Məsələn, “Sən dərslərivi oxumasan, universitetə daxil ola bilməyib, uzaqbaşı fəhlə işləyəcəksən”. Destruktiv əks-əlaqənin nəticələri cəzalandırma ilə oxşar olur. Yəni uşaq fəaliyyət və ya davranışla bağlı mənfi hisslər keçirir.

Konstruktiv (dəstəkləyici) əks-əlaqə zamanı isə uşağa əvvəlcə güclü və ya müsbət cəhətləri və onun nəticələri haqqında məlumat verilir. Daha sonra zəif cəhətləri və ya yanlış icra olunan fəaliyyət və onun aradan qaldırılması yolları (və ya nəticəsi) göstərilir.

Konstruktiv və destruktiv əks-əlaqənin nəticələri

Destruktiv əks-əlaqə

– Uşağı özünü müdafiəyə təhrik edir.
– Bacarığını inkişaf etdirmir.
– Özünə hörmət və inamı azaldır.
– Növbəti addımı təyin etmir.
– Uşaqda mühakimə olunmaq hissini yaradır.

Konstruktiv əks-əlaqə

– İnam və əməkdaşlıq mühiti yaradır.
Bacarıqları inkişaf etdirir.
Özünə hörmət və inamı artırır.
Növbəti addımın nə olacağını müəyyən etməyə kömək edir.
Uşağı özünü inkişaf etdirməyə həvəsləndirir.

Təlim prosesində əks-əlaqə

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, uşaq tərbiyəsində effektiv olan əks-əlaqə yanaşması təlim zamanı da müsbət nəticələr verir. Xüsusilə də tapşırıqların icrası ilə bağlı əks-əlaqə vermək effektivdir. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin şagirdlərə tapşırıqlarla bağlı əks-əlaqə verməsi onların təlim nailiyyətlərini və motivasiyalarını artırır.

Müəllimlər şagirdlərə tapşırıq və ya davranışları ilə bağlı rəyləri onların şəxsiyyətinə və ya digər şagirdlərlə müqayisəyə əsasən verir. Bu, eqo yönümlü rəy adlanır. Bu zaman tapşırıq və ya davranışla bağlı əlavə izah verilmir. Məsələn:

- “Afərin sənə!”
- “Sinifdə bunu hamıdan yaxşı sən bacarırsan”.
- “Sən riyaziyyat fənnindən zəifsən”.

Eqo yönümlü rəy zamanı biz şagirdləri bir-biri ilə müqayisə edirik ki, bu da onlar arasında rəqabət mühiti formalaşdırır. Bu zaman şagird başqalarından daha yaxşı olmaq üçün çalışır. Eqo yönümlü rəy “Mən başqalarından daha yaxşıyam” və ya “faydasızam” fikrini formalaşdıra bilər. Buna görə bu tipli rəylər sinifdə mənfi reaksiyalara səbəb olur. Müntəzəm olaraq təriflənən şagirdlər tapşırıqla əlaqəli fəaliyyət göstərmək üçün motivasiya üçün “eqo”nu artırıcı xüsusiyyətlərə diqqət yetirirlər ki, bu da onların öyrənməyə davam etmə potensiallarına zərər verə bilər.

Dəstəkləyici əks-əlaqə diqqəti işin yaxşılaşdırılmasına yönəldir. Davamlı olaraq mənfi rəy alan şagirdlər artıq fəaliyyətdəki iştiraklarını uyğun hesab edə bilmədikləri üçün dərsə marağı itirirlər. Həmçinin onlarda “öyrənilmiş çarəsizlik” sindromu yaranmağa başlayır. Yəni “uğurlu olmaq üçün əlimdən gələni etdim, lakin bu məndə alınmır” düşüncəsi formalaşır.

Eqoyönümlü rəyin əvəzinə şagirdlərə tapşırıqla bağlı dəstəkləyici əks-əlaqə verdikdə şagird tapşırığı daha səmərəli necə icra edə biləcəyini öyrənir. Tapşırıqla bağlı əks-əlaqənin verilməsi aşağıdakı kimi ola bilər:

- Afərin! Bu tapşırığı doğru icra etmisən. Bu göstərir ki, sən mövzunu düzgün qavramısan və növbəti mövzuları qavramaq sənin üçün daha asan olacaq.
- Tarixi şəxsiyyətlərin dövlətin inkişafında oynadığı rolu anlayırsan, ancaq onların fəaliyyətini sosial qrupların mənafeyi baxımından təhlil etsən, daha yaxşı olar.

Şagirdin mövcud nailiyyət səviyyəsi iləqarşıya qoyulan hədəfi müqayisə etdikdə görəcəyik ki, onlar arasında “boşluq” və ya çatışmazlıq var. Gəlin belə bir nümunəyə baxaq: Müəyyən bir qiymətləndirmədə 75 bal toplamağa can atan, lakin 50 bal toplamış bir şagirdə 75 bal almaq üçün hansı cəhətləri inkişaf etdirmək və ya hansı addımları atmaq lazım olduğunu deyiriksə, bu, əks-əlaqə verməkdir.

Bu mexanizmdən çıxış edərək əks-əlaqəyə belə tərif verilir: Əks-əlaqə mövcud nailiyyət səviyyəsi ilə hədəf səviyyə arasında olan çatışmazlıq və onun necə dəyişdirilməsi haqqında məlumatdır. Əgər biz şagirdə yalnız bu çatışmazlıq haqqında məlumat veririksə, necə aradan qaldırmaq yolunu demiriksə, bu, destruktiv əks-əlaqə olacaqdır. Məsələn, “müxtəlif ölkələrdə oxşar tarixi faktların müxtəlif zamanlarda baş verməsinin səbəb və nəticələrini izah edə bilmirsən”, “baş verən dəyişiklikləri məkan baxımdan qiymətləndirmən düzgün deyil”, “dünyanın siyasi inkişaf mərhələsini şərh etsən, daha yaxşı olar” və s.

Əks-əlaqə yazılı və ya şifahi formada verilə bilər. Dəstəkləyici əks-əlaqə vermək üçün əvvəlcə şagirdə tapşırığı icrası ilə bağlı müsbət cəhətləri qeyd edin, daha sonra səhvləri və ya çatışmayan cəhətləri deyin və şagirdi daha səmərəli iş üçün istiqamətləndirin.

Davamlı olaraq tapşırıq və fəaliyyətlərlə bağlı dəstəkləyici əks-əlaqə alan şagirdlər:

- Onlara verilmiş qiymətlərin nəyə əsaslandığını bilirlər.
- Növbəti tapşırıq və ya fəaliyyətləri necə daha səmərəli icra edəcəklərini bilirlər.
- Təlim nailiyyətlərini artırmağın yolunu dərk edirlər.
- Güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirirlər.
- Özünü və başqalarını düzgün qiymətləndirmə bacarıqları inkişaf edir.
- Ömür boyu öyrənənlərdən olurlar.
- Öz bilik və bacarıqlarını başqaları ilə deyil, yalnız özlərinin əvvəlki göstəriciləri ilə müqayisə edirlər.

Əks-əlaqənin iki növü var: formal və qeyri-formal.

1. Formal əks-əlaqə.

Bu əks-əlaqə, adətən, summativ qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq müəllim və ya məktəb direktoru tərəfindən edilən şərhlərin həm şagirdlərə, həm valideynlərə verilməsidir. Əks-əlaqə həyata keçirilən zaman müəllimlər, adətən, qiymətlərdən istifadə edir. Formal əks-əlaqə daha çox yekun nəticəyə (yarımil və ya ilin sonu üzrə) yönəldilmişdir və növbəti tədris vahidi üçün şagirdlərə verilən məsləhətlərdə əks olunur. Eyni zamanda formal əks-əlaqə reytinq cədvəli vasitəsilə siniflər üzrə də verilə bilər (sinfin ümumi nəticəsinə görə).

2. Qeyri formal əks-əlaqə.

Müəllim tərəfindən verilir və şagirdlər onun əsasında uğur əldə etmək üçün nə etmək lazım olduğunu müəyyənləşdirməyi öyrənə bilər. Qeyri-formal əks-əlaqə daha çox təlim prosesinə yönəldilmişdir və son nəticəni qiymətləndirmir.

Əks-əlaqə müxtəlif formatda təqdim oluna bilər:

1. Məsləhət;
2. İstiqamətləndirmə;
3. Müzakirə;
4. Tövsiyə;
5. Tapşırıq;
6. Səviyyənin müəyyənləşdirilməsi.

Müəllim tərəfindən şagirdə verilən əks-əlaqə şagirdin hal-hazırkı təlim nəticələrinin vəziyyətini və öyrənməyi təkmilləşdirmək üçün zəruri olan addımlar müəyyənləşdirir. Şagirdin irəliləyişini dəstəkləmək üçün əks-əlaqə həm konstruktiv olmalı, həm də vaxtında verilməlidir, onun öyrənmə bacarıqları və təlim nailiyyətlərinin inkişafına yönəlməlidir.

Əks-əlaqə şagirdləri öyrənmə və özünüqiymətləndirmə ilə bağlı qərarlara yönəltmək, düşünməyə və onların metakoqnitiv bacarıqlarını yaratmağa kömək edir. Şagird özünüqiymətləndirmədə təlimi necə yaxşılaşdırmağı başa düşdüyündə bu şagirdin öyrənmə motivasiyasına və özünə hörmətə böyük təsir göstərir. Bununla əks-əlaqə şagirdləri daha çox öyrənmə problemlərinin həll edilməsinə yönəldir və onların inkişafını formalaşdırır.

Əks-əlaqə hansı yollarla verilə bilər?

Adətən, əks-əlaqə dərs zamanı verbal (şifahi) və qeyri-verbal yolla və ya gündəlikdə yazılı şəkildə verilir. Eyni zamanda onun çatdırılması vaxt və kim tərəfindən verilməsi baxımından fərqlənə bilər:

- Müəllim tərəfindən bütün şagirdlərə eyni zamanda, fərdi və ya kiçik qruplara;
- Sadəcə, dərs zamanı müəllim ilə şagirdin qarşılıqlı əlaqələri zamanı;
- Bir-birinin işini qiymətləndirən sinif yoldaşlarından.

Əks-əlaqənin formativ qiymətləndirmə funksiyalarının səmərəli həyata keçirilməsi üçün onun aşağıdakı xüsusiyyətləri olmalıdır:

7. Dəqiq, anlaşılabilən, vaxtında və mövzu üzrə olan,
8. Təlim nailiyyətləri və boşluqlar barədə məlumat verən,
9. Şagirdlərə doğru cavab vermək, səhvləri düzəltmək və düşüncə tərzini dəyişdirmək üçün vaxt verən,

10. Təlim prosesinin necə keçiriləcəyini izah edən,
11. Qarşılıqlı hörmət və xoş niyyət şəraitində verilən,
12. Şagirdin müvəffəqiyyətini təmin edən.

Əks-əlaqə və formativ qiymətləndirmə strategiyaları

1. Əks-əlaqənin verilməsi və dəstəkləmə (stimullaşdırma). Müəllim şagirdlərin güclü və zəlf tərəflərinin təhlili əsasında onlara əks-əlaqə verir və hər bir şagirdi inkişaf üçün dəstəkləyir.

2. Şagirdlərin müəllimə verdiyi əks-əlaqənin nəticəsində müəllim də öz fəaliyyətini təkmilləşdirir.

Təlimin səmərəliliyini təmin edən formativ qiymətləndirmənin mexanizmlərində də onun zərurəti bir daha xatırlanır:

1. Müəllim tərəfindən şagirdə mütəmadi olaraq dəstəkləyici əks-əlaqənin verilməsi (tez-tez va davamlı aparılan qiymətləndirmə həm təlim materialının dəqiq mənimsənilməsinə, həm də tərəqqiyə diqqət yetirməyə imkan verir).

2. Ümumi olmayan, xüsusi əks-əlaqənin verilməsi (şagirdlərə necə inkişaf edə biləcəyini konkretləşdirməyə imkan verir).

Qiymətləndirmə prosesinin sistemli planlaşdırılması

Formativ qiymətləndirmə planlaşdırılmış bir prosesdir. Bu prosesdə şagirdlərin mövcud bilik və bacarıqları mənimsəmə statusu qiymətləndirilir. Bu məlumatlar imkan verir ki, müəllimlər hazırkı tədris taktikasını uyğunlaşdırsın, həmçinin şagirdlər hazırkı öyrənmə yollarını təkmilləşdirsin.

Qiymətləndirmə prosesinin sistemli planlaşdırılması üçün:

1. Qiymətləndirmə zamanı həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər alt-standartlara nail olmağa yönəlməlidir. Bunun üçün təlim vahidi dövründə inkişaf etməli olan alt standartlar üzrə formativ qiymətləndirmənin neçə dəfə aparılması planlaşdırılmalıdır (cədvəl 1) və bunun üçün müvafiq üsullar seçilməlidir (cədvəl 2)

2. Təlim, tədris və qiymətləndirmə fəaliyyətləri bir-biri ilə sıx əlaqəli olmalıdır. Müəllim formativ qiymətləndirmənin dərs prosesində və ya sonunda aparılmasını planlaşdırmalıdır.

3. Təlimin hər bir mərhələsində həm ondan əvvəlki qiymətləndirmə nəticələri, həm də dərsin gözlənilən təlim nəticələri və qiymətləndirmə məqsədləri nəzərə alınmalıdır.

4. Dərsin təlim nəticələrini ölçmək üçün hansı meyar və göstəricilərə əsaslanmalı (“uğur göstəriciləri”) və hansı qiymətləndirmə strategiya və metodlarından, forma və resuslardan istifadə müəyyən olunmalıdır.

Cədvəl 1.

1. Tarixi zaman		
Alt-standart	Tarix	Nailiyyət səviyyəsi
1.1.1.		
1.1.2.		
1.2.1.		
1.2.2.		
1.3.1.		
2. Tarixi məkan		
2.1.1.		
2.1.2.		
3. Dövlət		
3.1.1.		
3.1.2.		
3.1.3.		
4. Şəxsiyyət		
4.1.1.		
4.1.2.		
5. Mədəniyyət		
5.1.1.		
5.1.2.		
5.1.3.		

Cədvəl 2.

Metodlar	1.1.1.	1.1.2.	1.1.3.	2.1.1.	2.1.2.	3.1.1.	3.1.2.
Müşahidə							
Tapşırıqlar/ fəaliyyətlər							
Sual/cavab							
Təqdimat Layihə							
Vizual							
Refleksiya							
Yaradıcılıq							

Summativ qiymətləndirmə

Summativ qiymətləndirmə hər bir fənn üzrə təhsil proqramında (kurikulumda) müəyyənləşdirilmiş məzmun standartlarının mənimsənilməsi ilə bağlı təhsilalanların əldə etdiyi nailiyyətlərin müəyyən olunması məqsədilə aparılır. Summativ qiymətləndirmə aşağıdakı iki formada həyata keçirilir:

1. Fənlər üzrə dərsliklərdə nəzərdə tutulmuş hər bölmənin daxilində və ya bölmənin sonunda keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmə;

2. Hər yarımilin sonunda keçirilən böyük summativ qiymətləndirmə.

Summativ qiymətləndirmədə tapşırıqvermə üsulundan istifadə olunur. Kiçik summativ qiymətləndirmə hər yarımildə 3 dəfədən az, 6 dəfədən çox olmamaqla müəllim tərəfindən aparılır. Hər fənn üzrə kiçik summativ qiymətləndirmələrin aparılacağı tarix haqqında məlumat tədris ilinin birinci həftəsi ərzində fənn müəllimi tərəfindən sinifdə təhsilalanlara elan olunur. Hər bir fənn üzrə kiçik summativ qiymətləndirmə həmin fənnin tədris olunduğu 1 (bir) dərs saatı ərzində aparılır.

Yeddinci siniflərdə ümumi tarixdən böyük summativ qiymətləndirmə yalnız müəssisənin Pedaqoji Şurasının qərarı ilə keçrilə bilər. Pedaqoji Şuranın müvafiq qərarı dərs ilinin əvvəlində qəbul edilir və təhsilalanlara elan edilir.

Kiçik və böyük summativ qiymətləndirmələr 100 ballıq şkala ilə ölçülür. Summativ qiymətləndirmədə istifadə olunan suallar hər bir sinif və fənn üzrə 4 səviyyədə tərtib edilir. 1-ci səviyyə ən aşağı, 4-cü səviyyə isə ən yüksək səviyyəni əks etdirir. Suallar müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsində hazırlanır.

1-ci və 2-ci səviyyəyə təhsilalanların əksəriyyətinin cavablandıra biləcəyi suallar aid edilir. 3-cü və 4-cü səviyyəyə daha hazırlıqlı şagirdlərin cavablandıra biləcəyi suallar aid edilir. Səviyyələr üzrə sualların qiymətləndirmə ballarının 100 ballıq şkalada bölgüsü aşağıdakı kimi nəzərdə tutulur:

– 1-ci səviyyə üzrə suallar qiymətləndirmənin 20%-ni (və ya 20 bal) təşkil edir;
– 2-ci səviyyə üzrə suallar qiymətləndirmənin 30%-ni (və ya 30 bal) təşkil edir;
– 3-cü səviyyə üzrə suallar qiymətləndirmənin 30%-ni (və ya 30 bal) təşkil edir;
– 4-cü səviyyə üzrə suallar qiymətləndirmənin 20%-ni (və ya 20 bal) təşkil edir.

Təhsilalanın summativ qiymətləndirmədə topladığı balların 2, 3, 4, 5 qiymətlərinə uyğunluğu aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

№	Şagirdin yerinə yetirdiyi	Şagirdin qiyməti
1	[0% – 30%]	2 (qeyri-kafi)
2	(30.01% – 60%]	3 (kafi)
3	(60.01% – 80%]	4 (yaxşı)
4	(80.01% – 100%]	5 (əla)

Summativ qiymətləndirməni aparmaq üçün müəllim aşağıda qeyd edilən bilik və bacarıqlara malik olmalıdır:

✓ summativ qiymətləndirmənin tətbiqi bacarığı;
✓ qiymətləndirmə standartlarının mahiyyətini nümunələrlə şərh etmək;
✓ qiymətləndirmə standartlarından istifadə yollarını bilmək.

Qiymətləndirmənin üsul və vasitələri

Hər bir fənn kurikulumunda məzmun standartları və onların mənimsənilməsi üçün istifadə edilən startegiyalarla yanaşı, nail olunmuş təlim nəticələrinin, əldə edilmiş bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi məqsədilə müvafiq qiymətləndirmə standartlarının nümunələrindən də istifadə olunur.

Fənn kurikulumlarında təyin edilmiş standartlar olmadan şagirdlərin kurikulum üzrə fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün tələb olunan vasitələri hazırlamaq mümkün deyil. Fənlərin məzmun standartlarının təsis edilməsində əsas məqsəd bu standartların hər bir şagird tərəfindən mənimsənilməsi istiqamətində təlim məqsədlərinin təyin edilməsidir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə vasitələri (eyni çətinlik dərəcəli və müxtəlif variantlı testlər, yardımçı tədris materialları) nümunələrə və müvafiq təlimatlara əsasən müəllimlər tərəfindən hazırlanır, məktəbin rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir. Qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması zamanı əvvəlcə qiymətləndirmənin hansı növünün aparılması müəyyənləşdirilməlidir, yalnız bundan sonra prosesi icra etmək olar. Vasitələr qiymətləndirmənin hər bir növü üzrə (həm diaqnostik, həm formativ, həm də summativ qiymətləndirmə), onların məzmununa uyğun aparılmalıdır ki, nəticədə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkün olsun. Məktəbdaxili qiymətləndirməni aşağıdakı üsul və vasitələrə ayırmaq mümkündür.

Üsul	Vasitə
Müşahidə	Müşahidə vərəqi
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Qeydiyyat vərəqi
Söhbət	Qeydiyyat vərəqi
Şifahi sorğu (sual-cavab)	Qeydiyyat vərəqi, qiymətləndirmə şkalası
Yazılı sorğu	Sorğu vərəqi
Tapşırıqvermə	Çalışma, tapşırıq, laboratoriya işi, qiymətləndirmə şkalası
Valideyn və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Qeydiyyat vərəqi
Oxu	Qeydiyyat vərəqi
Layihə	Meyarlar cədvəli
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyarlar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Yaradıcılıq əl işləri	Şagirdlərin işləri
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətldirmə vərəqi
Qarşılıqlı qiymətləndirmə	Qiymətləndirmə vərəqi

Refleksiyanın və özünüqiymətləndirmənin rolu və tətbiqi

Refleksiya (əks etdirmə) şagirdlərin öz işlərinin təhlil etməsinə imkan verir və öyrənməyi öyrənmək bacarığının (və ya qabiliyyətinin) inkişafını təmin edir. Şagirdlər öz təlim fəaliyyətinin təhlil edilməsini öyrənərək təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa nail olurlar.

Qarşılıqlı qiymətləndirmə. Bir-birini qiymətləndirmədə şagirdlər yoldaşlarının işləri ilə bağlı müxtəlif qərarlar verirlər. Formativ qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan bir-birini qiymətləndirmə üsulu şagirdlərdə tənqidi düşüncə və hər hansı bir işi meyarlar əsasında qiymətləndirmə bacarığını formalaşdırır. Bir-birini qiymətləndirmə yalnız bir şəxs tərəfindən deyil, eyni vaxtda bir çox şəxs tərəfindən də aparıla bilər. Qarşılıqlı qiymətləndirmə prosesində meyarlar şagirdlər üçün daha aydın olur ki, bu da onların təlim fəaliyyətini istiqamətləndirir və daha səmərəli edir.

Özünüqiymətləndirmə. Şagirdlər öz işləri barədə qərar verirlər. Bu üsulla öz işləri barədə rəy bildirən şagirdlərə tənqidetmə bacarığı aşılanır. Özünüqiymətləndirmə zamanı şagirdlər öz fəaliyyətlərinin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirməlidirlər. Özünüqiymətləndirmək üçün şagird aşağıdakı üsullardan istifadə edə bilər:

- “giriş-çıxış” kartlarının müxtəlif formalarından;

- özünüqiymətləndirmə və bir-birini qiymətləndirmə meyar cədvəllərindən;
- düşündürücü məsələlərdən və suallardan və s.

Formativ qiymətləndirmə metod və texnikalarının böyük qismi təlim prosesində də istifadə oluna bilər. Bu metod və texnikalardan istifadə edərək müəllim eyni zamanda formativ qiymətləndirmə də apara bilər.

QİYMƏTLƏNDİRMƏ ÜÇÜN MEYARLARIN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

Müəllim üçün ən çətini və eyni zamanda ən vacibi həm ayrı-ayrı şagirdlərin işini, həm də bütövlükdə kiçik qruplardakı işi kifayət qədər obyektiv qiymətləndirməyə imkan verən qiymətləndirmə meyarlarını tərtib etməkdir.

Qiymətləndirmə "qarşılıqlı əlaqə" yaratmalı, yəni şagirdlərlə müəllimlərin bir-birlərini yaxşı başa düşməsinə imkan verməlidir. Buna görə, müəllim işlənib hazırlanmış qiymətləndirmə meyarları ilə şagirdləri də tanış etməlidir., Bundan əlavə, müəllim xahiş edə bilər ki, şagirdlərin özləri kiçik qruplarda "əla", "yaxşı" və "kafi" qiymət meyarlarını müəyyənləşdirsinlər və sonra siniflə birlikdə bunları müzakirə etsinlər.

Dürüst tərtib edilmiş qiymətləndirmə meyarları obyektiv qiymətləndirməyə kömək etməlidir. Bu meyarların əsasında müxtəlif müəllimlər bu və ya digər şagirdin işlərini eyni bir mövqedən qiymətləndirə bilərlər.

Şagirdlərin özünüqiymətləndirmə metodundan istifadəsi də müəllim üçün çox faydalıdır. Özünüqiymətləndirmə prosesi sorğu vərəqləri və anketlərinin doldurulması formasında keçirilə bilər. Şagirdlərin öz fəaliyyətlərini qiymətləndirməsi çox vacibdir, belə ki bu onları öz davranışlarına yüksək məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edir, onlarda obyektivlik hissi tərbiyə edir, öz münasibətlərini düzgün və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri üzərində qurmağı öyrədir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qiymətlər qeyri-səmimilik və özünüaldatma üzündən təhrif oluna bilər. Lakin insanın özü özünü necə gördüyünü müəyyən etmək daha əhəmiyyətlidir. Bu halda özünüqiymətləndirmə və kənardan verilən qiymətlər arasındakı fərq qrup və fərd üçün zəngin informasiya mənbəyi rolunu oynaya bilər. Yekun qiymət şagirdin özünüqiymətləndirməsindən və müəllimin verdiyi qiymətin toplanmasından yarana bilər.

Aşağıda qruplardakı işin, təqdimatda iştirakın və s. qiymətləndirilməsinin bəzi forma və meyarları, habelə fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə keçən dərslərdə müəllimin öz şagirdlərinin özünü qiymətləndirməsi üçün istifadə etməli olduğu nümunələr göstərilib. Müəllimlər öz qiymətləndirmə sistemlərini yaradarkən bunlardan tövsiyə kimi istifadə edə bilərlər.

Hər bir sinfin, məktəbin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almaqla, müəllimlər mövcud meyarları müxtəlif variantlarda tətbiq edə, onlara əlavələr edə və öz istədikləri kimi dəyişdirə bilərlər.

Təqdim edilmiş informasiyanın qiymətləndirilməsi

İnformasiyanın toplanması və təhlili kimi qabiliyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün 5 bal sistemindən istifadə etmək məsləhət görülür.

A) İnformasiyanın təqdim edilməsi

• Həmişə dəqiqdir – 5

• Əsasən dəqiqdir – 4

• Kifayət qədər dəqiq deyil – 3

• Qeyri-dəqiqdir – 2

• İnformasiya yoxdur – 1

B) İnformasiyanın təhlili aşağıdakı meyarlar üzrə qiymətləndirilə bilər:

Empirik səviyyə: şagird hadisələri təsvir edir, lakin onların mahiyyətini başa düşə bilmir;

Nəzəri səviyyə: daha yüksək səviyyədir, belə ki bu halda şagird nəinki hadisəni təsvir edir, həm də hadisələrin mahiyyətini izah edir və nəticə çıxarmağı bacarır.

Dəyərlərin qiymətləndirilməsi

Müəllim üçün ən çətini dəyərlərin qiymətləndirilməsidir, çünki insan hüquqları dəyərlərinin heç də hamısı bir dərs daxilində bütün şagirdlər tərəfindən mənimsənilə bilməz.

Ola bilər ki, bu dəyərlər bu və ya digər şagirdin şəxsi baxışları sisteminə uyğun gəlməsin. Bunların dərk edilməsi və şagirdlərin şəxsi dəyərlərinə çevrilməsi üçün müəyyən vaxt lazımdır. Buna görə müəllim qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin mövcud problemə yanaşmasına və ya başqa sözlə desək, "mənəvi baxışların genişliyi"nə üstünlük verməli və qiymətləndirilməlidir.

"Mənəvi baxışların genişliyi"nin qiymətləndirilməsi meyarları:

✓ Şagird yeni ideyaları və yeni fəaliyyət növlərini mənimsəyə bilirmi?

✓ O, işdə yeni metodlardan istifadə etməyə hazırdırmı?

✓ O, müzakirə və mübahisə zamanı faktları duyğulardan yüksək tutmağı bacarırmı?

✓ O, yeni faktlarla əlaqədar öz fikrini dəyişirmi?

✓ O hər kəs barəsində ədalətlə fikir yürüdürmü?

✓ O, stereotip və qərəzli rəylərə meyil göstərirmi?

✓ Dəyərlərin inkişafında özünüqiymətləndirmə.

✓ Dərsin sonunda müəllim cədvəlləri paylayır və şagirdlərə aşağıdakı suala cavab verməklə cədvəli doldurmağı təklif edir:

Aşağıda sadalananlar barədə öz şəxsi keyfiyyətlərini necə qiymətləndirirsən?

Meyarlar	A – əla	B – yaxşı	C – kafi	D – qeyri-kafi
Başqalarına hörmət				
Başqalarına maraq				
Dinləmək bacarığı				
Başqalarının ehtiyaclarına humanist yanaşma				
Başqaları haqqında ədalətlə fikir yürütmə				
Əməkdaşlıq				
Hərəkət etməzdən qabaq düşünmək				
Dürüstlük				
Səmimiyyət				
Başqalarına kömək				
Səhvin etirafı				

Qruplarda işin qiymətləndirilməsi

Qrupda işləmək bacarığını əhəmiyyətinə görə sıralama metodu ilə qiymətləndirmək olar: şagirdə hər bir qiymətləndirmə meyarı üzrə müvafiq bal verilə bilər.

Qrupda işləmək bacarığının qiymətləndirilməsi meyarı aşağıda cədvəllər şəklində göstərilib: Müəllim konkret vəziyyətdən asılı olaraq, bəzi meyarlara əlavələr edə, yaxud onları dəyişdirə bilər.

Diaqnostik qiymətləndirmə zamanı daha çox istifadə olunan vasitələr

- Çalışmalar;
- Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud siniflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək (diaqnoz qoymaq) istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq);
- Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq).

Formativ qiymətləndirmə zamanı daha çox istifadə olunan vasitələr

- Müşahidə vərəqləri;

- Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi;
- Çalışmalar;
- Söhbət, sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq);
- Dinləmə üzrə qeydiyyat vərəqi;
- Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli;
- Nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası;
- Meyar cədvəli;
- Test tapşırıqları;
- Özünüqiymətləndirmə vərəqləri.

Summativ qiymətləndirmə zamanı daha çox istifadə olunan vasitələr
- Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi;
- Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli;
- Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi;
- Test tapşırıqları;
- Tapşırıq, çalışma;
- Rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri.

Hazırda test tapşırıqları qiymətləndirmə vasitəsi kimi geniş miqyasda tətbiq olunsa da, müəllim diaqnostik, formativ və hətta summativ qiymətləndirmədə yalnız bir üsula xüsusi üstünlük verilməməli, şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını, məntiqi təfəkkürünü, müstəqil düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirən üsullardan – layihə (qiymətləndirmə vasitəsi – şagirdlərin təqdimatı və müəllimin tərtib etdiyi meyar cədvəli), şifahi sorğu (qiymətləndirmə vasitəsi – şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi), yoxlama yazı işlərindən (imla, inşa, esse, məsələ və misal həlli) də istifadə etməlidir. Test tapşırıqlarının davamlı deyil, yeri gəldikcə tətbiqi tövsiyə olunur.

TƏLİM MƏQSƏDLƏRİNİN DÜZGÜN REALLAŞDIRILMASI İLƏ BAĞLI TÖVSİYƏLƏR

Məzmun standartlarının düzgün və vaxtında reallaşmasını təmin etmək üçün birinci şərt təlim məqsədlərinin düzgün yazılmasıdır. Yaxın və uzaq hədəfləri özündə birləşdirən məqsədlərin yazılması müəllimdən böyük istedad tələb edir. Bunun üçün müəllim tənqidi düşüncəyə, yaradıcı təfəkkürə, məntiqi əsaslanmaya, planlaşdırma bacarığına, perspektivi görmə istedadına malik olmalıdır. Təlim məqsədlərinin düzgün yazılmasının şərtləri aşağıdakılardır:
- təlim məqsədinin məzmun standartlarının tələblərinə uyğunluğu;

- məqsəd çıxararkən məzmun standartlarının qismən və ya bütövlükdə reallaşdırılacağının müəyyən edilməsi;
- məzmun standartlarındakı ümumi məsələlərin mövzu baxımından xüsusiləşdirilməsi;
- məzmun standartlarında biliyin kateqoriyalarının müəyyən edilməsi (deklarativ, prosedural, kontekstual);
- Məzmun standartlarında bacarığın xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi (idraki, emosional, psixomotor);
- hər məqsədin yalnız bir fəaliyyəti əks etdirməsi və ölçülə bilən olması;
- təlim məqsədlərinə uyğun şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsinin üsul və vasitələrinin seçilməsi.

Təlim məqsədləri yazılarkən mərhələlilik və əlaqəlilik mütləq nəzərə alınmalıdır. Məqsədlər taksonomiyaya uyğun sadədən mürəkkəbə doğru zəncirvari, iyerarxiya üzrə inkişafı əks etdirən şəkildə yazılmalıdır. Təlim məqsədlərinin taksonomik quruluşu tədris prosesini planlaşdırmaq və onun nəticəsini ölçmək imkanı verir. Məqsədləri qruplaşdıran zaman sadədən mürəkkəbə prinsipi nəzərə alınmalıdır. Təlim məqsədlərinin, standartların (məzmun və qiymətləndirmə) və şagird fəaliyyətinin səviyyələndirilməsi zamanı hər üç taksonomiyadan istifadə etmək faydalı olardı:

- İdraki (təfəkkür, koqnitiv);
- Emosional (hissi, affektiv);
- Psixomotor (hərəki).

Vəsaitdə məqsədlər yazılan zaman standartların ardıcıllığı əsasında iyerarxik – pilləli, əlaqəli və taksonomiyanın mərhələlərinə uyğunluq gözlənilmişdir.

İstifadə olunan təlim texnologiyaları idrak (Blum) taksonomiyasının mərhələlərinə uyğun şəkildə seçilmiş və təsnif edilmişdir. Aşağıdakı cədvələ uyğun olaraq fəaliyyətlər təsbit olunmuş və mərhələlərə uyğun texnologiyalarla müşayiət edilmişdir.

Bilmə	Şagird
Bu kateqoriya öyrənilmiş tədris materialının yadda saxlanılması və yenidən əks etdirilməsi, yada salınmasıdır. Bu kateqoriyanın tədris məqsədi lazımi məlumatların yada salınmasıdır.	istifadə olunan terminləri bilir; konkret faktları bilir; proseduru və metodları bilir; əsas anlayışları bilir; prinsipləri və qaydaları bilir.
Anlama	Şagird
Bu kateqoriya öyrənilmiş biliyin əhəmiyyətini başa düşməsi mərhələsidir. Onun göstəricisi öyrənilmiş materialın bir formadan başqasına, bir dildən başqasına və ya yığcam izahata (nəticənin izahı) keçməkdir. Tədrisin belə nəticələri dərs materialının sadə yadda saxlanılmasından üstündür.	prinsipləri, qaydaları və faktları başa düşür; materialı öz sözləri ilə izah edir; sxemləri, diaqramları izah edir; materialın sözlərlə izahını başqa anlayışlarla əvəz edə bilir; əldə edilmiş biliklərdən gələcəkdə əldə edilə bilən nəticəni təsvir edir.

Tətbiqetmə	Şagird
Bu kateqoriya öyrənilmiş materialı yeni situasiyalarda, konkret şəraitdə tətbiq etmək bacarığıdır. Bura daxildir: prinsiplərin, qanunların, metod və üsulların tətbiqi. Tədris nəticələrinin sadəcə başa düşülməsi yox, onun daha yüksək səviyyədə nəticələrindən istifadə etmək qabiliyyətidir.	yeni şəraitdə prinsiplərdən və anlayışlardan istifadə edə bilir; konkret praktiki situasiyalarda qanunları, nəzəriyyələri tətbiq edir; prosedur və metodların düzgün tətbiqini nümayiş etdirir.
Təhliletmə	Şagird
Bu kateqoriya tədris materialını əsas hissələrə ayırmaq, onun strukturunu müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Bura bütövün hissələrə bölünməsi, onların arasında əlaqələrin üzə çıxarılması, bütövün təşkili prinsiplərinin başa düşülməsidir. Bu zaman tədrisin nəticələri sadəcə başa düşmə və tətbiq etmək deyil, daha yüksək intellektual səviyyəyə uyğun olur.	gizli, gözə görünməyən təsəvvürləri açıqlayır; məntiqi izahatda səhvləri və unudulmuşları görür; faktlar və nəticələr arasında fərqi üzə çıxarır; dəlillərin əhəmiyyətini qiymətləndirir.
Sintez	Şagird
Bu kateqoriya elementləri, hissələri birləşdirmək, yeniliyə malik bütövün əldə edilməsi bacarığıdır. Bu yolla müəyyən çıxışların və məruzələrin hazırlanması və ya sxemlərin təşkili mümkündür. Beləliklə, təhsil nəticələri yaradıcı xarakter daşıyaraq, yeni sxem və strukturların formalaşmasına imkan yaradır.	Kiçik, yaradıcı xarakterli inşa yazır; eksperimentin həyata keçirilmə planını təklif edir; müəyyən problemin həlli üçün plan hazırlamaq üçün müxtəlif bilik sahələrindən istifadə edir.
Dəyərləndirmə	Şagird
Bu kateqoriya bu və ya digər materialın əhəmiyyətini qiymətləndirmə, əsaslandırma və onun izahı bacarığıdır. Şagirdin mühakiməsi dəqiq müəyyənləşmiş meyarlara əsaslanmalıdır. Meyarlar daxili və xarici struktura, məntiqi xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Bu kriteriyalar şagirdin özü tərəfindən və ya kənardan (müəllim tərəfindən) müəyyənləşə bilər.	materialın məntiqi quruluşunu qiymətləndirir: nəticələrin faktlara əsaslanmasını qiymətləndirir; bu və ya digər fəaliyyətin nəticəsində əldə edilmiş məhsulun keyfiyyətini meyarlar əsasında qiymətləndirir.

İdraki bacarıqlar	Təfəkkürün inkişaf mərhələləri
BİLMƏ	xatırlamaq, tanımaq, göstərmək, sadalamaq, adlandırmaq
ANLAMA	izah etmək, nümunə göstərmək, öz sözləri ilə təsvir etmək, fərqləndirmək
TƏTBİQETMƏ	həll etmək, istifadə etmək, cümlə qurmaq
TƏHLİLETMƏ	hissələrə ayırmaq, struktur müəyyənləşdirmək, müqayisə etmək
SİNTEZ	yaratmaq, plan tutmaq, tərtib etmək
DƏYƏRLƏNDİRMƏ	münasibət bildirmək, qərar qəbul etmək

Praktika onu göstərir ki, indinin özünə kimi məktəblərdə dərs deyən müəllimlər şagirdləri formativ qiymətləndirmə zaman çox vaxt şagirdləri səviyyələr üzrə necə qiymətləndirməli olduğu məsələsində çətinlik çəkirlər. Hörmətli müəllimlər, deyilənləri nəzərə alaraq sizlərə taksonomiya nəzərə alınmaqla aşağıdakı formada şagirdlərin dərs prosesində səviyyələr üzrə qiymətləndirilməsi üçün bir neçə nümunə təklif edirik. Onu da deyək ki, mövcud olan standartlar heç də həmişə aşağıdakı nümunə formasında şagirdləri qiymətləndirməyə imkan vermir. Bununla belə, ümidvarıq ki, təqdim etdiyimiz nümunə sizə, dərs prosesində şagirdləri formativ qiymətləndirən zaman yararlı olacaqdır.

VII sinif Azərbaycan tarixi fənninin 1.1.2. standartına aid nümunə:

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəlləri göstərir.	Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair sxem və cədvəlləri öz sözləri ilə təsvir edir.	Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllərin strukturunu müəyyənləşdirir.	Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.

Cədvəldən göründüyü kimi, IV səviyyədə 1.1.2. standartından çıxış edən nümunə vermişik. IV səviyyə taksonomiyanın SİNTEZ səviyyəsini özündə əks etdirir. Belə olan halda biz taksonomiyaya əsaslanaraq şagirdləri TƏHLİLETMƏ (III səviyyə), ANLAMA (II səviyyə), BİLMƏ (I səviyyə) səviyyələrinə uyğun olaraq qiymətləndirməyi məqsədəmüvafiq hesab etmişik.

VII sinif Azərbaycan tarixi fənninin 1.3.1. standartına aid nümunə:

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri sadalayır.	Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izah edir.	Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişikliklərə dair cümlə qurur.	Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

Cədvəldən göründüyü kimi, IV səviyyədə 1.3.1. standartını olduğu kimi nümunə olaraq vermişik. Əslində, bu yerdə keçiləcək dər üçün standarta əsaslanan məqsəd olmalıdır. IV səviyyə taksonomiyanın TƏHLİLETMƏ səviyyəsini özündə əks etdirir. Belə olan halda biz taksonomiyaya əsaslanaraq şagirdləri TƏTBİQETMƏ (III səviyyə), ANLAMA (II səviyyə), BİLMƏ (I səviyyə) səviyyələrinə uyğun olaraq qiymətləndirməyi tövsiyə edirik.

VII sinif Azərbaycan tarixi fənninin 3.1.2. standartına aid nümunə:

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Qədim Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini öz sözləri ilə təsvir edir.	Qədim Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərinə dair cümlə qurur.	Qədim Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini müqayisə edir.	Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Cədvəldən göründüyü kimi, IV səviyyədə 3.1.2. standartından çıxış edən nümunə vermişik. IV səviyyə taksonomiyanın DƏYƏRLƏNDİRMƏ səviyyəsini özündə əks etdirir. Belə olan halda biz taksonomiya əsasında şagirdləri TƏHLİLETMƏ (III səviyyə), TƏTBİQETMƏ (II səviyyə), ANLAMA (I səviyyə) səviyyələrinə uyğun olaraq qiymətləndirməyi məqsədəmüvafiq hesab etmişik.

VII sinif Azərbaycan tarixi fənninin 4.1.1. standartına aid nümunə:

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Tarixi şəxsiyyətlərin (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərini sadalayır.	Tarixi şəxsiyyətlərin (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərini fərqləndirir.	Tarixi şəxsiyyətlərin (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə dair cümlələr qurur.	Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Cədvəldən göründüyü kimi IV səviyyədə 4.1.1. standartına uyğun nümunə vermişik. Bu nümunədə də şagirdləri taksonomiyanın BİLMƏ (I səviyyə), ANLAMA (II səviyyə), TƏTBİQETMƏ (III səviyyə) və TƏHLİLETMƏ (IV səviyyə) səviyyəsinə uyğun qiymətləndirməyi məqsədəmüvafiq bilmişik.

MÜƏLLİMİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASINA DAİR TÖVSİYƏLƏR

Planlaşdırmanın iki növü vardır: gündəlik və perspektiv. Müasir təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq gündəlik və perspektiv planlaşdırma mahiyyətini əvvəlki formasından xeyli dəyişmiş interaktivliyə və nəticəyönümlülüyə şərait yaradan formada tərtib edilir.

Dərslikdə müəllimin həm gündəlik, həm də illik planlaşdırmasını aparmaq üçün kifayət qədər material və resurs verilmişdir. Planlaşdırma müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün müəllimlərin fəaliyyət istiqamətidir. İllik planlaşdırmada tədris vahidinin nə zaman və hansı ardıcıllıqla tədris ediləcəyi, eyni zamanda hər fəslə ayrılacaq vaxt göstərilir. Vəsaitə müəllimlər üçün perspektiv plan nümunəsi ilə yanaşı, onun müstəqil tutulma qaydası ilə tanış olmaq üçün fənnin planlaşdırılması ardıcıllığı da daxil edilmişdir. Bu ardıcıllıq aşağıdakı kimidir:

Tədris vahidlərini dəqiqləşdirmək, ardıcıllıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək. Məzmunun ardıcıllığı (asandan çətinə doğru), xronoloji ardıcıllıq (zaman ardıcıllığı), məntiqi ardıcıllıq (əvvəlcə o anlayışlar öyrədilir ki, onlar növbəti anlayışların açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır) nəzərdə tutulur.

Hər tədris vahidi üçün tədris planına əsasən vaxt bölgüsü aparmaq (Tədris vahidləri üçün vaxt bölgüsünü müəyyənləşdirərkən fənn üzrə illik dərs saatlarının ümumi sayı nəzərə alınır. Hər tədris vahidinə onun əhəmiyyətliliyi və mürəkkəbliyi baxımından vaxt ayrılır).

Dərsliklə əlaqəli şəkildə işləmək. İllik planlaşdırma apararkən müəllim mütləq məzmun standartları, qiymətləndirmə standartları, tədris planı, dərslik (istifadə olunacaq mətnlər və digər materiallar), müəllim üçün vəsaitə istinad etməlidir. Dərs ilinin həftələri, tədris ilində baş verəcək mühüm hadisələr (tarixi günlər), tədris vahidlərinin və onlara daxil olan mövzuların adı müəyyən edilməlidir.

Planı necə qurmaq

Plan mövzunun əsas məsələlərini özündə əks etdirir. Qısa cümlələr (təsdiq və ya sual formasında da ola bilər) formasında qurulan plan ayrı-ayrı məsələləri özündə əks etdirir və nömrələnir. Sadə plan bir neçə bənddən, mürəkkəb plan isə əsas bəndlərdən və onların yarımbəndlərindən ibarət olur.

1. Bütün mətni diqqətlə oxuyun, onun məzmununun əhəmiyyətli hissəsini seçin.
2. Mətnin hər əhəmiyyətli hissəsində əsas məzmunu ayırd edin. Əhəmiyyətli hissəyə ad qoyun və planın əsas bəndlərini yazın.
3. Əgər vacibdirsə, mətnin əsas məzmun əhəmiyyətini açıqlamaq üçün yarımbəndlər əlavə edin.
4. Plan mətnin müvafiq hissəsinə dair informasiyanı özündə əks etdirməli, dəqiq və qısa formada olmalıdır.

5. Bəzən mətndə hadisələr ardıcıl olmur. Eyni məsələ haqda mətnin müxtəlif hissələrində bəhs edilir. Bunun üçün materialların özünüzə uyğun düzülüş formasını müəyyən edin. Məsələn: Xronoloji ardıcıllıqla. Unutmayın planın bəndləri bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır.

Planlaşdırma

Fəal-interaktiv təlimdə gündəlik dərsin mərhələləri aşağıdakı kimidir.

Dərsliyimiz nəinki aktiv təlimin tələblərini nəzərə almış, hətta onu aşaraq interaktiv təlimin prinsiplərini tam şəkildə ehtiva etmişdir. Bu məsələyə iki məqamdan yanaşmaq olar;

– Müəllimin idarə etdiyi təlim prosesində interaktiv təlim;
– Şagirdin müstəqil təlim mühitində həm aktiv (fəal), həm də interaktiv təlim.
Dərslikdə və müəllim üçün vəsaitdə bu iki proses qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təqdim edilmişdir.

Aşağıda təqdim edilən cədvəldə bu iki proses arasındakı qarşılıqlı əlaqəni diqqətinizə çatdırırıq.

Fəal dərsin mərhələləri	Müəllimin idarə etdiyi təlim prosesi	Şagirdin müstəqil təlim mühiti
	TƏLİMDƏN ƏVVƏL	
Motivasiya	• ***İlkin biliklər müəyyənləşdirilir.*** Şagirdlər müəllim tərəfindən mövzu üzərində düşünməyə sövq edilir: bu dərsdə nədən bəhs edilə bilər? Bu (söz, hadisə, əşya) sizə nəyi xatırladır? Fərziyyələr, proqnozlar alınır. Bu mərhələdə beyin həmləsi, BİBO cədvəlinin birinci sütunu (Bilirəm), Klaster üzrə iş və uyğun digər üsullardan istifadə edilir. • ***Suallar verməklə*** şagirdlər cavabını tapmaq istədikləri məsələləri müəyyənləşdirmək üçün istiqamətləndirilir. BİBO cədvəlinin ikinci sütunu (İstəyirəm bilim) üzrə iş aparıla, digər uyğun üsullardan da istifadə edilə bilər. • ***Əlaqələndirmə*** prosesində şagirdlərə əldə etdikləri bilik və bacarıqları özlərinin, yaxınlarının həyatlarında, təbiət və cə-miyyətdə baş verən hadisələrlə əlaqələndirmək üçün müvafiq suallar verilir. Bu gün öyrəndiklərinin həyatda onlara necə lazım olacağı haqqında düşünməyə sövq edilir. • ***Məqsədini müəyyənləşdirir*** Problem stiuasiya yaradılır. Bu gün öyrəniləcək məsələlərin həmin problemin həllində yararlı olduğu şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər yiyələnə-cəkləri bilik və bacarıqların məqsədi üzərində düşünməyə kollektiv şəkildə sövq edilir.	• ***İlkin biliklər müəyyənləşdirilir.*** Dərsin mövzusu və ya oxu materialının başlığı üzərində müstəqil düşünür: bu dərsdə, bu oxu materialında nədən bəhs edilə bilər? Mən bu barədə nə bilirəm? Fərziyyələr yürüdür, proqnozlar verir. • ***Suallar verməklə*** təlim prosesində cavab tapmaq istədiyi sualları müəyyən-ləşdirir. Qeyd aparır. • ***Əlaqələndirmək*** Öyrəndiklərinizi indiyə qədər bildiklərinizlə, yaxınlarınızın təcrübəsi ilə, həyatla əlaqələndirin. • ***Məqsədini müəyyənləşdirir.*** Bu suallara nəyə görə cavab tapmalıyam? Bu mənə nə üçün lazım ola bilər? Bu öyrəndiklərimdən harada istifadə edə bilərəm?

Fəal dərsin mərhələləri	Müəllimin idarə etdiyi təlim prosesi	Şagirdin müstəqil təlim mühiti
	TƏLİMDƏN ƏVVƏL	
Tədqiqatın aparılması	*Dərketməni yoxlamaq* Müəllim məqsədə çatmaq üçün bir az əvvəl yaratdığı problemin həllinə istiqamətlənmiş təlim tapşırıqlarını və problemin həlli üçün yararlı olan məlumatları, yaxud onların mənbələrini fərdlərə, cütlərə, qruplara təqdim edir. Bu prosesdə müəllim replika və suallarla şagirdlərin tədqiqat işinə müdaxilə edir, onları saxlayır, düşündürür. Dərk edib-etmədiklərini yoxlayır. Diqqətlərini xüsusi məqamlara yönəldir. Beləliklə, təlimdən əvvəl sualların cavablandırılması təşkil edilir. • *Əldə edilən nailiyyəti yoxlamaq* Cavabların nə qədər keyfiyyətli, anlaşıqlı və aydın olduğu barədə şagirdlər cüt və ya qrup müzakirələrində düşünməyə sövq edilir. Əvvəlcədən bütün sinfə təqdim edilmiş qiymətləndirmə meyarlarından şagird özünüqiymətləndirmə məqsədilə istifadə edir.	• *Dərketməni yoxlamaq* (Tapşırığı yerinə yetirərkən və ya mətni oxuyarkən düşünməni təmin edən, sistemləşdirən qrafiklər çəkin, yaxud icmal hazırlayın. Nəyisə dərk etmədiyinizi, anlamadığınızı hiss etsəniz, dayanın, tutduğunuz istiqamət üzərində düşünün. Seçdiyinz yolun düzgünlüyünə əmin olandan sonra yenidən çalışın. Özünüz əvvəlcədən hazırladığınıız suallara cavab verin). • *Əldə edilən nailiyyəti yoxlamaq* (Cavablarınızın nə qədər aydın və anlaşıqlı olduğunu yoxlayın. Boşluqlar hiss etdikdə həmin istiqamətdə işlər aparın).

Fəal dərsin mərhələləri	Müəllimin idarə etdiyi təlim prosesi	Şagirdin müstəqil təlim mühiti
	TƏLİMDƏN ƏVVƏL	
Məlumat mübadiləsi	• *Yoldaşlarınızın fikirlərini öyrənmək* Əldə edilən nəticələrin, gələnən qənaətlərin fərdlər, cütlər və qruplar arasında mübadiləsi təqdimatların dinlənilməsi yolu ilə təşkil edilir.	• Yoldaşlarınızın fikirlərini öyrənin. Yoldaşlarınızla müzakirə edin. Fikirlərinizi bildirin. Onların da münasibətini öyrənin.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili	• ***Səmərəli fikirlərdən yararlanıb işi təkmilləşdirmək*** Dinlənilən təqdimatlara digər şagirdlər tərəfindən münasibət bildirilməsi, əlavələr edilməsi, təqdimatçıların səmərəli fikirlərdən yararlanması təmin edilir. • ***Müəllim tərəfindən dərsin*** ümumiləşdirilməsi və nəticələrə gəlmək • ***Sinifdə, sinifdənxaric,*** məktəbdənkənar şəraitdə qazanılmış bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiqinə imkan yaradan tapşırıqlar verilir. • ***Fərdlərin, cütlərin, qrupların fəaliyyəti qiymətləndirilir,*** habelə "Biz bu gün nə öyrəndik?" sualı üzərində bir daha düşünülür.	• ***Səmərəli fikirlərdən yararlanıb işi təkmilləşdirmək*** Yoldaşlarınızın fikirlərindən yararlanın və işin keyfiyyətini yüksəldin. • Öyrəndiklərinizi ***ümumiləşdirin və nəticə*** çıxarın. • ***Öyrəndiklərinizi tətbiq*** etmək üçün fərqli situasiya axtarın. • Biz nə öyrəndik? Əvvəlcədən müəyyən etdiyim məqsədə çata bildimmi? – sualına cavab verin və ***nailiyyətinizi dəyərləndirin***.

Cədvəldən göründüyü kimi, təlimin fəallığını, yəni aktivliyini (bizim dərslikdəisə interaktivliyini) təmin etmək üçün öyrənmənin üç mərhələdə həyata keçirilməsi zəruridir:

1. Təlimdən əvvəl;

2. Təlim prosesində;

3. Təlimin sonunda.

"Təlimdən əvvəl" aparılacaq işlərin fəal dərsin "Motivasiya" mərhələsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Əslində, bu mərhələnin özü də dörd hissədən ibarətdir:

– İlkin biliklərin müəyyənləşdirilməsi;

– Sualların verilməsi;

– Əlaqələndirilmə;

– Məqsədin müəyyənləşdirilməsi.

"Təlim prosesi" mərhələsində aparılması nəzərdə tutulan işlər fəal dərsdə "Tədqiqatın aparılması" zamanı həyata keçirilməlidir. Bu mərhələ isə iki hissədən ibarətdir.

Dərketmənin yoxlanılması;

Əldə edilən nailiyyətin yoxlanılması.

“Təlimin sonunda” mərhələsi fəal dərsin beş mərhələsini əhatə edir:
– Yoldaşalrının fikrini öyrənmək;
– Səmərəli fikirlərdən yararlanıb işini təkmilləşdirmək;
– Ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma;
– Yaradıcı tətbiqetmə;
– Qiymətləndirmə.

Motivasiya qurmaq üçün müəllimə məsləhət

Hörmətli müəllimlər! Sizə təqdim olunan dərsliyin elə paraqrafı var ki, onun tədrisinə iki saat vaxt verilmişdir. Bir paraqrafın ayrı-ayrı saatları üçün motivasiyanın qurulması müəllimin mövzuya yanaşmasından, dərsini necə qurmasından asılıdır. Yeni dərsə motivasiyanın qurulması təkcə eyni mövzuya verilən çoxsaylı saatlar zamanı deyil, səhnələşdirilmiş, ekskursiya, disput və s. tipli dərslərin keçirildiyi vaxt, “oyunlar” zamanı da ixtisar edilə bilər.

Bəzən müəllimlər motivasiyanı quran zaman müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Məs., texniki imkanların və ya lazımi vəsaitin olmaması və ya bunlardan istifadənin mümkünsüzlüyü zaman müəllim hekayə qurmaq yolu ilə dərsə giriş edə, şagirdləri hansısa formada dərsə maraqlandıra bilər.

Bu məqsədlə də hər bir dərsə motivasiya qurmaq üçün 6-cı siniflər üçün 2021-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında nəşr olunmuş “Ümumi tarix” dərsliyinin metodik vəsaitində yeni dərsə giriş kimi dialoq formasında “M**otivasiya qurmaq üçün hekayə qurmaq modeli**” təqdim edilib. Müəllim dərsliyin ilk paraqraflarından etibarən müvafiq olaraq ən sonuncu mövzusuna qədər (hətta tədrisinə bir neçə saat ayrılan paraqrafın hər bir saatı üçün də) “**Motivasiya qurmaq üçün hekayə qurmaq modeli**”ndən motivasiya kimi istifadə edə bilər. Təbii ki, müvafiq mövzulara suallar qoymaq yolu ilə.

FƏAL DƏRSİN PLANLAŞDIRILMASINA DAİR TÖVSİYYƏLƏR

Hər bir dərsin yeddi mərhələdən ibarət olması mütləq deyil. Ümumi götürdükdə dərsi üç əsas mərhələyə ayırmaq olar.

Şagirddə dərsə maraq oyatma;

Araşdırma;

Nəticəçıxartma.

Dərsin neçə mərhələdən ibarət olması bir neçə amildən asılıdır. Təkcə dərsin məqsəd və vəzifələri, eləcə də forma və üsulundan asılı olaraq, dərsin mərhələlərini azaltmaq (mərhələləri birləşdirmək və ya hər hansı bir mərhələyə müraciət etməməklə) mümkündür. Məsələn, ümumiləşdirici dərsdə motivasiya, yaradıcı tətbiqetmə, refleksiya kimi dərs mərhələlərindən istifadə etməmək mümkündür.

Dərsin neçə mərhələdən ibarət olmasına öyrəniləcək materialın həcmi, şagirdlərin paraqrafdakı məlumatlarla tanışlıq səviyyəsi, mənbələrin sayı, inteqrasiya imkanları, xəritə və ya kontur xəritə ilə işləmək imkanı, standartı (və ya standartları) reallaşdırmaq imkanı, şagirdlərin fəallıq səviyyəsi, dərs əsnasında diaqnostik qiymətləndirmənin aparılıb-aparılmamasının nəzərə alınması və s. də təsir göstərə bilər.

Perspektiv planlaşdırma

Perspektiv planlaşdırma hazırlanarkən tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələr aparılmalı, standartların reallaşdırılması üçün lazımi imkanlar müəyyən edilməli, tədris vahidlərinin və mövzuların

ardıcıllığı müəyyənləşdirilərkən sadədən mürəkkəbə, məntiqi və xronoloji ardıcıllıq nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan tarixi fənni üçün bu ardıcıllığı müəyyənləşdirərkən bir neçə prinsip nəzərə alınmalıdır ki, bunun da birincisi məzmun ardıcıllığı baxımından məntiqi və xronoloji ardıcıllıqdır.

İnteqrasiya imkanları müəyyən edilməli və planlaşdırılmada qeyd olunmalıdır. MV-də sizlərə təqdim olunmuş illik planlaşdırma cədvəlində məzmun standartlarının digər fənlərlə inteqrasiya imkanları göstərilmişdir.

Əlavə resursların seçilməsi mövzunu, inteqrasiyanı müəyyənləşdirdikdən sonra aparılmalıdır. Mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsünün aparılması mühüm bacarıqlardan biridir. Tədris planına əsasən VII sinifdə Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə ayrılan saatdan kənara çıxmamaq şərtilə daha vacib, eyni zamanda şagirdlərin çətin qavradıqları mövzulara çox, asan mövzulara isə az vaxt ayıra bilərsiniz.

Dərslərin illik planlaşdırılması

№	Mövzunun adı	Standart	Saat	Qiymətləndirmə
1	**Azərbaycan VII yüzillikdə**	1.1.1. 1.2.2. 1.3.1. 2.1.2. 3.1.2.	2	Formativ
2	**Azərbaycan Xilafətin tərkibində**	1.2.1. 1.3.1. 2.1.1. 4.1.1.	2	Formativ
Kiçik summativ qiymətləndirmə			1	
3	**Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi**	1.1.2. 3.1.1. 3.1.2. 3.1.3. 4.1.1. 4.1.2.	3	Formativ
4	**Azərbaycan Böyük Səlcuq imperiyası dövründə**	2.1.2. 3.1.1.	1	Formativ
Kiçik summativ qiymətləndirmə			1	
5	**Eldənizlər dövləti**	1.1.2. 3.1.2.	1	Formativ
6	**Şirvanşahlar dövləti**	1.1.1. 3.1.2.	1	Formativ
7	**IX–XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət**	1.3.1. 2.1.1.	1	Formativ

8	**Mədəniyyət**	4.1.2. 5.1.1. 5.1.2.	1	Formativ
	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1	
9	**Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti**	1.2.1. 1.2.2. 2.1.1. 3.1.1. 3.1.2. 3.1.3.	3	Formativ
10	**Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi**	1.1.1. 3.1.1. 4.1.1.	1	Formativ
11	**Mədəniyyət**	5.1.1. 5.1.2. 5.1.3.	1	Formativ
	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1	
12	**Qaraqoyunlu (Baharlı) dövləti**	1.1.1. 3.1.1. 4.1.1.	1	Formativ
13	**Bayandurlar (Ağqoyunlu) dövləti**	1.1.1. 3.1.1. 4.1.1.	2	Formativ
14	**Səfəvi dövlətinin qurulması**	1.1.2. 3.1.1. 3.1.2. 4.1.1.	2	Formativ
	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1	
15	**Səfəvi-Osmanlı münasibətləri**	1.1.1. 3.1.1. 3.1.2. 4.1.1.	2	Formativ
16	**Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət**	1.2.1. 2.1.1. 3.1.2. 3.1.3.	2	Formativ
17	**Mədəniyyət**	5.1.1. 5.1.2. 5.1.3.	1	Formativ
18	**Yekunlaşdırıcı ümumiləşdirmə**		1	Formativ
	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1	
	Cəmi		34	

Dərslərin icmalı və tövsiyələr

Hörmətli müəllimlər, sizə təqdim edilmiş mövzuların icmalı tövsiyə xarakterlidir. Siz VII sinif Azərbaycan tarixi fənn kurikulumunun standartlarına uyğun olaraq qarşıya qoyduğunuz məqsədlərini mövzular vasitəsilə reallaşdıra bilərsiniz. Bu zaman siz forma və üsulların seçilməsində, eləcə də inteqrasiya imkanlarının reallaşdırılmasında sərbəstsiniz. İnteqrasiya kimi hansı dərsə hansı fənn standartının (və ya standartları) seçilməsində sizə Metodik vəsaitin 14-cü səhifəsində verilmiş "VII sinif Azərbaycan tarixi fənn üzrə alt standartların inteqrasiya imkanları" cədvəli kömək edə bilər.

Dərslər üçün resursların seçilməsi birbaşa sizin dərsə yanaşmanızdan asılı ola bilər. İstənilən resursun Azərbaycanın hər bir guşəsində eyni formada əlçatan olmadığını nəzərə alaraq dərs icmalı zamanı hansı resurslardan istifadə olunduğunu qeyd etməyi məqsədəmüvafiq saymadıq. Bununla da keçəcəyiniz dərsə uyğun olaraq resursların seçilməsi müəllimin öhdəsinə buraxılıb.

Bütün gündəlik dərslərin vaxt bölgüsü və planlaşdırılması da müəllimdən asılıdır. Tələblərə uyğun olaraq gündəlik planlaşdırmanın aparılması və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi şagirdlərin xüsusiyyətinə və müəllimin metoduna uyğunlaşmış şəkildə reallaşdırılarsa, daha səmərəli nəticə əldə oluna bilər. Təqdim olunmuş icmalların sonunda qiymətləndirmə səviyyələrinin verilməsini məqsədəuyğun hesab etsək də, bu bir tövsiyədir. Çünki hazır şəkildə təqdim edilmiş səviyyələr sinfin keyfiyyətinin düşməsinə səbəb ola bilər. Səviyyələri şagirdlərin bacarıqlarına uyğun müəyyən etməklə formativ qiymətləndirməni həyata keçirmək olar.

Hörmətli müəllimlər, kitabın fəal dərsin quruluşu hissəsində gündəlik planlaşdırma zamanı dərsin yeddi mərhələsi ardıcıllıqla verilsə də, mövzuların icmalı zamanı bu ardıcıllığa, demək olar ki, riayət edilməmiş və çox zaman dərsin üçüncü və dördüncü mərhələləri birləşdirilib məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi kimi verilmiş, bəzən motivasiyaya, bəzən isə yaradıcı tətbiqetməyə yer ayrılmamış, dərsin yeni bir mərhələsi kimi ev tapşırığı qeyd edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərs, ümumilikdə, üç əsas mərhələdən – şagirdi dərsə maraqlandırma, araşdırma və nəticə çıxartma mərhələsindən ibarət olduğundan hər bir müəllim şəraitinə, sinfinin səviyyəsinə, əldə etdiyi materiala, ən əsası, seçdiyi standarta və qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dərsini planlaşdıra və tədris edə bilər.

Əsas odur ki, müəllim bir 45 dəqiqə ərzində seçdiyi standartı və qarşısına qoyduğu məqsədi reallaşdırsın.

Hörmətli müəllimlər, inanırıq ki, sizə təqdim etdiyimiz tövsiyələr köməyinizə çatacaq və dərslikdən istifadənizi rahatlaşdıracaqdır.

DƏRS İCMALLARI

1 Azərbaycan VII yüzillikdə (birinci saat)

Qeyd: Mövcud dərsin tədrisinə iki saat ayrılmışdır. Bu paraqraf dərsliyin 8-17-ci səhifələrini əhatə edir. Bu paraqraf tədris saatına uyğun olaraq aşağıdakı qaydada bölünmüşdür:

– Birinci dərs səhifə 8-dən başlayaraq 12-ci səhifədəki "Albaniya xəzərlərin hakimiyyəti altında" yarımbaşlığınadək olan məlumatları əhatə edir

– İkinci dərs saatı 12-ci səhifədəki "Albaniya xəzərlərin hakimiyyəti altında" yarımbaşlığından 17-ci səhifənin sonunadək məlumatları əhatə edir (bura istər şəkil, illüstrasiya, mənbələr, istərsə də xəritələr daxildir).

Onu da bildirək ki, bu bölgü mütləq deyil. Bu bölgünü müəllim təlim strategiyasına, sinifdəki şagirdlərin bacarığına uyğun olaraq dəyişə və yeni bölgü forması yarada bilər.

Alt standartlar:

Standart.

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

Təlim məqsədi.

1. VII yüzillikdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.
2. Dövrə aid verilmiş xəritə-sxemdəki məlumatları izah edir.

Təlim forması: böyük və kiçik qruplarla iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə

Dərsin mərhələləri

Motivasiya:

VI sinif Azərbaycan tarixinin son mövzusu "Azərbaycan Sasani imperiyası dövründə" paraqrafı olduğunu nəzərə alaraq şagirdlərin əvvəlki bilikləri biliklərinə söykənərək dərsin motivasiyasını qurmaq mümkündür. Bunun üçün sizə aşağıdakı suallar kömək edə bilər.

– Eramızın ilk yüzilliklərində Azərbaycan ərazisində hansı dövlətlər mövcud idi?

III–VI yüzillik Azərbaycanın siyasi tarixini necə qiymətləndirərdiniz?

Bu dövrdə Azərbaycan uğrunda hansı dövlətlər mübarizə aparırdı?

Bu mübarizə bitdimi?

Verilən suallara cavabları alandan sonra şagirdlərin diqqəti hələ də VII yüzilliyə – Sasani tabeçiliyində olan Azərbaycan torpaqlarına və bu ərazilərə edilən hücumlara, köçlərə yönəldib tədqiqat sualı elan edilə bilər.

Tədqiqat sualı: *VII yüzillikdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzində və siyasi tarixində inkişaf necə getdi?*

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualı elan olunandan sonra kiçik qruplarla iş formasında "müzakirə" təlim üsulundan istifadə etməklə dərsi qurmaq olar. Qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı sual və tapşırıqları, yaxud müəllimin məsləhət bildiyiniz tapşırıqları vermk olar.

I qrup. Türklərin Azərbaycana yeni axınlarını və onların Azərbaycan tarixində oynadıqları rolu müəyyənləşdirin.

____

____

II qrup. VII yüzillikdə Sasanilərin Azərbaycanda yeritdiyi siyasəti təhlil edin.

____

____

III qrup.

1. Bizans Azərbaycan münasibətlərini şərh edin.

____

____

2. Dərsliyin 10-cu səhifəsində verilmiş xəritə-sxemdəki məlumatları izah edin.

____

____

IV qrup. Azərbaycan uğrunda Türk-Sasani-Bizans müharibələrinin son mərhələsini təhlil edin.

____

____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Hazırlaşmaq üçün qruplara ayrılmış vaxt bitdikdən sonra hər biri öz təqdimatını edir. Bu zaman təqdimat ətrafında müzakirələrin aparılması üçün konkret vaxt ayrılmalıdır. Təqdimatlar edilərkən şagirdlərin yarımçıq işlədikləri tapşırıqların tamamlanması üçün digər qruplardan kömək istəmək olar. Bu zaman onları lazımi məcraya yönəltmək üçün suallar vermək lazım gələcək. Müzakirələr zamanı şagirdlərin də yerdən suallar verməsi təmin edilməlidir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Ümumiləşdirmələr aparmaq və müəyyən nəticələrə gəlmək üçün şagirdlərə suallar verməlidir. veriləcək sualların əvvəlcədən hazırlanması məqsədəmüvafiqdir. Şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilə bilər.

– III–VII yüzillikdə Türklərin Azərbaycana yeni axının hansı nəticələri oldu? Fikrinizi əsaslandırın.
– Sasanilərin köçürmə siyasətinin məqsədi nə idi?
– Nə üçün Bizans türklərin Azərbaycanda möhkəmlənməsində maraqlı deyildi?
– Sizcə, güclü dövlətlərin əhatəsində olan bir ölkənin təhlükəsizliyini necə təmin etmək olar?

Yaradıcı tətbiqetmə: Dərsin bu mərhələsində şagirdlərə VII yüzillikdə mövcud olmuş Azərbaycanla müasir Azərbaycanın siyasi tarixinin müqayisə edilməsi tapşırığı verilə bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə, izahetmə

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyini dəqiqləşdirmək olar. Bu zamanı yuxarıda verilmiş meyar nəzərə alınmaqla müəyyən olunan səviyyələr üzrə şagirdlər qiymətləndirilə bilər.

İstəyə görə şagirdlərə qrup qiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

Qeyd: cədvəli doldurarkən 2, 3, 4, 5 rəqəmli ballardan istifadə etmək olar.

Şagirdin adı, soyadı	Tapşırığa hazır olma	Başqalarını dinləmə	Məsuliyyəti bölüşmə	Qrup yoldaşlarına kömək	Müzakirələrə qoşulma	Fikirlərini reallaşdırma	Fərqli fikirlərə hörmət etmə	Vəzifə almağa həvəsli olma	Zamandan məhsuldar istifadə etmə	Tapşırıqları yerinə yetirmə	Tapşırıqları təxirə salma	Cəmi

Şərhlər:

____

____

1 Azərbaycan VII yüzillikdə (ikinci saat)

Alt-standartlar:
1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:
1. VII yüzillikdə baş verən hadisələrin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
2. VII yüzilliyə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.
3. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafını dəyərləndirir.

Təlim forması: kollektiv, kiçik qruplarla iş
Təlim üsulu: karvan üsulu

Dərsin mərhələləri:

Tədqiqat sualı: VII yüzillikdə Azərbaycanın siyasi tarixi necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın aparılması mərhələsini reallaşdırmaq üçün ***karvan*** üsulundan istifadə etmək məqsədəmüvafiq olardı. Bu, “stansiyalarla” iş üsuludur. Şagirdlər 4 qrupa ayrılırlar, 4 flipçartda hərəsində mövzu ilə bağlı bir sual qoyulur. Qruplar növbə ilə saat əqrəbi istiqamətində suallara ən azı 3 cavab yazırlar. Sonra növbə ilə digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarını yazırlar. Hər cavabın qarşısında üç işarədən biri qoyulur: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?) işarəsi qoyulur. Qruplara fərqli qələmlər verilir: qırmızı, qara, göy, yaşıl və ya başqa rəng. Qruplarda olan üzvlərə iş tapşırıla bilər: vaxta nəzarət, yazan, təqdimatçı, nəzarətçi və s. Üsulun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, heç kim boş qalmır, hamı müəyyən bir işlə məşğuldur.

I qrup:
1. Tapşırıqlara ən azı 3 cavab yazın.
2. Digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarınızı yazın. Hər cavabın qarşısında üç işarədən birini qoyun: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?)

Tapşırıq 1: Albaniyanın xəzərlərin hakimiyyəti altındakı dövrünü dəyərləndirin.

____
____

2. Göyçə gölü ətrafında döyüş, Cavanşirin öldürülməsi, Bələncər döyüşünü zaman oxunda təsvir edin.

____
____

II qrup:

1. Suallara, ən azı, 3 cavab yazın.

2. Digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarınızı yazın. Hər cavabın qarşısında üç işarədən birini qoyun: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?)

Tapşırıq 1: Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsini dəyərləndirin.

____

____

2. Mehranilərin hakimiyyətinə son qoyulması, Bələncər döyüşü, Cavanşirin taxta çıxmasını zaman oxunda təsvir edin.

____

____

III qrup:

1. Suallara, ən azı, 3 cavab yazın.

2. Digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarınızı yazın. Hər cavabın qarşısında üç işarədən birini qoyun: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?)

Tapşırıq 1: Müsəlmanların Azərbaycana ilk yürüşlərini dəyərləndirin.

____

____

2. İlk İslam dövlətinin yaranması, Türk xaqanının Albaniyaya əlavə qoşun göndərməsi, Cavanşirin xəlifə Müaviyə ilə görüşünü zaman oxunda təsvir edin.

____

IV qrup:

1. Suallara, ən azı, 3 cavab yazın.

2. Digər qrupların cavablarını qiymətləndirərək öz cavablarınızı yazın. Hər cavabın qarşısında üç işarədən birini qoyun: razıyam (✓), razı deyiləm (X), başa düşmədim (?)

Tapşırıq 1: Cavanşirin Albaniyanın müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəsini dəyərləndirin.

____

____

2. Sasanilərlə Bizans arasında müqavilənin imzalanması, Mehranilərin hakimiyyətinə son qoyulması, Cavanşirin öldürülməsini zaman oxunda təsvir edin.

____

____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Tədqiqatın aparılması bitəndən sonra müzakirə keçirilir. Bu zaman şagirdlərin qoyduqları işarələrin mənası açılır. Hər qrup işini müdafiə edir. Tədqiqatın gedi-

şində şagirdlər əldə etdikləri məlumatları, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Taqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyə bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır. Bütün bilik bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiq tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifada etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edilməlidir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Bu mərhələdə şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı ataraq konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmələr aparırlar. Şagirdlər nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir. Bu proses zamanı dərsi yekunlaşdırmaq üçün aşağıdakı sual və tapşırıqlarla şagirdlərə müraciət edilə bilər.

– Alban katolikosunun xəzərlərin başçısının yanına getməsinin hansı nəticəsi oldu?
– Dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün nə etmək lazımdır?
– Xilafətin Qafqazda möhkəmlənməsində məqsədi nə idi?
– Cavanşiririn ərəb xəlifəsi ilə görüşməkdə məqsədi nə idi?
– Cavanşirin ölümünün nəticələri nə oldu?
– Necə oldu, Mehranilər sülaləsi Albaniyada hakimiyyətə gəldi?

Yaradıcı tətbiqetmə:
– 15-ci səhifədə verilən mənbələrdən hansı nəticələrə gələ bilərsiniz?
– Bu cür müqavilələri “Aman müqavilələri” adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, mənbələr üzərində işləmə, dəyərləndirmə

Yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq şagirdlər səviyyələr üzrə qiymətləndirməlidir. Bununla yanaşı, şagirdlərə aşağıdakı formada özünüqiymətləndirmə vərəqi də verib suala cavab verməklə cədvəli doldurmaq təklif edilə bilər.

Aşağıda sadalananlar barədə öz şəxsi keyfiyyətlərini necə qiymətləndirirsən?

Meyar	Qeyri-kafi	kafi	Yaxşı	Əla
Əməkdaşlıq				
Başqalarına kömək				
Başqalarına hörmət				
Dinləmək bacarığı				
Səhvin etirafı				
Dürüstlük				
Başqaları haqqında ədalətlə fikir yürütmə				

2 Azərbaycan xilafətin tərkibində (birinci saat)

Qeyd: Mövcud paraqrafın tədrisinə iki saat ayrılmışdır. Bu paraqraf dərsliyin 18-27 -ci səhifələrini əhatə edir. Bu paraqraf tədris saatına uyğun olaraq aşağıdakı qaydada bölünüb:

– Birinci dərs səhifə 18-dən başlayıb 23-cü səhifədəki "***Köçürmə siyasəti***" yarımımbaşlığına olan məlumatları əhatə edir. Təbii ki, bu səhifələrdə yer alan cədvəl, xəritə, mənbə, şəkil, sual və tapşırıqları diqqətdən kənarda saxlamaq düzgün olmazdır.

– İkinci dərs saatı 23-cü səhifədəki "***Köçürmə siyasəti***" yarımımbaşlığından 28-ci səhifəyədək olan məlumatları özündə əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, bu bölgü mütləq deyil. Bu bölgünü dəyişdirmək və yeni bölgü forması yaratmaq olar.

Alt-standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

Təlim məqsədləri:

1. Xilafət dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

2. Xilafət dövründə Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

Təlim forması: kollektiv, fərdi

Təlim üsulu: anlayışın çıxarılması, proqnozlaşdırılmış oxu, karusel

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya: Bu dərs üçün motivasiya qurmağın ən sadə və rahat yolu əvvəlki dərslərdə əldə edilən biliklər üzərində motivasiyanın qurulmasıdır. Bu zaman anlayışın çıxarılması metodundan istifadə edilə bilər.

“Ərəb xilafəti” cavabını alandan sonra şagirdləri yeni dərsə kökləyib tədqiqat sualı elan edilir.

Tədqiqat sualı: Ərəf xilafəti dövründə Azərbaycanda yaşayan insanların həyat tərzində hansı dəyşikliklər baş verdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualı elan olunandan sonra kiçik qruplarla iş formasında “karusel” təlim üsulundan istifadə etməklə dərsi qurmaq olar. Bunun üçün məsləhət olar ki, şagirdlərə dərs üsulu haqqında qısa məlumat verilsin. Bu dərs üsulu bir qədər çox vaxt tələb etdiyindən şagirdlərə veriləcək sual və tapşırıqların yerinə yetrilməsi nisbətən az zaman aparmalıdır. Qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı sual və tapşırıqları və ya müəllimin məsləhət bildiyi tapşırıqları vermək olar.

I qrup.
Azərbaycan uğrunda xəzər-ərəb müharibələrini izah edin.

____

____

II qrup.
Xilafət dövründə Azərbaycanın idarə edilməsinin strukturunu müəyyənləşdirin.

____

____

III qrup.
Xilafət dövründə Azərbaycandakı torpaq mülkiyyəti formalarını izah edin.

____

____

IV qrup.
Xilafət dövründə Azərbaycandakı torpaq formalarını müəyyənləşdirib izahını verin.

____

____

Karusel dərs üsulunun birinci mərhələsində qrup işinə ayrılmış vaxt bitdikdən sonra, əslində, dərsin yeni mərhələsinə – **məlumatın mübadiləsi və müzakirəsinə** keçid edilir. Çünki bu mərhələdə müəyyən edilmiş zaman ərzində hər bir qrup digər qrupların yazdıqları ilə tanış olmaq və “rəqiblərinin” yazdıqlarına münasibət bildirmək imkanına malik olur. Dərsin bu mərhələsi bitəndən sonra mövbəti mərhələyə keçid edilə bilər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Vaxta qənaət etmək üçün qrup təqdimatlarını dərsin ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması mərhələsində etmək olar. Lakin bu zaman da ümumiləşdirmələr aparmaq və müəyyən nəticələrə gəlmək üçün şagirdlərə suallar verilməlidir. Veriləcək sualları əvvəlcədən hazırlamaq məqsədəmüvafiqdir. Şagirdlərə aşağıdakı suallarla da müraciət edilə bilər.

– Xəzər-ərəb müharibləririnn nəticləri nə oldu?
– Ərəblərin vergi siyasətində etdikləri dəyişikliklərin hansı nəticələri oldu?

– Sizcə, nə üçün dövlət torpaqlarını idarə etmək üçün divan yaradılmışdı?
– Yalnız becərilən torpaqlardan verginin alınmasını necə dəyərləndirərdiniz?

Yaradıcı tətbiqetmə: 19-cu səhifədəki şəklə əsasən hər iki süvarinin geyim və silahlarını müqayisə edin. Fərqləri və oxşarlıqları müəyyənləşdirin.

Ev tapşırığı: 22-ci səhifədəki şəklə və mətnə əsasən "Xilafət dövründə şəhər və kənd həyatı" adlı hekayə hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə, izahetmə

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənmiş şagirdin tədris meyarına necə cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. Bu zaman yuxarıda verilmiş meyar nəzərə alınmaqla müəyyən edilən səviyyələr üzrə şagirdlər qiymətləndirilə bilər.

Təqdimat mərasimini şagirdlərin özləri də qiymətləndirə bilərlər. Onlar aşağıda göstərilmiş vərəqi doldururlar. Əgər bunu təqdimatı keçirən qrupun üzvləri edirlərsə, o zaman bu, özünüqiymətləndirmə sayılır. Özünüqiymətləndirmə vərəqindən istifadə etməklə şagirdlər həm də qrupun işini bütövlükdə, yəni qrupun onların qarşısında qoyulmuş vəzifənin öhdəsindən necə gəldiyini qiymətləndirə bilərlər.

Ad, soyad, ata adı. _________________________

Tarix. _________________

MEYARLAR	XEYİR	QİSMƏN	TAM
Tapşırığı başa düşdüm və fikrimi izah etdim.			
Dərsdə diqqətli idim.			
Məntiqli yanaşmam var idi.			
Sual-cavabda aktiv idim.			
Əməkdaşlıq etdim.			
Etiket qaydalarına riayət etdim.			

2 Azərbaycan xilafətin tərkibində (ikinci saat)

Alt-standartlar.
1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.
4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:
1. Babək üsyanına aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.
2. Babəkin ərəblərə qarşı mübarizəsini təhlil edir.

Təlim forması: böyük qruplarla iş

Təlim üsulu: akvarium

Dərsin mərhələləri.

Tədqiqat sualı: Babək uzun müddət xilafətə qarşı necə mübarizə apardı?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın böyük qruplarla iş formasında aparılması tövsiyə edilir. Bu zaman akvarium metodundan yararlanmaq olar. Bu iş üsulu üçün sinif iki dairəyə – iç və çöl dairələrinə bölünür, iç dairəyə müəyyən vaxt müddətində müəyyən bir problemin müzakirəsi tapşırılır. Sonra akvarium dərs üsulunun qaydalarına uyğun olaraq dairədəki şagirdlər yerlərini dəyişib müzakirəni davam etdirməlidir. Müzakirə üçün aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə edilə bilər.
– İslam dininin Azərbaycanda yayılmasının əhəmiyyətini təhlil edin.
– Xürrəmilər hərəkatını təhlil edin.
– Babəki tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirin.
– Ərəblərin köçürmə siyasətini qiymətləndirin.

"Akvarium"da iş zamanı, əslində, dərsin məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi də həyata keçirilmiş olur. "Akvariumda" iş üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra dərsin növbəti mərhələsini keçilir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin sonunda əldə olunan nəticələr müəyyən edilir. Yardımçı suallar kimi aşağıdakılardan istifadə etmək olar:
– Həmin dövdə yaşasaydınız, xəlifələrə hansı tövsiyələri verərdiniz?
– Sizcə, xürrəmilərin ərəb ordusuna qarşı mübarizədə uğur qazanmasının səbəbi nə idi?
– Sizcə, Babək xürrəmilərin əvvəlki rəhbərlərindən hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi?
– Müharibə ölkənin təsərrüfatına hansı ziyanları vura bilər?
– Tarix və coğrafiya fənlərinin bir-birinə hansı təsirləri var? Fikrinizi əsaslandırın.

Yaradıcı tətbiqetmə: Dərsliyin 26-cı səhifəsindəki mənbəni mövzu ilə əlaqələndirin.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, təhliletmə

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə və müəyyən edilən səviyyələr üzrə qiymətləndirilə bilər. Eləcə də hər bir şagirdin öz fəaliyyətini qiymətləndirilməsi həyata keçirilə bilər. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək olar.

Şagirdin adı, soyadı ___________________________

Dərsdə diqqətli idim.	Sual- cavabda aktiv idim.	Məntiqli yanaşmam var idi.	Əməkdaşlıq etdim.	Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim.	Etiket qaydalarına riayət etdim.

3 Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi
(birinci saat)

Standartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması, inkişafı və müstəqilliyini itirməsi səbəblərini şərh edir.
2. IX-X yüzillikdə Azərbaycan tarixində rol oynayan tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini təhlil edir.

Təlim formaları: böyük qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulları: əqli hücum, "Əgər mən təbiət hadisəsi olsaydım"

Dərsin gedişi.

Motivasiya. Dərsin motivasiyasını qurmaq üçün lövhədə aşağıdakı formada sxem çəkib şagirdlərə ona uyğun suallar vermək lazımdır.

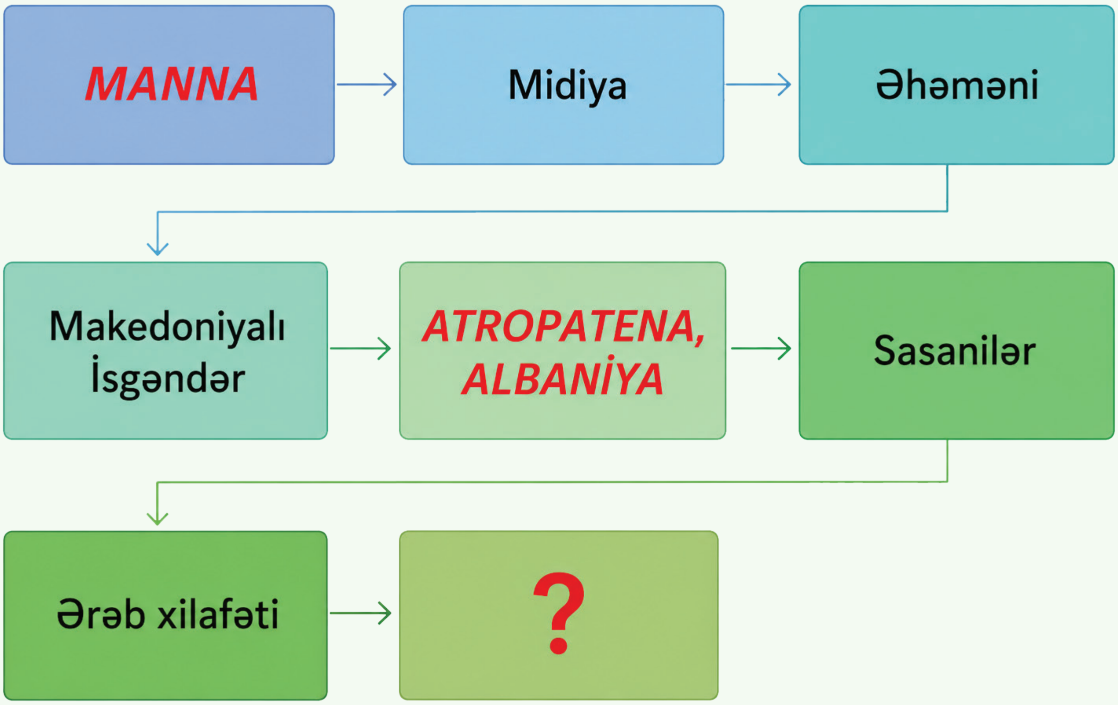

Sxemə aid verilə biləcək suallar:
– Sxemdə nə görürsünüz?
– Sxemdə fərqli olan nədir?
– Qırmızı rəngdə olan adlarla qara rəngdə olan adları eyni qruplaşdıra bilərikmi? Nə üçün?
– Sonuncu çərçivədə sual qoyulmaqla nə demək istənilir?

Tədqiqat sualı: Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətləri necə yarandı?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın fərdi iş formasında aparılması tövsiyə olunur. Tədqiqat sualı elan olunandan sonra "Əgər mən təbiət hadisəsi olsaydım" (bu üsulun adı şərtidir) təlim üsulundan istifadə etməklə dərsi qurmaq olar. Bunun üçün şagirdlərə aşağıdakıları bildirmək məsləhətdir:

– Sizə verdiyim tapşırıqda yarımçıq bir cümlə yazılıb. Hər kəs ona verilən cümləni tamamlasın. Fikrinizi 2-3 cümlə ilə də tamamlaya bilərsiniz.

Sizə tapşırığı yerinə yetirmək üçün 2 dəqiqə vaxt verirəm.

Şagirdlərə veriləcək vaxt nisbidir. Bunu sinifin səviyyəsinə və cari dərsin planlaşdırılmasına uyğun olaraq artırmaq və ya azaltmaq olar. Şagirdlərdən biri ekspert təyin edilir (ilk dərslərdə ekspert qismində müəllim çıxış etsə, daha yaxşı olar). Ekspertə təkrar olunmayan bütün fikirləri qeydə almaq tapşırığı verilir.

Bu zaman şagirdlərə tədqiqat üçün aşağıdakı tapşırıqları vermək olar. Bir tapşırığın bir neçə şagirdə verilməsi qaçılmazdır. Bunun hal dərsin daha canlı, maraqlı alınmasına, qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa yardım edər.

Tapşırıq № 1.
Əgər mən Heysəm ibn Xalid olsaydım,

____

Tapşırıq № 2.
Əgər mən Əbu Tahir olsaydım,

____

Tapşırıq № 3.
Əgər mən Dərbənd əmiri olsaydım,

____

Tapşırıq № 4.
Əgər mən Tiflis əmiri olsaydım,

____

Tapşırıq № 5.
Əgər mən məhkəmə işlərinə baxan qazı olsaydım,

____

Tapşırıq № 6.
Əgər mən Cəfərilər sülaləsinin nümayəndəsi olsaydım,

____

Tapşırıq № 7.
Əgər mən Şəki hakimi olsaydım,

____

Tapşırıq № 8.
Əgər mən Əbu Sac Divdad olsaydım,

____

Tapşırıq № 9.
Əgər mən Məhəmməd Afşin olsaydım,

____

Tapşırıq № 10.
Əgər mən Yusif Sacoğlu olsaydım,

____

Tapşırıq № 11.
Əgər mən Yusif Sacoğlunun dövründə yaşayan Ərəb xəlifəsi olsaydım,

____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Dərsin tədqiqat mərhələsinə ayrılmış vaxt bitdikdən sonra məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş zaman ərzində şagirdlər cavabları hazırlayaraq təqdim edirlər. Cavablar diqqətlə dinlənilir. Təyin edilən ekspert qeydlərini aparır. Bütün şagirdlərin cavabları dinlənildikdən sonra ekspert əldə edilmiş nəticələri şərh edir. Dərsin bu mərhələsi bitəndən sonra mövbəti mərhələyə keçid edilir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Müzakirə zamanı söylənilən fikirlərin ümumiləşdirilməsi, dərsin əvvəlində söylənilmiş fərziyyələrlə müqayisə aparılması və tədqiqat sualı ilə bağlı nəticə çıxarılması üçün şagirdlərə suallar verilə bilər. Bu sualları əvvəlcədən hazırlamaq məqsədəmüvafiqdir. Bu zaman dərslikdəki sual və tapşırıqlardan da istifadə edilə bilər.

– Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ölkəmiz üçün hansı əhəmiyyətə malik idi?
– Sizcə nə üçün gürcü kilsəsi Şəkini ələ keçirməyə çalışırdı?
– Xəlifələrin türk sərkərdələrinə inamı nə ilə bağlı idi?
– Təqribən eyni dövrdə Azərbaycanda bir neçə müstəqil dövlətin yaranmasının hansı oxşar səbəbləri var idi?

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə dərsliyin 32-ci səhifəsindəki cədvəlin doldurulması verilə bilər.

Ev tapşırığı: Tiflis əmirliyinin yaranmasının tarixi əhəmiyyətini araşdırın.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhetmə, təhliletmə

Tədris prosesində aparılan qiymətləndirmə zamanı öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilməsi, mühakimə yürütmə qabiliyyətinin inkişafı, konkret faktları, hadisələri izah edərkən, müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirərkən şagirdlərin əldə etdiyi biliyi tətbiq etmə bacarığı haqqında obyektiv təsəvvür yaranır. Dərs prosesində şagirdin şifahi cavabını dinləyərək onun hər hansı təqdimatını müşahidə edərək nəinki bu və ya digər bilik və bacarıqlara yiyələndiyini, həmçinin düşüncə tərzinin nə dərəcədə inkişaf etdiyini, təqdimetmə, fikrini dəqiq ifadə etmə və s. bacarıqlarını müəyyənləşdirmək olar. Unutmaq olmaz ki, formativ qiymətləndirmə məzmun standartı əsasında müəyyənləşdirilmiş və təlim məqsədləri üzrə hazırlanmış meyarlarla aparılmalıdır.

Dərsin sonunda refleksiya üçün aşağıdakı formada suallardan istifadə edilə bilər.

– Hansı suallarınız var?

– Yeni material sizdə hansı təəssüratı yaratdı?

– Dərs əsnasında qarşıya qoyulan hədəfə çatdınızmı?

– Yeni mövzu üzərində necə işlədiniz?

– Dərsdə informasiya əldə etmənin hansı yeni metodunu öyrəndiniz? və s.

3 Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi
(ikinci saat)

Alt-standartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:

1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması, inkişafı və müstəqilliyini itirməsi səbəblərini şərh edir.
2. Azərbaycanda Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər dövləti timsalında dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim forması: kollektiv iş, fərdi iş
Təlim üsulu: mikrofon

Dərsin mərhələləri:

Tədqiqat sualı: X-XI yüzillikdə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın aparılması mərhələsini reallaşdırmaq üçün “mikrofon” üsulundan istifadə etmək məqsədəmüvafiq olardı. Bunun üçün şagirdlərə materialla tanışlıq üçün vaxt verilir. Sonra onlara bu dərs üsulunun qaydaları qısaca xatırladılır: “Uşaqlar, sizə bir sual verəcəyəm. Kim bu haqda 0,5–1 dəqiqə danışa bilərsə, əlini qaldırsın və mən də “mikrofonu” ona verim”. Onlara şərti mikrofon kimi təsəvvür edilən hansısa əşya (qələm, karandaş və s.) təklif edilir. Şagirdlərə aşağıdakı sual və tapşırıqları vermək məqsədəmüvafiq olardı.

– Mərzban inb Məhəmmədin fəaliyyətini qiymətləndirin.
– Mərzban Salaroğlunun “Qanunnaməsini” necə dəyərləndirərdiniz?
– Mərzban oğlu İbrahimin fəaliyyətini şərh edin.
– Məhəmməd ibn Şəddadın fəaliyyətini şərh edin.
– Fəzl ibn Məhəmmədi güclü hökmdar kimi qiymətləndirin.
– I Ləşkəri haqqında fikirlərinizi bölüşün.
– Əbüləsvar Şavurun fəaliyyətini dəyərləndirin.
– Əbülhica Rəvvadini dövrün digər hökmdarlarından fərqləndirin.
– Rəvvadi Vəhsudanın hakimiyyəti dövrünü şərh edin.

Səsələnən ilk suala cavab vermək istəyənə şagirdə ilk söz – mikrofon verilir. Dərs prosesində mikrofonun bir şagirddən növbə ilə digər şagirdə keçməsinə nəzarət edilir. Yalnız şərti mikrofonu alana söz verilir. Dərsin bu mərhələsində cavablar şərh edilmir və şagirdlər qiymətləndirilmir. Çünki bunun özü şagirdlərdə səhv etmək, səhv danışmaq qorxusu yarada bilər ki, bu da dərsdə onların fəallığını aşağı salar.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Şagirdlərin cavabları diqqətlə dinlənilir, müzakirə olunur və əlavələr edilir. Səhv nəticələrin səbəbləri araşdırılır, dağınıq faktlar arasında əlaqə yaradılır, şagird-

lərin düşüncəsi lazımi məcraya yönəldilir və yeni biliklər sistemləşdirilir. Müzakirələr zamanı bütün sinfin fəallığının təmin olunması müəllimdən asılı olacaqdır. Şagirdlərin müzakirələrdə fəal iştirakı nəticələrin alınmasında yardımçı olacaq.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin bu mərhələsində şagirdlərə verilən yönləndirici suallar vasitəsilə ümumiləşdirmə aparıla bilər. Bu da öz növbəsində, tədqiqat sualına cavab tapmağa kömək etmiş olar. Bununla belə, tədqiqat sualının tam cavabını almaqdan ötrü aşağıdakı suallar da yardımçı ola bilər:

– Salarilər dövləti necə yarandı?

– Şəddadilər dövlətinin yaranmasının Azərbaycan torpaqlarının yadellilərdən qorunması sahəsində hansı əhəmiyyəti oldu?

– Salarilər dövlətinin dağılması səbəbləri hansılar idi?

– Sizcə, Xudafərin körpüsünün tikilməsinin hansı siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

– Rəvvadilər dövləti necə yarandı?

Qiymətləndirmə meyarları: şərhetmə, dəyərləndirmə

Dərsin yekunu kimi formativ qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirməsi unudulmamalıdır.

3 Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi (üçüncü saat)

Alt-standartlar:

1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.

3.1.3. Feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədləri:

1. IX–XI yüzillikdə baş verən hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.
2. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadi dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.
3. IX–XI yüzillikdə tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

Qeyd: Mövcud paraqrafın üçüncü saatında yuxarıdakı standartların reallaşdırılması tövsiyə olunur. Fikrimizcə, əvvəlki iki saat müddətində şagirdlər IX–X yüzillikdə Azərbaycan ərazisində yaranan feodal dövlətləri ilə, o dövlətlərin tarixində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərlə yaxından tanış olmaları onlara istər xronoloji baxımdan, istər dövlətçilk baxımından, istərsə də şəxsiyyət baxımından vahid sxem və cədvəllər qurmağa şərait yaradar.

4 Azərbaycan Böyük Səlcuq imperiyası dövründə

Alt-standartlar:

2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

Təlim məqsədləri:

1. Dövrə aid xəritə üzərində müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürləri izah edir.
2. Azərbaycan dövlətlərinin müstəqilliyini itirməsi səbəblərini şərh edir.

Təlim formaları: böyük qruplarla iş, cütlərlə iş
Təlim üsulları: beyin həmləsi, ardıcıl suallar üsulu

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya:

Lövhədə Hun, Göytürk, Uyğur, Bulqar, Xəzər və Avar sözlərini yazıb şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilə bilər.

– Bu sözlər sizə tanışdırmı?
– Bu sözlər haqqında nə bilirsiniz?
– Bu sözləri birləşdirən ümumi cəhət hansıdır?

Cavablar ümumiləşdirilir və lazımi istiqamətə yönəldilir, yeni dərsin tədqiqat sualını elan edilir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycan ərazisi necə oldu ki, qüdrətli bir türk dövlətinin tərkib hissəsinə çevrildi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün ardıcıl suallar üsulu ilə dərsin keçilməsi tövsiyə olunur. Bu zaman mətni abzaslara bölüb hər şagirdə birini ucadan oxumaq tapşırılır, digər şagird isə bir növ, ona opponentlik edir. Abzasın oxunması bitdikdən sonra opponent şagird mətni oxuyana həminabzasdan bir və ya bir neçə sual verir, birinci şagird onun sualını cavablandırır. Sonra sual verən şagird oxumağa davam edir, ikinci isə oxunan abzasdan ona sual verir. Bu üsulun tətbiqi ilə şagirdlərdə ünsiyyət, mətnlə müstəqil işləmək, oxuyub anlama vərdişləri ilə yanaşı, sual qoymaq, sualı cavablandırmaq, müstəqil düşünmək kimi idraki bacarıqlar formalaşdırmaq mümkündür.

Ardıcıl suallar üsulu vasitəsilə dərsi keçən zaman məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi ilə tədqiqatın aparılması mərhələsi birləşir

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Müzakirə başa çatdıqdan sonra nəticələr ümumiləşdirilir. Aşağıdakı yönəldici suallar vasitəsilə tədqiqat sualına cavab almaq olar.

– Mənbə müəllifi türklərin hansı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir? Türklərin hansı xüsusiyyətini müsbət, hansını mənfi hesab edir?

– Səlcuq türklərinin hücumu zamanı Azərbaycanda hansı dövlətlər mövcud idi?
– Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibinə qatılmasının hansı əhəmiyyəti oldu?
– Azərbaycan Böyük Səlcuq dövləti üçün hansı əhəmiyyət daşıyırdı? Fikirlərinizi faktlarla əsaslandırın.
– Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsi hansı siyasi, sosial və iqtisadi amillərlə bağlı olmuşdur?
– Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibində olan Azərbaycanın yerini necə dəyərləndirərdiniz?

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə Böyük Səlcuq dövlətinin kontur xəritəsini paylayıb (bunu cütlərlə iş formasında edə bilərsiniz) aşağıdakı tapşırığı vermək olar.

Tapşırıq: Müxtəlif rəngli karandaşlardan istifadə etməklə xəritə üzərində Səlcuqların tutduğu ərazilər, dövlətləri işarələyin.

Ev tapşırığı. Dərsliyin 44 və 45-ci səhifələrindəki şəkillər əsasında səlcuq və qıpçaq türklərini müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, şərhetmə

Şagirdlərin qiymətləndirilməsini yuxarıda yazılmış meyarlara uyğun olaraq müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilən səviyyələr üzrə aparmaq məqsədəmüvafiqdir. Şagirdlərin cütlərlə işlədiyini nəzərə alaraq onlara aşağıdakı formada özünüqiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

Şagirdin adı və soyadı: ____________________ Tarix:_____________
Sinif: ________

Öyrənmə sahələri	Müvəffəqiyyətlər	DƏRƏCƏLƏR		
		Bəli	Qismən	Xeyr
Tarixi məkan	Oxşar tarixi faktları aşkarladım.			
	Dövrə aid xəritə üzərində müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürləri izah etdim.			
Dövlət	Azərbaycan dövlətlərinin müstəqilliyini itirməsi səbəblərini şərh etdim.			
	Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibindəki rolunu müəyyənləşdirdim.			

5 Eldənizlər dövləti

Alt-standartlar:
1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:
1. Eldənizlər dövlətinin tarixi hadisələrinə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.
2. Eldənizlər dövlətinin yaranması və inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş, fərdi iş
Təlim üsulları: anlayışın çıxarılması, "iki həqiqət və bir yalan"

Dərsin mərhələləri

Motivasiya: Şagirdlərin 5-ci sinif Azərbaycan tarixinin 10-cu mövzusundan Atabəy Şəmsəddin Eldəniz haqqında məlumat aldığını nəzərə alaraq dərsin motivasiyasının anlayışın çıxarılması üsulu ilə qurulması məqsədəmüvafiqdir.

Tədqiqat sualı: Eldənizlər dövləti necə quruldu və inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: "İki həqiqət və bir yalan" üsulunun köməyi ilə dərsin tədqiqatın aparılması mərhələsi həyata keçirilir. Bu zaman sinif kiçik qruplara bölünür, hər qrupa bir mövzu verib onlara növbəti tapşırıq təqdim edilir:

– Bu mövzu haqqında üç fikir yazın.

– Yazdığınız bu üç fikirdən ikisi doğru, biri isə yalan olmalıdır. Bu zaman yalan doğruya bənzəməli, doğru fikirlər isə bir qədər qəribə görünməlidir.

– Yazdığınız fikirlər kitab cümləsi olmasın.

Təlim üsuluna uyğun olaraq qruplara aşağıdakı tapşırıqlar verilə bilər.

I qrup. Atəbəy Şəmsəddin Eldənizin 1160-cı ilədək fəaliyyəti haqqında fikirlərinizi yazın:

1. ____

2. ____

3. ____

II qrup. Eldənizlər dövlətinin 1160–1175-ci illər tarixi haqqında fikirlərinizi yazın:

1. ____

2. ____

3. ____

III qrup. Eldənizlər dövlətinin yüksəlişi haqqında fikirlərinizi yazın:

1. ____

2. ____

3. ____

IV qrup. Eldənizlər dövlətinin tənəzzülü və süqutuna dair fikirlərinizi yazın:

1. ____

2. ____

3. ____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Tədqiqatın aparılması mərhələsi üçün nəzərdə tutulan vaxt bitdikdən sonra hər bir qrupun təqdimatını etməsini təşkil edilir. Bu zaman digər qruplar təqdim edilən bu üç fikirlərdən hansının səhv olduğunu təxmin etməlidir. Müzakirələr zamanı müəllimin də dərsin məqsədinə uyğun üç fikir söyləməsi (təbii ki, ikisi doğru, biri yalan) məqsədəmüvafiq olardı. Bu qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa kömək edər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda atılan son addım konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmələr aparmaqdır ki, o da dərsin bu mərhələsində həyata keçirilir. Bu proses zamanı şagirdlər nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Müzakirə zamanı söylənilən fikirlərin ümumiləşdirilməsi, dərsin əvvəlində söylənilmiş fərziyyələrlə müqayisə aparılması və tədqiqat sualı ilə bağlı nəticə çıxarılmasına müəllimin verdiyi suallar da kömək edər. Bunun üçün sizə aşağıdakı suallar yardımçı ola bilər.

– Sizcə, nə üçün II Toğrul məhz Eldənizi öz oğlunun atəbəyi təyin etdi?

– Eldənizlər dövləti necə yarandı?

– Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövrünü təhlil edin. Sizcə, onun fəaliyyəti ölkənin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə necə təsir göstərə bilərdi?

– 1139-cu ildə gürcü hökmdarının Gəncə şəhərində qırğınlar törətməsini necə dəyərləndirərdiniz?
– Dərsliyin 47-ci səhifəsindəki mənbədə yazılanları dərslikdəki hansı məlumat təsdiq edir?
– Təbrizin mərkəzi hakimiyyətə birləşdirilməsinin hansı əhəmiyyəti ola bilərdi?
– Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Abbasi xəlifəsi ilə münasibətini necə dəyərləndirərdiniz?
– Eldənizlər dövlətinin yüksəlişi hansı dövrə təsadüf edir? Fikrinizi əsaslandırın.
– Eldənizlər dövlətinin süqutu səbəbləri hansılar idi?

Yaradıcı tətbiqetmə: Eldənizlər dövlətinə aid tarixi hadisələrlə bağlı cədvəl tərtib edin.

Qiymətləndirmə meyarı: tərtibetmə, dəyərləndirmə

Yuxarıda verilmiş meyar əsasında, dərs izləməsi nəticəsində şagirdlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin informasiyanı yadda saxladığı yox, bu informasiyanı anlamaq səviyyəsi və hər hansı problemin həll edilməsi zamanı həmin bilikdən istifadə etmək bacarığı daha çox nəzərə alınmalıdır.

Qrupları qiymətləndirən zaman aşağıdakı qrup qiymətləndirmə vərəqindən də istifadə etmək olar.

Qruplar	Mübadilədən düzgün istifadə	Tapşırığın vaxtında yerinə yetrilməsi	Əməkdaşlıq	Təqdimetmə	Ümumi nəticə
I					
II					
III					
IV					

6 Şirvanşahlar dövləti XII yüzillikdə

Alt-standartlar:
1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:
1. XII yüzillikdəki mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
2. Şirvanşahlar dövlətinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim formaları: kollektiv iş, fərdi iş
Təlim üsulları: anlayışın çıxarılması, proqnozlaşdırılmış oxu

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya: Bu dərs Şirvanşahlar dövlətindən bəhs etdiyindən və bu dövlət haqqında şagirdlər üçüncü paraqrafın tədrisi zamanı məlumat aldığından mövcud dərs üçün motivasiya qurmağın ən sadə və rahat yolu əvvəlki dərslərdə əldə edilən biliklərə istinaddır. Bu zaman anlayışın çıxarılması metodundan istifadə edilə bilər.

"Şirvanşahlar dövləti" cavabını alandan sonra müəllim şagirdləri yeni dərsə kökləyib tədqiqat sualını elan edir.

Tədqiqat sualı: XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövlətində inkişaf necə baş verdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın aparılması mərhələsini reallaşdırmaq üçün "Proqnozlaşdırılmış oxu" üsulundan istifadə etmək məqsədəmüvafiq olardı. Məzmunun mənimsənilməsinə həsr olunan dərsdə mövzudan bir hissə oxunur, fasilə edilir və şagirdlər hadisələrin sonrakı inkişafı barədə fərziyyələrini dəftərlərindəki proqnoz cədvəlində qeyd edirlər. Mövzunun hissələri "Sizcə, nə baş verəcək?, Nə üçün belə düşünürsünüz?, Nə baş verdi?, Hadisə necə davam edərdi?" kimi suallar cavablandırılmaqla davam etdirilir.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Bu mərhələdə şagirdlər tədqiqatın gedişində əldə etdikləri məlumatları, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Taqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Yeni bir tələbat –həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyə bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır. Bütün bilik bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifada etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Bu mərhələdə şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı ataraq konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmələr aparırlar. Şagirdlər nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir. Bu proses zamanı dərsi yekunlaşdırmaq üçün aşağıdakı sual və tapşırıqlarla şagirdlərə müraciət edilə bilər.

– Şirvanşahlar dövləti İraq-Səlcuq sultanlığından asılılığı necə ləğv etdi?
– Şirvanşahlar dövlətinin İraq-Səlcuq sultanlığından asılılığı ləğv etməsini dəyərləndirin.
– Şirvanşah III Mənuçöhrün xarici siyasətini dəyərləndirin.
– Şirvanşah I Axsitanın daxili siyasətini dəyərləndirin.
– Şirvanşah I Axsitanın xarici siyasətini dəyərləndirin.
– XII yüzillikdəki Şirvanşahlar dövləti tarixində ən mühüm hansı hadisəni fərqləndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Yaradıcı tətbiqetmə: Bu zaman şagirdlərə XII yüzillikdəki Şirvanşahlar dövləti tarixində baş verən mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə etmək tapşırıla bilər.

Ev tapşırığı: Cədvəli tamamlayın.

Hökmdarların hakimiyyəti dövrünü müqayisə edin	
III Mənuçöhr	I Axsitan
Fərqli caəhət	Fərqli cəhət
Oxşar cəhət	

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, dəyərləndirmə

Qiymətləndirmə zamanı şagirdlər yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirilməlidir.

Dərsin sonunda vaxt qalarsa, refleksiya üçün aşağıdakı sualları verilə bilər.

– Yeni materialın öyrənilməsi sizə hansı təsiri bağışladı?
– Dərsdə informasiya əldə etmənin hansı yeni metodunu öyrəndiniz?
– Sizin üçün dərsin ən önəmli nəticəsi nə oldu?
– Sizə nə aydın olmadı? və s.

7 IX-XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

Alt-standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

Təlim məqsədləri:
1. IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.
2. IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafını izah edir.

Təlim formaları: böyük qruplarla iş, fərdi iş
Təlim üsulu: bitməmiş cümlələr

Dərsin gedişi.

Tədqiqat sualı: IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətləri necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın "bitməmiş cümlələr" üsulunun köməyi ilə həyata keçirmək məqsədəmüvafiq olardı. Yaxşı olardı ki, dərsin məqsədini, tədqiqat sualını şagirdlərə elan edəndən sonra qısaca bu üsulun izahı verilsin. "Uşaqlar, indi mən sizə bir bitməmiş cümlə deyərəcəyəm və siz bu cümləni 2-3 arqumentlə tamamlamalısınız".

"Bitməmiş cümlələr" aşağıdakı formada ola bilər:

– IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzində baş verən dəyişiklikləri belə izah edərdim ki, ...

– IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin inkişafını belə izah edərdim ki, ...

– Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda baş verən iqtisadi inkişafı belə dəyərləndirmək olar ki, ...

– Öyrənilən dövrdə Azərbaycanda baş verən iqtisadi inkişaf haqqında mən .... öyrəndim.

– IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycanda böyük şəhərlərin olmasının səbəblərini belə şərh etmək olar ki. ....

– Bugünkü dərsdə mən IX–XIII yüzillikdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formaları haqqında .... öyrəndim.

– IX–XIII yüzillikdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formalarının izahını belə verərdim ki, ...

– IX–XIII yüzillikdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının vəziyyətini belə dəyərləndirərdim ki, ...

– IX–XIII yüzillikdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının vəziyyəti bizə belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ...

– IX–XIII yüzillikdə Azərbaycanda şəhər həyatının vəziyyətini belə dəyərləndirmək olar ki, ...

– IX–XIII yüzilliklərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişikliklərin səbəbini belə müəyyənləşdirərdim ki, ...

Bir neçə şagirddən səsləndirilən cümlənin tamamlanması istənilir. Əvvəlcədən elan edilir ki, hər şagirdə fikrini ifadə etmək üçün neçə dəqiqə vaxt veriləcək. Bu, dərs prosesində əlavə vaxt itkisinin qarşısını alacaqdır.

Əslində, dərsin bu mərhələsində məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi də yekunlaşdırılmış olur. Şagirdlərin çıxışları bitəndən sonra müəllim öz fikirlərinizi ifadə edir. Bu zaman şagirdlərdən əlavə fikirlər almaq, onların fikirlərini yekunlaşdırmaq olar.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Şagirdlər onlara verilən tapşırıqları yerinə yetridikdən sonra, əslində, tədqiqat sualına cavab tapmış olarlar. Yox əgər təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin etmək və tədqiqat sualının cavabını almaqda çətinlik yaranarsa, bunun üçün şagirdlərə əlavə olaraq bir neçə sualla müraciət etmək olar.

Yaradıcı tətbiqetmə. Yaradıcı tətbiqetmə kimi şagirdlərə "dərsliyin 56-cı səhifəsindəki şəklə əsasən Şamaxı şəhərinin əhalisinin məşğuliyyəti haqda fikir yürüdün" tapşırığı verilə bilər.

Qiymətləndirmə: müəyyənləşdirmə, izahetmə

Formativ qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, dərsin bu mərhələsində müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilən şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. qiymətləndirmə zamanı şagirdlər yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirilməlidir.

Vaxt olarsa, dərsin sonunda refleksiya üçün aşağıdakı formada suallardan istifadə edilə və dərs yekunlaşdırıla bilər.

– Dərsdə hansı yeni məlumatlar əldə etdiniz?
– Sizin üçün dərsin ən önəmli nəticəsi nə oldu?
– Dərs əsnasında qarşıya qoyulan hədəfə çatdınızmı?
– Sizə nə aydın olmadı?
– Hansı suallarınız var? və s.

8 Mədəniyyət

Alt-standartlar:
4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.
5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.
5.1.2. Milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.
.

Təlim məqsədləri:

1. Azərbaycan mədəniyyətinin "Müsəlman İntibahı" dövründəki yüksəlişini və dünya elminə töhfələrini dəyərləndirir.
2. İslam dininin vahid xalqın və mədəniyyətin formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirir.
3. Dövrün görkəmli elm, ədəbiyyat xadimlərinin və memarlarının fəaliyyətini sistemləşdirən cədvəllər hazırlayır.

Təlim formaları: kollektiv və kiçik qruplarla iş

Təlim üsulları: illüstrasiyalarla iş, mətn üzərində iş, müzakirə, cədvəl tərtib etmə, üç cümlə

Dərsin gedişi

Motivasiya: Şagirdlərə dərslikdəki (səh. 60) "Mədrəsə" tablosu göstərilir.
Sual: Mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin (təbabət, riyaziyyat, astronomiya) tədris olunması o dövrün cəmiyyəti haqqında bizə nə deyir?

Tədqiqat sualı: Azərbaycanın XI–XII yüzilliklərdə dünya mədəniyyətinin və "Müsəlman İntibahının" mühüm mərkəzinə çevrilməsi necə baş verdi?

Tədqiqatın aparılması
I qrup (Elm və təhsil): Səhifə 61-dəki mətni oxuyaraq Bəhmənyar, Xətib Təbrizi və Fazil Fəriddin Şirvaninin fəaliyyəti haqqında məlumat toplayır.
Tapşırıq: Elm xadimlərinin fəaliyyətini əks etdirən cədvəl tərtib edin.

II qrup (Ədəbiyyat və intibah): Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani və Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığını araşdırır (səh. 65-66).
Tapşırıq: "İntibah dövrü ədəbiyyatının zirvəsi: Nizami Gəncəvi" mövzusunda "Üç cümlə üsulu" ilə xülasə hazırlayın.

III qrup ("Kitabi-Dədə Qorqud"): Dastanın tariximizin ana qaynağı kimi əhəmiyyətini araşdırır (səh. 62).
Tapşırıq: Dastanda oğuzların həyat tərzi və vətən sevgisi haqqında iş apararaq əsas faktları qeyd edin.

IV qrup (Memarlıq): Naxçıvan və Şirvan-Abşeron memarlıq məktəblərini müqayisə edir (səh. 67-69).

Tapşırıq: İllüstrasiyalara (Qız qalası, Möminə xatun türbəsi) əsasən tarixi dövrü və memarlıq xüsusiyyətlərini təsvir edin.

Müzakirə və ümumi nəticə:

– "Sizcə, nə üçün Nizami Gəncəvi hökmdarların saray təklifini qəbul etməmişdir?" sualı ətrafında fikir mübadiləsi aparın.

– Mədrəsələrdə dünyəvi elmlərin tədris olunmasının əhəmiyyəti nə idi?

– Başqa hansı dastanlarımızla tanışsınız?

– "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının onlardan fərqi nədir?

– Sizcə, XI–XII yüzilliklərdə ədəbiyyatımızın inkişafına hansı amillər təsir göstərmişdir?

Nəticə: Azərbaycan mədəniyyəti IX–XII yüzilliklərdə siyasi dirçəliş və iqtisadi inkişaf sayəsində dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər bəxş etmişdir.

Ev tapşırığı:

"Oğuz türklərinin el adətləri" mövzusunda kiçik təqdimat hazırlamaq tapşırıla bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəllər hazırlama, töhfələrini dəyərləndirmə, rolunu dəyərləndirmə

9 Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti
(birinci saat)

Qeyd: Mövcud paraqraf dərsliyin 70-85-ci səhifələrini əhatə edir və tədrisinə üç saat ayrılmışdır. Bu paraqraf tədris saatına uyğun olaraq aşağıdakı qaydada bölünmüşdür:

– Birinci saat dərsliyin 70-ci səhifəsindən başlayıb 77-ci səhifədəki "Azərbaycan Elxanilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə" yarımbaşlığınadək olan materialların tədqiq edilməsinə hesablanmışdır.

– İkinci tədris saatında dərsliyin 77-ci səhifəsindəki "Azərbaycan Elxanilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə" yarımbaşlığından 81-ci səhifənin sonunadək olan məlumatların araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

– Üçüncü tədris saatının 82–85-ci səhifələr əsasında keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

Onu da bildirək ki, bu bölgü mütləq deyil. Bu bölgünü dərs deyən müəllim təlim strategiyasına, sinifdəki şagirdlərin bacarığına uyğun olaraq dəyişə və yeni bölgü forması yarada bilər.

Alt-standartlar:

1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

Təlim məqsədləri:

1. XIII yüzilliyə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.
2. XIII yüzilliyə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.
3. Azərbaycan dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi səbəblərini şərh edir.

Təlim formaları: böyük qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulları: beyin həmləsi, fasiləli oxu

Dərsin mərhələləri

Motivasiya: Mövzu ilə bağlı şagirdlərə "PowerPoint" proqramının köməyi ilə çöl həyatından (monqollara aid çadır, aul, köçəri maldarlıq, döyüşçü və s.) bəhs edən təqdimat hazırlayıb nümayiş olunur (bu imkanlar yoxdursa, mövzuya aid şəkilləri lövhədən asa da bilərsiniz) və şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilir:

– Şəkillərdə nə görürsünüz?

– Bu şəkillərdə ən çox diqqətinizi nə cəlb etdi?

– Sizcə, bu şəkillər hansı xalqlara aid ola bilər?

Şagirdlərin verdikləri cavablar ümumiləşdirildikdən və onların düşüncələri lazımi məcraya yönəldikdən sonra tədqiqat sualı elan edilə bilər.

Motivasiyanın hansı yollarla reallaşdırılmasından asılı olmayaraq, əsas odur ki, şagirdlərdə fərziyyələr yaransın, eləcə də motivasiya uzun vaxt aparmasın. Motivasiya düşündürücü və 4-5 dəqiqəyə reallaşarsa, daha səmərəli olar.

Tədqiqat sualı: Monqolların Azərbaycana yürüşü necə baş verdi?

Tədqiqatın aparılması: Bu mərhələni həyata keçirmək üçün fasiləli oxu üsulundan istifadə etmək olar. Bu üsulla dərsi keçən zaman şagirdlərə növbə ilə mövzunu oxudub müəyyən hissələrdə fasilələrə yol verilməlidir. Mövzu daxilində verilmiş sual və tapşırıqlar fasilə edilmiş hissələr ola bilər. Şagirdlərin səviyyəsindən asılı olaraq, bu fasilələri mürəkkəb görünən və düşünməyə, eləcə də mülahizələr söyləməyə imkan yaradan hissələrdə də etmək olar. Və bu zaman da şagirdlərə dərslikdə verilmiş sual və tapşırıqlarla müraciət edilə bilər.

– Sizcə, feodal çəkişmələrinin səbəbi nə idi?
– Özbək hansı tədbir görsə idi, daha səmərəli ola bilərdi?
– Sizcə, Şamaxı əhalisinin monqol hücumlarının qarşısını ala bilməməsinin səbəbi nə idi?
– Sizcə, monqol qoşununun qələbəsinin səbəbi nə idi?

Verilən sual və tapşırıqların müzakirəsi zamanı şagirdlərin cavablarına hörmətlə yanaşılmalıdır. Veriləcək suallar şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri biliklərinin üzə çıxmasına şərait yaradacaq. Onlar həm dərslikdə verilən məlumatlardan nəticə çıxarmaqla, həm də əvvəllər öyrəndikləri materiallara istinad etməklə faktlar söyləyəcəklər. Şagirdlərin izahı onların münasibət bildirmə, izah etmə bacarıqlarının da formalaşmasına yardımçı olar.

Tövsiyə edirik ki, şagirdlər öz fikirlərini söyləyərkən ən zəruri sayılan məqamları lövhədə və ya flipçartda (bunu vatman kağızı da əvəz edə bilər) qeyd etsin. Çünki bu fikirlər sonda ümumiləşdirmə və nəticələrin əldə olunması zamanı lazım olar. Fasiləli oxu zamanı təkcə mövzunu əhatə etmiş sual və tapşırıqlar deyil, xəritə və əyani vəsaitlər də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Mövzunun oxunması zamanı fasilə verməklə qısa vaxt ərzində şagirdlərin qiymətləndirməsini həyata keçirmək olar.

Fasiləli oxu bitdikdən sonra mövzu ilə yekun müzakirə aparıb dərsin məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsinə keçid edilir. Burada şagirdlərə əlavə olaraq insan və cəmiyyətin həyatı üçün əlverişli təbii amillərə, Azərbaycan ərazisindəki mühüm tarixi abidələrə dair əlavə sual və tapşırıqlar verilə bilər. Şagirdlərin verdikləri cavablar dinlənilir. Deyilən arqumentlər lövhədə qeydə alınır. Səslənmiş fikirlər müzakirə edilir. Bununla da dərsin bu mərhələsi yekunlaşdırılmış olur. Yaddan çıxartmaq olmaz ki, dərsin məqsədlərinə və tədqiqat sualına yönəlmiş sualları əvvəlcədən hazırlamaq vacibdir.

Yaradıcı tətbiqetmə: Dərsin bu mərhələsində şagirdlərin diqqəti dərslikdəki mənbələrə yönəldilir.

– Dərsliyin 72-ci səhifəsindəki mənbədə verilən məlumatın doğruluğunu hansı amil sübut edir? Şəhərin ələ keçirilməsinin səbəbi nə idi?
– Dərsliyin 73-cü səhifəsindəki mənbə əsasında monqolların Gəncənin mühasirəsindən əl çəkməsinin səbəblərini şərh edin.
– Dərsliyin 74-cü səhifəsindəki mənbə əsasında şəhər əhalisinin qərarını necə qiymətləndirərdiniz?

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Şagirdlər mövzu və mənbələr üzərində işlərini bitirdikdən sonra dərsi ümumiləşdirmək üçün onlara aşağıdakı ümumiləşdirici sual və tapşırıqlarla müraciət etmək olar.

– Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü zamanı Azərbaycanın siyasi vəziyyətini necə qiymətləndirərdiniz?

– Atabəylər dövlətinin müstəqilliyini itirməsi səbəblərini necə şərh edərdiniz?

– Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü ilə Xarəzmşah Cəlaləddinin yürüşü arasında hansı fərqi görmək olur?

– Tədqiq etdiyiniz mənbələri mövzuda yazılanlarla necə əlaqələndirərdiniz?

– Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü ilə ikinci yürüşü arasında hansı fərqi görmək olur?

Ev tapşırığı: Dərsliyin 73-cü səhifəsindəki illüstrasiya əsasında monqol süvarisini təsvir edin (esse formasında).

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, işləmə, şərh etmə.

Təlim məqsədinə uyğun olaraq aparılan qiymətləndirmə dərsin bütün mərhələlərində həyata keçirilə bilər. Şagirdləri bilik və bacarıqlarını əsasən 4 səviyyə üzrə qiymətləndirmək olar. Bu səviyyələr meyara uyğun həyata keçirilməlidir və ən zəif bacarığa malik olan şagirddən tutmuş ən yüksək bacarıqlı şagirdə görə dəyişə bilər.

Dərsin sonunda şagirdlərə aşağıdakı formada özünüqiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

ŞAGİRDİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Adı və soyadı : ______________________________

Bu anket özünüqiymətləndirmə məqsədilə hazırlanmışdır. Gördüyünüz işləri ən düzgün formada ifadə edən seçimi işarələyin (X).

QABİLİYYƏTLƏR	DƏRƏCƏLƏR		
	Həmişə	Bəzən	Heç vaxt
1. Müəllimin məsləhətlərini dinlədim.			
2. Təlimata əməl etdim.			
3. Verilən hissəni səlis oxudum.			
4. Mövzuya uyğun bir neçə sual verdim.			
5. Verilən sualları cavablandırdım.			
6. Oxuduğumu anladım.			

7. Bu dərsdə nələri öyrəndim?

____

____

8. Bu dərs müddətində ən yaxşı gördüyüm işlər:

____

____

ŞƏRHLƏR:

____

____

9 Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti
(ikinci saat)

Alt-standartlar:

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

Təlim məqsədləri:

1. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin inkişafını izah edir.
2. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin yaranması və inkişafı səbəblərini şərh edir.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş

Təlim üsulu: "Üç cümlə"

Dərsin mərhələləri

Motivasiya qurmaqda müəllim sərbəstdir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycan Elxanilər dövləti necə yarandı və inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatın aparılmasını fəal təlimin "üç cümlə" üsulundan istifadə etməklə həyata keçirmək olar. Bu üsulla keçilən dərs zamanı şagirdlərə verilmiş tapşırığı əsaslandırılmış şəkildə daha qısa həcmdə təqdim etmək tapşırılır. Və sonra onlara növbəti tövsiyələr xatırlanır – hansı qrup hekayəni daha qısa yazıbsa, o qalib gəlir. Bu zaman məzmun əsas götürülür. Ardınca qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı sual və tapşırıqlar verilə bilər.

I qrup.
Azərbaycan Elxanilər dövlətinin yaranmasını şərh edin.

____

____

II qrup.
Azərbaycan uğrunda Elxani-Qızıl Ordu dövlətlərinin mübarizəsini şərh edin.

____

____

III qrup.
Qazan xanın torpaq və vergi islahatını izah edin.

____

____

IV qrup.

Qazan xanın ticarət, rabitə və məhkəmə islahatını izah edin.

____

____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qrup işinə ayrılmış vaxt bitdikdən sonra dərsin mübadilə və müzakirə mərhələsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş zaman ərzində şagirdlər cavabları hazırlayaraq təqdim etməlidirlər. Cavabları diqqətlə dinləyib onların müzakirə olunmasına, əlavələr edilməsinə şərait yaradılır. Dərsin bu mərhələsində bütün sinif şagirdlərinin müzakirələrdə iştirakı təmin edilir. Çünki müzakirələrdə çox sayda şagirdin iştirakı ümumi nəticəyə gəlməyə yardım etməklə yanaşı, qiymətləndirməni rahat həyata keçirməyə, şagird fəallığını təmin etməyə, ümumilikdə dərsin maraqlı təşkilinə kömək etmiş olar.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Aparılan tədqiqatın ümumi nəticəsini çıxartmaq üçün bu mərhələdə şagirdlərə aşağıdakı sual və tapşırıqlarla müraciət edilə bilər:

– Azərbaycan Elxanilər dövləti necə yarandı?
– Elxani-Qızıl Ordu dövlətləri arasındakı mübarizənin səbəblərini müəyyən edin.
– Elxani-Qızıl Ordu dövlətləri arasındakı mübarizə ölkəmizə necə təsir etdi?
– Sizcə, dövlətdə islahatlar hansı zərurətdən həyata keçirilir? Fikrinizi əsaslandırın.
– Qazan xanın hansı islahatını daha vacib sayardınız? Fikrinizi əsaslandırın.
– Qazan xanın islahatlarının nəticəsi nə oldu?

Yaradıcı tətbiqetmə: Dərsə aid 6-7 sözdən ibarət krossvord qurmaq tapşırılır.

Ev tapşırığı: “İslahatçı hökmdar” başlıqlı afişa hazırlamaq tapşırıla bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: izah etmə, şərh etmə.

Qiymətləndirmə dərsin izlənməsi nəticəsində baş verməlidir. Dərsin bu son mərhələsində yuxarıda verilmiş meyarı nəzərə alınmaqla əvvəlcədən müəyyən olunan səviyyələr üzrə şagirdlər həm fərdi şəkildə, həm də aşağıda verilmiş Qrupun özünüqiymətləndirmə vərəqinə uyğun qiymətləndirilə bilər.

Qrupun adı ____

Hər meyar üzrə 1-dən 5-dək ballar verilir.

Qrup üzvlərinin hazırlığı və təşkili qənaətbəxş idi.	
Qrupun hər bir üzvünün öz konkret mövzusu var idi.	
Hamı əlbir və ahəngdar işləyirdi.	
Qrup bütün sinfi fəal olmağa sövq edirdi.	
Qrupun hər bir üzvü səbirli idi və öz yoldaşlarına kömək edirdi.	
Qrup təqdimat üçün bir neçə üsuldan istifadə etmişdi.	

9 Azərbaycanda monqolların hakimiyyəti
(üçüncü saat)

Alt-standartlar:
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.
3.1.3. Feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədləri:
1. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.
2. Azərbaycan Elxanilər dövləti və Cəlairilərlə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim formaLarı: böyük və kiçik qruplarla iş
Təlim üsulu: mətn üzərində iş

Dərsin mərhələləri

Tədqiqat sualı: XIV yüzillikdə Azərbaycanda siyasi proseslər necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqat sualı elan olunandan sonra kiçik qruplarla iş formasında mətn üzərində iş üsulu ilə dərsi qurmaq məqsədəmüvafiq olardı. Bu zaman şagirdlər onlara verilmiş tapşırıqlara uyğun olaraq mətn üzərində işləməlidirlər.

Qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı tapşırıqları və ya müəllimin məsləhət bildiyi tapşırıqları vermək olar.

I qrup.

1. Mətni oxuyun. Onu elə hissələrə bölün ki, hər birində fikir tamamlanmış olsun (bölgünü rəngli qələmlərin köməyi ilə etməyiniz məqsədəmüvafiq olardı).
2. Mətnin hər hissəsinə ad qoyun.
3. Boş buraxılmış yerləri doldurun.

Hülakülər dövlətində 12 yaşlı ________ (1316–1335) taxta çıxmasından istifadə edən iri feodallar və şahzadələr mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağa, müstəqilliyə can atmağa başladılar. Elxanilər dövlətində ___________________________ kəskinləşməsindən istifadə edən Qızıl Ordunun növbəti yürüşləri başlandı.

XIV əsrin 50-ci illərində Çobanilərin hakimiyyətinə qarşı narazılıq gücləndi. Baş əmir Məlik Əşrəfin zülmündən cana doymuş yerli əhali _____________ hökmdarı Canıbəyin yanına şikayətçilər göndərdi. Azərbaycanı və bütün Cənubi Qafqazı tutmaq üçün əlverişli şərait yarandığını görən Canıbəy 1357-ci ildə yürüşə başladı. Qızıl Ordunun qoşunları paytaxt ___________ ələ keçirdi.

Lakin Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə ______________ dövlətini zəiflətdi. XIV yüzilliyin ikinci yarısında Mərkəzi Asiyada Teymurilər dövlətinin yaranması və onun qonşu ölkələrə hücumu ölkənin vəziyyətini daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Azərbaycanın əsas ərazisi Cəlairilər dövlətinin nüfuz dairəsindən çıxdı.

_________ ildə Əmir Teymur ikinci dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş zamanı da Əlincə qalasını ələ keçirməyə nail ola bilmədi. Əlincə qalasında Cəlairilərin xəzinəsi saxlanılırdı. Toxtamışın Azərbaycana yürüşlərinə cavab olaraq 1395-ci ildə Əmir Teymur Dərbənddən ________ doğru hücum edərək onu məğlub etdi. Bu yürüşdə Şirvanşah I İbrahim də Əmir Teymurun müttəfiqi kimi iştirak edirdi.

II qrup.

1. Mətni oxuyun. Onu elə hissələrə bölün ki, hər birində fikir tamamlanmış olsun (bölgünü rəngli qələmlərin köməyi ilə etməyiniz məqsədəmüvafiq olardı).
2. Mətnin hər hissəsinə ad qoyun.
3. Boş buraxılmış yerləri doldurun

___________ uğrunda Elxanilər dövləti ilə Qızıl Ordu arasında uzun sürən bu qanlı müharibələr monqolların hər iki dövlətini zəiflətdi və tənəzzülünə səbəb oldu. Hərbi əməliyyatlar, əsasən, Azərbaycan ərazisində baş verdiyi üçün onun nəticələri ölkəmiz üçün daha ağır idi. Yürüşlər zamanı ____________________ dağıdılır, əkin yerləri məhv edilir, yerli əhali hədsiz məhrumiyyətlərə məruz qalırdı.

Beləliklə, __________________ süqut etdi. Lakin Qızıl Ordunun da Azərbaycanda hakimiyyəti çox qısa sürdü. Qızıl Ordu dövlətində başlanan _______________ onların Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb oldu. Yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edən yerli feodallar hakimiyyəti öz əllərinə aldılar.

XIV yüzilliyin sonlarında Yaxın və Orta Şərqin, o cümlədən Azərbaycanın siyasi vəziyyətində mühüm dəyişiklik baş verdi. Bölgəyə ______________ və Qızıl Ordu xanı Toxtamışın yürüşləri başlandı. Bu dövrdə dövlətlərarası münasibətlərə təsir göstərən amillərdən biri daxili və xarici ticarətlə bağlı idi. Beynəlxalq ticarət yollarına və əlverişli coğrafi mövqeyə malik ərazilərə nəzarət uğrunda mübarizə müharibələrə səbəb olurdu.

_________ ildə Əmir Teymur üçüncü yürüşə başladı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra qalanın müdafiəçiləri arasında daxili çəkişmə nəticəsində Əlincə süqut etdi. Əmir Teymur Azərbaycanda ticarətin və təsərrüfatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. ____________ abadlıq işləri aparılmışdı. Şəhərin dirçəlməsi və təsərrüfatın canlanması məqsədilə Araz çayından buraya su arxı çəkdirmişdir.

III qrup.

1. Mətni oxuyun. Onu elə hissələrə bölün ki, hər birində fikir tamamlanmış olsun (bölgünü rəngli qələmlərin köməyi ilə etməyiniz məqsədəmüvafiq olardı).
2. Mətnin hər hissəsinə ad qoyun.
3. Boş buraxılmış yerləri doldurun.

Ara müharibələrində rəqiblərinə qalib gələn feodal qruplardan biri olan _________ Elxanilər dövlətində faktiki hakimiyyəti ələ keçirdilər. Çobanilər padşah elan etdikləri Elxani hökmdarları üzərində tam nəzarətə malik idilər. Orta əsrlərin siyasi qaydalarına görə hakimiyyətə ___________ nəslinə məxsus şəxslər gələ bilərdilər. Ona görə də Çobanilər Elxanilər dövlətinin idarəsini tamamilə öz əllərində cəmləşdirsələr də, hüquqi cəhətdən bu dövlətin baş əmiri idilər. Onlar dövləti Hülakü hökmdarlarının adından idarə edirdilər.

Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan feodal qruplarından biri də __________ idi. Cəlairilər dövlətinin əsası ________ ildə Şeyx Həsən tərəfindən Bağdadda qoyulmuşdur. O, Azərbaycanı öz dövlətinin tərkibinə daxil etmək üçün yürüşlər etsə də, uğursuz olmuşdur.

Eyni zamanda Qızıl Ordu hökmdarı ____________ da Azərbaycana yürüşlər edir. 1385-ci ildə Toxtamış şimaldan Azərbaycana yürüşə başladı. O, __________ hiylə ilə ələ keçirdi. Bu yürüşdən xəbər tutan Əmir Teymur da 1386-cı ildə Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş nəticəsində o, __________ qalası istisna olmaqla, bütün Azərbaycanı nəzarət altına almağa nail olmuşdu. Təbrizin mahir sənətkarları və mədəniyyət xadimləri Teymuri dövlətinin paytaxtı Səmərqəndə aparıldı. I İbrahim diplomatik yolla Şirvanşahlar dövlətinin daxili müstəqilliyini qoruya bildi.

IV qrup.

1. Mətni oxuyun. Onu elə hissələrə bölün ki, hər birində fikir tamamlanmış olsun (bölgünü rəngli qələmlərin köməyi ilə etməyiniz məqsədəmüvafiq olardı).
2. Mətnin hər hissəsinə ad qoyun.
3. Boş buraxılmış yerləri doldurun.

1335-ci ildə Əbu Səidin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Elxanilər dövlətində feodal hakimləri arasında başlayan çəkişmələr dövlətin tənəzzülünə və onun ayrı-ayrı feodal hakimliklərinə parçalanmasına gətirib çıxardı.

_______ ildə Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveys Azərbaycana yürüş edərək Təbrizi tutdu. Beləliklə, Azərbaycanın böyük hissəsi Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. _________________ də Cəlairilər dövlətindən asılı vəziyyətə salındı. Şeyx Üveysin dövründə Azərbaycanın ____________________ həyatında nisbətən canlanma baş verdi. Suvarma kanalları çəkildi, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün müəyyən şərait yaradıldı.

Bu dövrdə Azərbaycanın Kür çayından cənubdakı torpaqları Cəlairilər, şimaldakı torpaqları isə Şirvanşahlar dövlətinin tabeliyində idi. Şimal-qərbdə isə _________________ mövcud idi.

Mərkəzi Asiyada öz hakimiyyətini quran ______________ tezliklə qonşu ölkələrə yürüşlərə başladı. Azərbaycanın mühüm strateji mövqeyi, ticarət əhəmiyyəti və zəngin təbii sərvətləri hər bir dövrdə böyük dövlətlərin bura yürüşlərinə səbəb olurdu. Ona görə də tezliklə Azərbaycan Əmir Teymurun yürüşlərinə məruz qaldı.

1399-cu ildə Əmir Teymur ___________ yürüşə başladı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra qalanın müdafiəçiləri arasında daxili çəkişmə nəticəsində __________ süqut etdi. Əmir Teymur Azərbaycanda ticarətin və təsərrüfatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdi. Beyləqanda abadlıq işləri aparıl-

mışdı. Şəhərin dirçəlməsi və təsərrüfatın canlanması məqsədilə Araz çayından buraya su arxı çəkdirmişdi.

Dərsin tədqiqatın aparılması mərhələsi üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra yeni mərhələyə – məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsinə keçid edilir.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qruplara tədqiqat aparmaq üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra hər bir qrup təqdimat üçün nümayəndəsini seçir. Qruplar iş vərəqlərini lövhədən asır və təqdimatlarını həyata keçirirlər. Şagirdlər mətn üzərində işləyən zaman qrupların gəldiyi nəticələrlə, məlumatlarla, hissələrə bölünmüş mətnə verilən adlarla tanış olurlar. Suallar verilir. Fikirlər dinlənilir, dağınıq faktlar arasında əlaqə yaradılır, şagirdlərin düşüncəsi lazımi məcraya yönəldilir və yeni biliklər sistemləşdirilir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsi ümumiləşdirmək və müəyyən nəticələrə gəlmək üçün şagirdlərə aşağıdakı sual və tapşırıqlarla müraciət edilə bilər.

– Elxanilər dövlətinin zəifləməsinin səbəbləri hansılar idi?

– Sizcə, dövlətin süqutunun qarşısını almaq üçün nə etmək olardı?

– Sizcə, tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişiklikləri Azərbaycana necə təsir edirdi?

– Cəlairilər Azərbaycanda hakimiyyəti necə ələ keçirdilər?

– Sizcə, Azərbaycan uğrunda Əmir Teymur və Toxtamış xanın mübarizə aparmasının səbəbləri nə idi?

– Əmir Teymur Azərbaycan tarixində nə ilə yadda qaldı?

Yaradıcı tətbiqetmə:

Dövlətləri müqayisə etmək tapşırıla bilər.

	Hülakülər	**Cəlairilər**
Fərqli cəhətlər		
Oxşar cəhətlər		

Ev tapşırığı: Dərsliyin 84-cü səhifəsindəki şəklə diqqətlə baxıb, piyada döyüşçünün geyimi və silahları haqqında kiçik hekayə hazırlamaq tapşırıla bilər.

Qiymətləndirmə: dəyərləndirmə, cədvəl hazırlama.

Mövcud dərsin qiymətləndirməsi göstərilən meyar əsasında, dərs gedişinin izləməsi nəticəsində həyata keçirilməlidir. Dərsin sonunda şagirdi yuxarıda verilmiş meyar nəzərə alınmaqla səviyyələr üzrə qiymətləndirmək olar.

Sonda şagirdlərdən aşağıdakı qrup qiymətləndirmə vərəqinin doldurulması istənilə bilər.

QRUP QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Təlimat: Qrupdakı hər bir şagird meyarlar üzrə qiymətləndirilə bilər.

Qeyd: cədvəli doldurarkən 2, 3, 4, 5 rəqəmli ballardan istifadə etmək olar.

Şagirdin adı, soyadı	Tapşırığa hazır olma	Başqalarını dinləmə	Məsuliyyəti bölüşmə	Qrup yoldaşlarına kömək	Müzakirələrə qoşulma	Fikirlərini reallaşdırma	Fərqli fikirlərə hörmət etmə	Zamandan səmərəli istifadə etmə	Tapşırıqları yerinə yetirmə	Cəmi

Şərhlər:

____

____

10 Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi

Alt-standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

Şirvanşahlar və Şəki hakimliyinin Teymurun yürüşləri dövründəki fəaliyyətinin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

Hülakülər dövlətinin zəifləməsi fonunda Şimali Azərbaycan dövlətlərinin müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

I İbrahimin diplomatik fəaliyyətini digər tarixi şəxsiyyətlərlə oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim formaları: böyük qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulları: problemli vəziyyət, qərarlar ağacı, illüstrasiyalarla iş, üç cümlə üsulu

Dərsin gedişi

Motivasiya: Müəllim şagirdlərə aşağıdakı məzmunda müraciət ünvanlayır: “Təsəvvür edin ki, siz XIV əsrin sonunda kiçik bir dövlətin hökmdarısınız. Bir tərəfdən Qızıl Orda xanı Toxtamış, digər tərəfdən isə dünyanı lərzəyə salan Əmir Teymur üzərinizə gəlir. Ölkənizi dağıntıdan xilas etmək üçün hansı yolu seçərdiniz: Mübarizə, yoxsa diplomatiya?" Şagirdlərin cavabları dinlənilir və dərsin mövzusuna keçid edilir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycan hökmdarlarının Əmir Teymurla ittifaqa girməsinin dövlətçilik ənənələrinə təsiri necə oldu?

Tədqiqatın aparılması:

Şagirdlər kiçik qruplara bölünür. Hər qrup I İbrahimin və ya Şəki hakiminin qarşısında duran seçimləri təhlil edir:

Problem: Teymurun yürüşü.

Seçimlər: 1. Müqavimət göstərmək (nəticəsi: dağıntı, Şəki nümunəsi); 2. İttifaqa girmək (nəticəsi: daxili müstəqilliyin tanınması).

Qərar: Şagirdlər bu qərarların üstünlüklərini (+) və çatışmazlıqlarını (-) qeyd edərək "Qərarlar ağacı" sxemini hazırlayırlar.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Dərslikdəki illüstrasiyalar (Şirvanşahlar sarayı, dövrün dəbilqəsi və "qaruru" atan döyüşçü) təhlil olunur.

– Bu maddi mənbələr Şirvanşahlar dövlətinin hərbi və memarlıq qüdrəti haqqında nə deyir?

Şagirdlər I İbrahimin fəaliyyətini digər tarixi şəxsiyyətlərlə oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edirlər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması:

Şagirdlərdən dərsi üç cümlə ilə xülasə etmək istənilir:

Şirvanşahlar və Şəki hakimliyi Hülakülərin zəifləməsi ilə müstəqilliyini bərpa etdi.

I İbrahimin çevik siyasəti sayəsində Şirvan və Şəki Teymurun dağıntılarından qorundu.

1406-cı ildə Təbrizin tutulması ilə Azərbaycanın siyasi birliyi üçün mühüm addım atıldı.

Dərsi ümumiləşdirmək üçün şagirdlərə aşağıdakı ümumiləşdirici suallarla müraciət edilə bilər.

– Sizcə, Şirvanşahlar dövləti niyə Hülakülər dövlətindən asılılığı qəbul etdi?

– Şirvanşah I İbrahimlə Alban hökmdarı Cavanşirin hansı oxşar cəhətləri var idi?

– Şəki hakimlərinin hansı hərbi və siyasi fəaliyyəti olmuşdur?

Yaradıcı tətbiqetmə: I İbrahimin hakimiyyəti illərini əhatə edən xronoloji sxem hazırlamaq və digər dövrlərlə müqayisə etmək tapşırıla bilər.

Ev tapşırığı: Şirvanşahlar saray kompleksinin quruluşunu əks etdirən rəsm və ya kiçik maket hazırlamaq .

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, şərh etmə, təhlil etmə

Formativ qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirilməsi unudulmamalıdır.

Dərsin əsas hissəsinin fərdi iş formasında keçdiyini nəzərə alaraq şagirdlərə aşağıdakı formaya uyğun özünüqiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

Ad və soyad: ______________________________

Bu anket özünüqiymətləndirmə məqsədilə hazırlanmışdır. Gördüyünüz işləri ən düzgün formada ifadə edən seçimi işarələyin (+).

QABİLİYYƏTLƏR	**DƏRƏCƏLƏR**		
	Həmişə	**Bəzən**	**Heç vaxt**
1. Müəllimin izahlarını və məsləhətlərini dinlədim.			
2. Təlimata əməl etdim.			
3. Çalışmalarımı bitirdim.			
4. Anlamadığım məsələyə aid sual verdim.			
5. Tapşırığı yerinə yetirərkən vaxtdan düzgün istifadə etdim.			
6. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün müxtəlif materiallardan istifadə etdim.			

ŞƏRHLƏR:

____

____

11 Mədəniyyət

Alt-standartlar:

5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.
5.1.2. Milli-mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.
5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

Təlim məqsədləri:

XIII–XIV yüzilliklərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.
İslam dininin qəbulundan sonra təhsil və elmin yüksəlişini dəyərləndirir.
Dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin fəaliyyətini əks etdirən müqayisəli cədvəl və ya təqdimat hazırlayır.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş

Təlim üsulları: klaster, “İki həqiqət, bir yalan", Venn diaqramı

Dərsin gedişi

Motivasiya:

Klaster üsulundan istifadə edərək lövhədə mərkəzdə sual işarəsi (?) qoyulur və ətrafında “Elm”, “Təhsil”, “Musiqi”, “Memarlıq” sözləri qeyd edilir.

Sual: XIII–XIV yüzilliklərdə Azərbaycanın Elxanilər dövlətinin mərkəzinə çevrilməsi bu sahələrin inkişafına necə təsir edə bilərdi?

Tədqiqat sualı: XIII–XIV yüzilliklərdə Azərbaycan Şərqin elm və mədəniyyət mərkəzi statusunu necə qorudu?

Tədqiqatın aparılması:

Sinif 4 kiçik qrupa bölünür. Hər qrup dərslikdəki (səh. 90-95) müvafiq bölməni oxuyaraq 3 müddəa yazır (2-si doğru, 1-i yanlış).

I qrup (təhsil və elm):

Marağa rəsədxanası, N.Tusi və F.Rəşidəddinin fəaliyyətini dəyərləndirin.

____
____
____

II qrup (ədəbiyyat): İzzəddin Həsənoğlunun ana dilində ilk şeirləri və hürufilik cərəyanını (Nəimi, Nəsimi) dəyərləndirin.

____
____

____

III qrup (incəsənət və musiqi):

Təbriz xalçaçılıq və miniatür məktəbləri, Əbdülqadir Marağayinin musiqi nəzəriyyəsini təhlil edin.

____
____
____

IV qrup (memarlıq):

Ərk qalası, Olcaytu Xudabəndə türbəsi və Abşeron qalalarının (Mərdəkan, Nardaran) xüsusiyyətlərini qeyd edin.

____
____
____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi:

Qruplar hazırladıqları "İki doğru, bir yanlış" tapşırıqlarını təqdim edir. Digər qruplar yanlış olan müddəanı tapmalı və səbəbini izah etməlidir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin yekunlaşdırılması üçün şagirdlərə aşağıdakı suallar verilə bilər:

– N.Tusinin Hülakü xana təsirinin əsas səbəbi nə idi?
– Sizcə, doğma dilimizdə ədəbi əsərlərin yaranmasının hansı əhəmiyyəti var idi?
– Sizcə, mədəniyyətin inkişafı üçün nələr lazımdır?
– Qazan xanın İslam dinini qəbul etməsi mədəni dirçəlişə necə təkan verdi?
– Azərbaycan dili rəsmi və ədəbi dil kimi necə möhkəmləndi?

Yaradıcı tətbiqetmə:

Şagirdlərə dərslikdəki (səh. 92) "Oxşar və fərqli cəhətlər" tapşırığına uyğun olaraq Nəsirəddin Tusi və Fəzlullah Rəşidəddinin fəaliyyətlərini müqayisə edən Ven diaqramı hazırlamaq tapşırılır.

Ev tapşırığı: "Marağa rəsədxanasının dünya elminə töhfəsi" mövzusunda kiçik esse və ya təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: Mərhələlərini dəyərləndirmə, yüksəlişini dəyərləndirmə, hazırlama

Formativ qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirilməsi də unudulmamalıdır.

Dərsin sonunda şagirdlərə aşağıdakı formada özünüqiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

ŞAGİRDİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Adı və soyadı: ______________________________

Sinif: ____________

Bu anket özünüqiymətləndirmə məqsədilə hazırlanmışdır. Gördüyünüz işləri ən düzgün formada ifadə edən seçimi işarələyin (X).

QABİLİYYƏTLƏR	**DƏRƏCƏLƏR**		
	Həmişə	**Bəzən**	**Heç vaxt**
1. Başqalarının izahlarını və məsləhətlərini dinlədim.			
2. Təlimata əməl etdim.			
3. Dostlarımı incitmədən təşviq etdim.			
4. Çalışmalarımı bitirdim.			
5. Anlamadığım məsələlərə aid sual verdim.			
6. Qrup yoldaşlarıma tapşırığın həllində kömək etdim.			
7. Tapşırığı yerinə yetirərkən vaxtdan düzgün istifadə etdim.			
8. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün müxtəlif materiallardan istifadə etdim.			

9. Bu tədbirdən nələri öyrəndim?

____

____

10. Bu tədbir müddətində qrup yoldaşlarıma necə kömək etdim?

____

____

11. Bu tədbir müddətində ən yaxşı gördüyüm işlər:

____

____

ŞƏRHLƏR:

____

____

12 Qaraqoyunlu (Baharlı) dövləti

Alt-standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

Baharlı sülaləsinin idarəçiliyi dövründə baş vermiş mühüm hadisələrin xronoloji ardıcıllığını əks etdirən müqayisəli cədvəllər hazırlayır.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması, yüksəlişi və süqutu səbəblərini şərh edir.

Qara Yusif və Cahanşahın dövlət quruculuğu və xarici siyasət fəaliyyətini təhlil edir.

Təlim forması: qruplarla iş

Təlim üsulları: anlayışın çıxarılması, mətn üzərində iş, cədvəl hazırlama, afişaların yaradılması.

Dərsin gedişi

Motivasiya:

Lövhədə mərkəzdə sual işarəsi, ətrafında isə “Baharlı nəsli", “Qara Yusif”, “1410-cu il", “Təbriz paytaxtdır", “Sərdrud qələbəsi" ipucuları yazılır.

Açar sözlərə uyğun olaraq verilən sualların köməyi ilə şagirdlər bu faktların Qaraqoyunlu dövlətinə aid olduğunu müəyyən edərək tədqiqata başlayırlar.

Tədqiqat sualı: Qaraqoyunlu dövləti necə qüdrətli imperiyaya çevrildi?

Tədqiqatın aparılması: Sinif 4 qrupa bölünür. Hər qrup öz mövzusunu araşdırır və dərsin 1-ci məqsədinə uyğun olaraq lövhədə asılmış vahid xronoloji cədvəlin özünə aid hissəsini doldurur:

I qrup (yaranma):

Qara Yusifin 1408-ci il Sərdrud və 1410-cu il Təbriz döyüşləri nəticəsində dövlətin əsasını qoymasını araşdırın.

____

____

____

II qrup (mübarizə): Teymuri Şahruxa qarşı aparılan 1421-ci il Ələşkerd və 1435-ci il Təbriz döyüşlərini təhlil edin.

____
____
____

III qrup (intibah): Cahanşahın mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməsi, Heratın tutulması (1458) və Osmanlı ilə dostluq siyasətini şərh edin.

____
____
____

IV qrup (süqut): 1467-ci il Muş döyüşünün səbəblərini və Ağqoyunluların hakimiyyətə gəlməsi prosesini şərh edin.

____
____
____

Tapşırıq (cədvəl hazırlama): Qruplar araşdırdıqları tarixlər üzrə aşağıdakı cədvəli tamamlayırlar:

Tarix	Hadisə	Tarixi əhəmiyyəti
1410		Qaraqoyunlu dövlətinin əsası qoyuldu.
1412		
1435	Təbriz döyüşü	
	Heratın tutulması	
1467		Dövlət süquta uğradı, Ağqoyunlular qalib gəldi.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qrup işinə ayrılmış vaxt bitdikdən sonra dərsin mübadilə və müzakirə mərhələsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş zaman ərzində şagirdlər cavabları hazırlayaraq təqdim etməlidirlər. Cavablar diqqətlə dinlənilir, onların müzakirə olunmasına, əlavələr edilməsinə şərait yaradılır. Dərsin bu mərhələsində bütün şagirdlərin müzakirələrdə iştirakı təmin edilir. Çünki müzakirələrdə çox sayda şagirdin iştirakı ümumi nəticəyə gəlməyə yardım etməklə yanaşı, qiymətləndirməni rahat həyata keçirməyə, şagird fəallığını təmin etməyə, ümumilikdə dərsi maraqlı etməyə kömək etmiş olar.

Qruplar hazırladıqları cədvəlləri təqdim edirlər.

Xəritədə dövlətin ən geniş sərhədləri (İran körfəzinə qədər olan ərazilər) nümayiş etdirilir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Aparılan tədqiqatın ümumi nəticəsini çıxartmaq üçün şagirdlərə aşağıdakı sual və tapşırıqlarla müraciət etmək olar:

– Qara Yusifin uğurlarını nə ilə izah edə bilərsiniz?
– Döyüşdə qalib gəlmək üçün hansı amillər vacibdir?
– Sizcə, ölkə daxilində sabitlik yaratmaq üçün hansı addımların atılması məqsədəuyğun olar?
– Sizcə, qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq siyasətinin hansı üstünlükləri vardır?

Yaradıcı tətbiqetmə: Qruplardan “Qaraqoyunlu dövlətinin simvolları" və ya “Cahanşah dövründə Təbriz" mövzusunda kiçik vizual afişa hazırlamaq tələb olunur. Afişada dövlətin qüdrətini əks etdirən süvari qoşun və memarlıq elementləri yer almalıdır.

Ev tapşırığı:

Dərslikdəki “Bilirsinizmi?" rubrikasına əsaslanaraq, Qara Yusifin dostluğa sədaqəti və bacarıqlı sərkərdəlik keyfiyyətləri haqqında “Dövlət və dostluq" başlıqlı kiçik esse yazın. Alternativ olaraq, Qara Yusif və Cahan şahın fəaliyyətini müqayisə edən Venn diaqramı hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, şərh etmə, təhlil etmə.

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi müşahdə etməsi nəticəsində baş verməlidir. Dərsin bu son mərhələsində yuxarıda verilmiş meyarı nəzərə alınmaqla əvvəlcədən müəyyən olunan səviyyələr üzrə şagirdləri həm fərdi şəkildə, həm də aşağıda verilmiş Qrupun özünüqiymətləndirmə vərəqinə uyğun qiymətləndirmək olar.

Qrupun adı ____

Hər meyar üzrə 1-dən 5-dək ballar verin.

Qrup üzvlərinin hazırlığı və təşkili qənaətbəxş idi.	
Qrupun hər bir üzvünün öz konkret mövzusu var idi.	
Hamı əlbir və ahəngdar işləyirdi.	
Qrup bütün sinfi fəal olmağa sövq edirdi.	
Qrupun hər bir üzvü səbirli idi və öz yoldaşlarına kömək edirdi.	
Qrup təqdimat üçün bir neçə üsuldan istifadə etmişdi.	

13 BAYANDURLU (AĞQOYUNLU) DÖVLƏTİ (birinci saat)

Qeyd. Bu mövzunun tədrisinə iki saat ayrılmışdır. Bu paraqraf dərsliyin 100–107-ci səhifələrini əhatə edir.

– Birinci dərs saatı 100-cü səhifədən başlayaraq 102-ci səhifənin "Azərbaycan diplomatiyasında yeni mərhələ" yarımbaşlığınadək olan məlumatları əhatə edir.

– İkinci dərs saatı 102-ci səhifədəki "Azərbaycan diplomatiyasında yeni mərhələ" yarımbaşlığına-dan başlayaraq 107-ci səhifənin sonunadək olan hissəni əhatə edir.

Alt-atandartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

1. Ağqoyunlu dövlətinin yaranması, idarəçilik forması və mərkəzləşdirmə siyasətini şərh edir.
2. Uzun Həsənin bir sərkərdə və dövlət xadimi kimi fəaliyyətini digər tarixi şəxsiyyətlərlə müqayisəli şəkildə təhlil edir.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş

Təlim üsulları: beyin həmləsi, ardıcıl suallar, xəritələrlə iş

Dərsin gedişi

Motivasiya: Şagirdlərə dərslikdəki Həsən bəy Bayandurun təsviri (səh. 100) göstərilir və "Bilirsinizmi?" rubrikasındakı məlumatlara istinadən suallar verilir:

– Müasirləri Həsən bəyi niyə "Uzun Həsən" adlandırırdılar?

– Onun xarici görkəmi ilə yanaşı, hansı şəxsi keyfiyyətləri bir hökmdar kimi diqqət çəkir?

İkinci üsul. Şagirdlərə Bayandur tayfasının tamğası və ya "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı Bayandur xan obrazı xatırladılır və aşağıdakı suallar verilir.

– Bayandur tayfasının Azərbaycan və Anadolu ərazisindəki qədim kökləri barədə nə bilirsiniz?

– Bir tayfanın qüdrətli dövlətə çevrilməsi üçün hansı şərtlər vacibdir?

Tədqiqat sualı: Bayandurluların qüdrətli dövlət qurmasını şərtləndirən amillər hansılardır?

Tədqiqatın aparılması. Ardıcıl suallar üsulundan istifadə edilir. Mətn hissələrə bölünür, şagirdlər mərkəzləşdirilmiş dövlət quruculuğu, Qara Osmanın fəaliyyəti (Diyarbəkir mərkəzli hakimlik, sikkə

kəsilməsi) və Uzun Həsənin islahatları (nizami süvari ordu, köçəri əmirlərin tabe edilməsi) üzrə müstəqil işləyirlər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsi ümumiləşdirib nəticə çıxartmaq üçün şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilə bilər.

– Xəritəyə əsasən (səh. 101) Bayandurluların coğrafi mövqeyini müəyyən edin.
– Azərbaycan tarixində nikah diplomatiyasına hansı nümunələr göstərə bilərsiniz?
– Sizcə, bu diplomatiyanın nə kimi əhəmiyyəti var?
– Sizcə, dövləti gücləndirmək üçün başqa hansı tədbirlər həyata keçirmək vacibdir?

Yaradıcı tətbiqetmə. Şagirdlərə Ağqoyunlu dövlətinin yaranma və yüksəliş mərhələlərini əks etdirən klaster qurmaq tapşırılır.

Ev tapşırığı. Mətnə əsasən cədvəli tamamlamaq tapşırılır (səh. 107, ilk 3 bənd).

Qiymətləndirmə meyarları: şərh etmə, təhlil etmə.
Dərsin sonunda şagirdlərə aşağıdakı formada özünüqiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.
ŞAGİRDİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Adı və soyadı: ______________________________

____

Bu anket özünüqiymətləndirmə məqsədilə hazırlanmışdır. Gördüyünüz işləri ən düzgün formada ifadə edən seçimi işarələyin (X).

QABİLİYYƏTLƏR	DƏRƏCƏLƏR		
	Həmişə	Bəzən	Heç vaxt
1. Başqalarının izahlarını və məsləhətlərini dinlədim.			
2. Təlimata əməl etdim.			
3. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün müxtəlif materiallardan istifadə etdim.			
4. Çalışmalarımı bitirdim.			
5. Anlamadığım bölmələrə aid sual verdim.			
6. Tapşırığı yerinə yetirərkən vaxtdan düzgün istifadə etdim.			

7. Bu dərsdə nələri öyrəndim?

____

____

8. Uzun Həsənin islahatları barədə hansı yeni məlumatı öyrəndim?

____

____

9. Mövzu üzərində işləyərkən xəritə sizə hansı məlumatları əldə etməyə kömək etdi?

____

____

ŞƏRHLƏR:

____

____

13 BAYANDURLU (AĞQOYUNLU) DÖVLƏTİ (ikinci saat)

Alt-standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

Təlim məqsədləri:

1. Ağqoyunlu dövləti ilə bağlı hadisələrin xronoloji çərçivəsini müqayisə edir.
2. Ağqoyunlu dövlətinin siyasi əlaqələrinin və süqutunun səbəblərini şərh edir.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş.

Təlim üsulları: beyin həmləsi, "üç cümlə".

Dərsin gedişi

Motivasiya: Əvvəlki dərsdə öyrənilən dövlət quruculuğu mərhələsi xatırladılır. Şagirdlərə Saray xatunun təsviri (səh. 103) göstərilərək "Sizcə, bir qadının o dövrdə beynəlxalq diplomatiyada rolu nə dərəcədə əhəmiyyətli ola bilərdi?" sualı ilə dərsə giriş edilir.

Tədqiqat sualı: Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətdəki uğurları və hərbi məğlubiyyətləri dövlətin taleyinə necə təsir göstərdi?

Tədqiqatın aparılması: "Üç cümlə" üsulundan istifadə edilir.

I qrup.

"Azərbaycan diplomatiyasında yeni mərhələ" və Saray xatunun fəaliyyətini şərh edin.

____

____

II qrup.

Ağqoyunlu-Venesiya hərbi ittifaqının şərtlərini və nəticəsini şərh edin.

____

____

III qrup.
Ağqoyunlu-Osmanlı müharibələrini (Malatya, Otluqbeli) və odlu silah amilini şərh edin.

____

____

IV qrup. Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü və Əbhər sazişini şərh edin.

____

____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qruplar hazırladıqları qısa (üç cümləlik) hekayələri təqdim edirlər. Müzakirə zamanı xüsusilə Venesiyanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və Otluqbeli döyüşü ətrafında fikir mübadiləsi aparılır.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin bu mərhələsində şagirdlərə verilən yönləndirici suallar vasitəsilə ümumiləşdirmə aparıla bilər. Bu da öz növbəsində, tədqiqat sualına cavab tapmağa kömək etmiş olar. Bununla belə, tədqiqat sualının tam cavabını almaqdan ötrü aşağıdakı suallar da yardımçı ola bilər.
– Saray xatunun hansı keyfiyyətləri diplomatlar üçün nümunə ola bilər?
– Sizcə, nə üçün Uzun Həsən Trabzonu itirmək istəmirdi?
– Sizcə, nə üçün venesiyalılar öhdəliklərini yerinə yetirmədilər?
– Bayandurlular və Osmanlılar arasındakı müharibənin səbəblərini araşdırıb qruplaşdırın.

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətində baş verən mühüm hadisələri (ittifaqlar, döyüşlər) xronoloji cədvəl formasında sistemləşdirmək tapşırılır.

Ev tapşırığı. Bayandurlu dövlətinin güclü və zəif tərəflərini araşdırın. Dövlətin zəifləməsinə təsir göstərən səbəbləri müəyyən edin.

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, şərh etmə.
Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izlənilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər.

Dərsin sonunda şagirdləri aşağıdakı formaya uyğun Qrup təqdimatının qiymətləndirilməsi vərəqi ilə qiymətləndirmək olae. Cədvəli doldurarkən 2, 3, 4, 5 rəqəmli ballardan istifadə etməyiniz məqsədəmüvafiqdir.

QRUP TƏQDİMATINI QİYMƏTLƏNDİRMƏ CƏDVƏLİ

Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tədqiqat aparma meyarına nə səviyyədə cavab verildi ?				
Reqlamentə riayət olundumu?				
Tapşırıq vaxtında yerinə yetirildimi?				
Qrup daxilində əməkdaşlıq var idimi?				
Təqdim edən sərbəst çıxış edirdi və ya oxuyurdumu?				
Məlumat üçün seçilən material nə qədər keyfiyyətli seçilib?				
Çıxış edən əlavə suallara cavab verə bildimi?				
Nəticə çıxarılıbmı?				

14 Səfəvi dövlətinin qurulması
(birinci saat)

Qeyd. Bu mövzunun tədrisinə iki saat ayrılmışdır. Bu mövzu dərsliyin 108–119-cu səhifələrini əhatə edir.

Birinci dərs saatı 108-ci səhifədən başlayaraq 114-cü səhifənin "Təriqətdən dövlətə" yarımbaşlığınadək, "Şəməsi döyüşü"nə qədər olan məlumatları əhatə edir.

İkinci dərs saatı 114-cü səhifədəki "Təriqətdən dövlətə" yarımbaşlığından başlayaraq 119-cu səhifənin sonunadək olan məlumatları əhatə edir.

Alt-standartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

1. Ərdəbil təriqətinin dini dərviş cərəyanından siyasi gücə çevrilməsi səbəblərini şərh edir.
2. Səfəvi şeyxlərinin (Şeyx Səfiəddin, Şeyx Cüneyd, Şeyx Heydər) fəaliyyətini dövlətçilik ənənələri baxımından təhlil edir.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş.

Təlim üsulları: beyin həmləsi, ardıcıl suallar, xəritələrlə iş.

Dərsin gedişi

Motivasiya: Motivasiyanı aşağıdakı üsullardan birini seçməklə qurmaq olar.

Birinci üsul. Şagirdlərə Şeyx Səfiəddinin təsviri (səh. 108) göstərilir. "Niyə o dövrdə insanlar mərkəzi dövlətdən daha çox dini mürşidlərin ətrafında toplaşırdılar?" sualı ilə müzakirə açılır.

İkinci üsul. "Bilirsinizmi?" rubrikasındakı rəvayət (səh. 108) nəql olunur. "Şeyx Zahid Gilaninin öz doğma oğlunu deyil, Şeyx Səfiəddini varis seçməsi Səfəvilərin gələcək taleyinə necə təsir edə bilərdi?" sualı ilə müzakirə açılır.

Tədqiqat sualı: Ərdəbil dərviş təriqəti siyasi gücə necə çevrildi?

Tədqiqatın aparılması: Ardıcıl suallar üsulu ilə mətn hissələrə bölünür:

XIII əsrdə dini boşluğun yaranması və təriqətlərin meydana gəlməsi.

Şeyx Səfiəddinin "Böyük Türk piri" kimi nüfuzu.

Şeyx Cüneydin dövründə siyasi mübarizəyə keçid və Ağqoyunlu ittifaqı.

Şeyx Heydərin hərbi islahatları və "qızılbaşlığın" yaranması.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin yekunlaşdırılması üçün şagirdlərə aşağıdakı suallar verilə bilər:

– Vahid dini liderin olmaması o dövrdə hansı çətinliklər yarada bilərdi?
– Ərdəbil dərviş təriqətinin nüfuzunun artmasına hansı amillər təsir göstərmişdi?
– Sizcə, Şeyx Cüneydin dövründə Ərdəbil təriqətində hansı dəyişikliklər baş vermişdir?

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə dərslikdəki (səh. 109) miniatür əsasında kiçik mətn hazırlamaq tapşırılır.

Ev tapşırığı: Bayandurlu-Səfəvi qohumluq əlaqələrinin siyasi nəticələrinə dair diaqram hazırlamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə meyarları: səbəblərini şərh etmə, təhlil etmə.

Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin yuxarıdakı meyarlara uyğun olaraq səviyyələr üzrə qiymətləndirilməsi təmin edilməlidir.

Dərsin sonunda vaxt qalarsa, refleksiya üçün aşağıdakı suallar verilə bilər.

– Yeni materialın öyrənilməsi sizə hansı təsiri bağışladı?
– Dərsdə informasiya əldə etmənin hansı yeni metodunu öyrəndiniz?
– Sizin üçün dərsin ən önəmli nəticəsi nə oldu?
– Sizə nə aydın olmadı? və s.

14 Səfəvi dövlətinin qurulması
(ikinci saat)

Alt-standartlar:
1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:
1. Səfəvi dövlətinin imperiyaya çevrilməsi prosesini əks etdirən xronoloji cədvəl tərtib edir.
2. Səfəvi hökmdarlarının vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasətini dəyərləndirir.

Təlim forması: böyük və kiçik qruplarla iş.
Təlim üsulu: beyin həmləsi, "üç cümlə".

Dərsin gedişi

Motivasiya:
Səfəvi bayrağı və döyüşçüsü (səh. 114-115) göstərilir: "Şah İsmayılın sayca özündən qat-qat üstün olan Ağqoyunlu və Şirvanşah qoşunlarına qalib gəlməsinin sirri nədə idi?" sualı ilə dərsə başlanılır.

Tədqiqat sualı: Azərbaycan Səfəvi dövləti qısa müddətdə necə qüdrətli imperiyaya çevrildi?

Tədqiqatın aparılması: "Üç cümlə" üsulu ilə qruplara tapşırıq verilir:

I qrup:
İsmayılın Lahicandan Ərzincana gəlişi və ilk hərbi qərarlarını dəyərləndirin.
____
____
____

II qrup: Cabani və Şərur döyüşlərinin nəticələri və Təbrizin tutulmasını dəyərləndirin.
____
____
____

III qrup: Mərv döyüşü və Səfəvi dövlətinin imperiyaya çevrilməsini dəyərləndirin.
____
____
____

IV qrup: Şah I Təhmasibin vahid Azərbaycan dövlətini möhkəmləndirmə siyasətini dəyərləndirin.
____
____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Şagirdlərin cavabları diqqətlə dinlənilir, müzakirə olunur və əlavələr edilir. Səhv nəticələrin səbəbləri araşdırılır, dağınıq faktlar arasında əlaqə yaradılır, şagirdlərin düşüncəsi lazımi məcraya yönəldilir və yeni biliklər sistemləşdirilir. Müzakirələr zamanı bütün sinif şagirdlərinin fəallığının təmin olunması müəllimdən asılı olacaqdır. Şagirdlərin müzakirələrdə fəal iştirakı nəticələrin alınmasında yardımçı olar.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Müzakirə başa çatdıqdan sonra nəticələr ümumiləşdirilir. Aşağıdakı yönəldici suallar vasitəsilə tədqiqat sualına cavab almaq olar. Suallar əvvəlcədən hazırlana və ya dərslikdəki suallardan istifadə oluna bilər.

– Sizcə, qızılbaşların şöhrətinin artması və qələbə qazanmalarının səbəbi nədə idi?
– Şah İsmayılın şəxsiyyətində diqqətinizi ən çox nə cəlb etdi?
– Vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması prosesi necə başa çatdı?

Yaradıcı tətbiqetmə: Yaradıcı tətbiqetmə kimi şagirdlərə aşağıdakı tapşırıqlar verilə bilər.

1. Səfəvi dövlətinə dair xronoloji cədvəl tərtib edin.
2. Səfəvi dövlətinin ərazisini xəritə üzərində müasir dövlətlərlə müqayisə edin.

Ev tapşırığı: Şagirdlərə dərslikdəki (səh. 119) “Səfəvi şeyxlərinin rəqibləri" sxemini tamamlamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəl tərtibetmə, dəyərləndirmə.

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələdə müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində müşahidə edilən şagirdin tədris meyarına necə cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər. Bu zaman yuxarıda verilmiş meyar nəzərə alınmaqla müəyyən olunan səviyyələr üzrə şagirdlər qiymətləndirilə bilər.

Təqdimat mərasimini şagirdlərin özləri də qiymətləndirə bilərlər. Onlar aşağıda göstərilmiş vərəqi doldururlar. Əgər bunu təqdimatı keçirən qrupun üzvləri edirlərsə, o zaman bu, özünüqiymətləndirmə sayılır. Özünüqiymətləndirmə vərəqindən istifadə etməklə, şagirdlər həm də qrupun işini bütövlükdə, yəni qrupun onların qarşısında qoyulmuş vəzifənin öhdəsindən necə gəldiyini qiymətləndirə bilərlər.

Adı, soyadı, ata adı. _________________________
Tarix. ________________

MEYARLAR	XEYİR	QİSMƏN	TAM
Tapşırığı başa düşdüm və fikrimi izah etdim.			
Dərsdə diqqətli idim.			
Məntiqli yanaşmam var idi.			
Sual-cavabda aktiv idim.			
Əməkdaşlıq etdim.			
Etiket qaydalarına riayət etdim.			

15 Səfəvi-Osmanlı münasibətləri
(birinci saat)

Mövzunun tədrisinə iki saat ayrılmışdır.
I saat münasibətlərin kəskinləşməsi və Çaldıran döyüşünü (səh. 120–124),
II saat isə I Təhmasib dövrü, yürüşlər və Amasiya sülhünü əhatə edir (səh. 126–127).

Alt-standartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, I İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən və b.) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədləri:

1. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin dostluqdan müharibəyə keçmə səbəblərini şərh edir.
2. Çaldıran döyüşündə tərəflərin hərbi strategiyalarını və şəxsiyyətlərin rolunu təhlil edir.

Təlim formaları: kollektiv və kiçik qruplarla iş.
Təlim üsulları: müzakirə, illüstrasiyalarla iş, “Səbəb-nəticə" cədvəli.

Dərsin gedişi

Motivasiya:

Birinci üsul: Şagirdlərə II Bəyazid və I Səlimin portretləri (səh. 120) göstərilir. “Niyə bir hökmdarın dövründə dost olan iki dövlət digərinin dövründə qanlı düşmənə çevrildi?" sualı ilə beyin həmləsi aparılır.

İkinci üsul: “Qılınc həmən qılıncdır, qol o qol deyil" zərb-məsəli xatırladılır (səh. 123) və bu ifadənin hansı tarixi zərurətdən yarandığı soruşulur.

Tədqiqat sualı: Səfəvi-Osmanlı münasibətləri necə kəskinləşdi?

Tədqiqatın aparılması:

Müzakirə mərhələsi: Şagirdlər mətni oxuyaraq münasibətlərin pozulma səbəblərini (siyasi, iqtisadi, dini) araşdırır və dərslikdəki cədvəli (səh. 121) tamamlayırlar.

İllüstrasiyalarla iş: Səhifə 125-dəki Çaldıran döyüşünün miniatürü və sxemi təhlil edilir.

I qrup:

Sxemə əsasən Osmanlı qoşununda topların və tüfəngli piyadaların yerləşmə üstünlüyünü müəyyən edin.

II qrup: Səfəvi süvarilərinin cinahlara hücum planını və orduda odlu silahın olmamasının nəticələrini izah edin.

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qrup işinə ayrılmış vaxt bitdikdən sonra məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə şagirdlərə müəyyən vaxt verilir və onlardan bu vaxt ərzində cavabları hazırlayıb təqdim etmələri istənilir. Təqdim edilən cavablar diqqətlə dinlənilir, müzakirə olunur və əlavələr edilir. Əvvəlcədən müəyyən edilən meyarlar əsasında qruplar qiymətləndirilə bilər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Bu mərhələdə şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı ataraq konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmələr aparırlar. Şagirdlər nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə və irəli sürülmüş fərziyyələrlə müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir. Bu proses zamanı dərsi yekunlaşdırmaq üçün aşağıdakı suallarla şagirdlərə müraciət edilə bilər.

– İki türk-müsəlman dövlətinin müharibə etməsinə necə baxırsınız?
– Miniatür və sxemdən istifadə etməklə tərəflərin üstün və zəif cəhətlərini müəyyən edin.

Ev tapşırıqları: Dərslikdəki “Çaldıran döyüşünün nəticələri" və “Özünüz üçün çıxartdığınız nəticə" hissəsini yazılı cavablandırmaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə meyarları: şərh etmə, təhlil etmə.

Qiymətləndirmə müəllimin dərsi izləməsi nəticəsində baş verməlidir. Bununla belə, bu mərhələ zamanı müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində müşahidə edilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə bilər.

Dərsin sonunda şagirdlərə özünüqiymətləndirmə vərəqi də verib aşağıdakı suala cavab verməklə cədvəli doldurmaq təklif edilə bilər.

Aşağıda sadalananlar barədə öz şəxsi keyfiyyətlərini necə qiymətləndirirsən?

Meyar	Qeyri-kafi	Kafi	Yaxşı	Əla
Əməkdaşlıq				
Başqalarına kömək				
Başqaları haqqında ədalətlə fikir yürütmə				
Dinləmək bacarığı				
Səhvin etirafı				
Düzlük				
Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin dostluqdan müharibəyə keçmə səbəblərini şərh etmə				
Çaldıran döyüşündə tərəflərin hərbi strategiyalarını və şəxsiyyətlərin rolunu təhlil etmə				

15 Səfəvi-Osmanlı münasibətləri
(ikinci saat)

Alt-standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədləri:

1. Osmanlı yürüşlərinin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
2. Amasiya sülhünün Səfəvi dövlətçiliyi üçün əhəmiyyətini dəyərləndirir.

Təlim formaları: fərdi və kiçik qruplarla iş.

Təlim üsulları: zaman oxu ilə iş, mətn üzərində iş, diskussiya.

Dərsin gedişi

Motivasiya:

"Yandırılmış torpaq" ifadəsi lövhəyə yazılır. “Vətəni qorumaq üçün öz torpağını yandırmaq və quyuları doldurmaq nə dərəcədə doğru qərardır?" sualı ətrafında qısa diskussiya qurulur.

Tədqiqat sualı: Kəskinləşən Səfəvi-Osmanlı münasibətləri necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması:

Mətn üzərində iş: Şagirdlər Sultan Süleymanın dörd yürüşünü (1534, 1535, 1548, 1554) və I Təhmasibin cavab tədbirlərini araşdırırlar.

Zaman oxu ilə iş: Şagirdlər dərslikdəki (səh. 127) tapşırığa uyğun olaraq Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin gedişini xronoloji ardıcıllıqla zaman oxunda yerləşdirirlər.

Cədvəl işi: Yürüşlərin səbəbi və nəticələri qruplar tərəfindən sistemləşdirilir.

Ümumiləşdirmə:

– Sizcə, Şah I Təhmasibin tətbiq etdiyi taktikaların hansı müsbət və mənfi cəhətləri var idi?

– Nəyə görə Amasiya sülhü Şah I Təhmasibin uğuru hesab edilir?

Ev tapşırığı: “Sultan Süleyman Qanuninin yürüşü" miniatürünü (səh. 127) dərslikdəki tələblərə uyğun təsvir etmək tapşırılır.

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, dəyərləndirmə.

Dərsin sonunda şagirdlərə aşağıdakı formada qarşılıqlı qiymətləndirmə vərəqi verilə bilər.

ŞAGİRDLƏRİN QARŞILIQLI QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Qiymətləndirilən şagirdin ________________
Adı, soyadı : ______________ 1. Dostunun adı, soyadı:
______________ 2. Dostunun adı, soyadı:

	Həmişə			Dərsin əvvəlində			Dərsin sonunda			Heç vaxt		
	Mən	1. Dostum	2. Dostum	Mən	1. Dostum	2. Dostum	Mən	1.Dostum	2. Dostum	Mən	1. Dostum	2. Dostum
Tədbirdə könüllü iştirak edir.												
Vəzifəsini vaxtında yerinə yetirir.												
Fərqli mənbələrdən məlumatlar toplayıb təqdim edir.												
Sinif yoldaşlarının fikrinə hörmət edir.												
Dostları ilə danışarkən etik qaydalara əməl edir.												
Nəticələri müzakirə edərkən aydın danışır, danışılanları başa düşür.												

16 Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət (birinci saat)

Qeyd. Mövzu dərsliyin 128–135-ci səhifələrindəki materialları əhatə edir.
Birinci dərs saatı Dövlət idarəçiliyi, torpaq mülkiyyəti və vergi sistemini (səh. 128–131),
İkinci dərs saatı isə şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarəti əhatə edir (səh. 132–135).

Alt-standartlar:
3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.
3.1.3. Feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədləri:
1. Səfəvi dövlətinin idarəetmə sistemini və mərkəzi aparatda fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxslərin funksiyalarını dəyərləndirir.
2. Səfəvilər dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyəti formaları və vergilərin xüsusiyyətlərinə dair cədvəllər hazırlayır.

Təlim formaları: böyük və kiçik qruplarla iş.
Təlim üsulları: illüstrasiyalarla iş (sxemlər üzrə), mətn üzərində iş, müzakirə.

Dərsin gedişi

Motivasiya:
Birinci üsul: Şagirdlərin diqqəti “Teokratiya" anlayışına yönəldilir. “Dövlətin həm dünyəvi, həm də dini qanunlarla idarə olunması hökmdarın nüfuzuna necə təsir göstərə bilərdi?" sualı ətrafında beyin həmləsi aparılır.
İkinci üsul: Şahın və ətrafındakı vəzifəli şəxslərin təsviri (səh. 129) göstərilir. “Sizcə, şahdan sonra dövlətdə ən səlahiyyətli şəxs kim hesab olunurdu?" sualı ilə mövzuya giriş edilir.

Tədqiqat sualı: Səfəvi dövlətində dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət necə inkişaf etdi?
Tədqiqatın aparılması:
İllüstrasiyalarla iş: Şagirdlər səhifə 128 və 129-dakı XV və XVI əsr idarəetmə sistemləri ilə bağlı sxemləri müqayisə edirlər. Sxem əsasında “Ali divan" və “Ali məclis" arasındakı fərqlər, vəkil, vəzir və sədr vəzifələrinin əhəmiyyəti müəyyən edilir.
Mətn üzərində iş: Qruplar səhifə 130-dakı torpaq mülkiyyəti cədvəlini araşdırır. “Soyurqal” və “Tiyul” arasındakı fərqləri (irsi keçmə, xidmət müqabilində verilmə) təhlil edərək yeni sistemləşdirilmiş cədvəllər tərtib edirlər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Bu mərhələdə şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı ataraq konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmələr aparırlar. Şagirdlər nəinki əldə olunan bil-

gilәri ümumilәşdirmәli, hәm dә gәldiyi nәticәni tәdqiqat sualı ilә vә irәli sürülmüş fәrziyyәlәrlә müstәqil olaraq tutuşdurmalıdırlar. Dәrsin kulminasiyasını isә bilgilәri mәhz özlәri kәşf etdiklәri üçün şagirdlәrin duyduqları bәnzәrsiz sevinc vә mәmnuniyyәt hissi tәşkil edir. Bu proses zamanı dәrsi yekunlaşdırmaq üçün aşağıdakı suallarla şagirdlәrә müraciәt edilә bilәr.

– Mәşvәrәtçi orqan dedikdә nә başa düşürsünüz?
– Sxem әsasında hәr iki yüzillikdә mövcud olan dövlәt idarәetmә sistemini müqayisә edin.

Yaradıcı tәtbiqetmә: Şagirdlәrә dәrslikdәki (sәh. 131) "Aparıcı vergilәr" sxemi әsasında kәndli vә dövlәt arasındakı iqtisadi әlaqәlәri izah edәn kiçik tәqdimat hazırlamaq tapşırılır.

Ev tapşırığı: Soyurqal vә tiyulun oxşar vә fәrqli cәhәtlәrini müәyyәn edәn diaqram hazırlamaq tapşırılır.

Qiymәtlәndirmә meyarları: şәrhetmә, cәdvәl hazırlama.

Yuxarıda yazılmış meyarlar әsasında fomativ qiymәtlәndirmә hәyata keçirilir. Formativ qiymәtlәndirmәnin şagirdini fәrdi xüsusiyyәtlәrini öyrәnmәk üçün böyük әhәmiyyәti olduğunu nәzәrә alaraq onların dәrs zamanı müzakirәlәrdә iştirak sәviyyәsi, verdiyi mәntiqli cavabları barәdә yığcam rәy mübadilәsi aparmaq mәqsәdәmüvafiq olardı.

Dәrsin sonunda şagirdlәrә aşağıdakı formaya uyğun qarşılıqlı qiymәtlәndirmә vәrәqi verilә bilәr.

QARŞILIQLI QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏRƏQİ

Vәrәqi doldurarkәn 2, 3, 4, 5 rәqәmli ballardan istifadә etmәyiniz mәqsәdәmüvafiqdir.

Meyarlar	1. Dostunun adı, soyadı: ____________ ____________	2. Dostunun adı, soyadı: ____________ ____________	3. Dostunun adı, soyadı: ____________ ____________
Verilәn suala düzgün cavab verdimi?			
Reqlamentә riayәt etdimi?			
Çıxış savadlı idimi (terminlәrin sәslәndirilmәsi, vurğuların düzgünlüyü)?			
Tapşırığı başa düşüb fikrini izah etdimi?			
Nәticә çıxarılıbmı?			
Çıxış edәn әlavә suallara cavab verә bildimi?			
Başqalarına maraq var idimi?			
Dinlәmәk bacarığı var idimi?			
Mәntiqli yanaşma var idimi?			

16 Dövlət idarəçiliyi və sosial-iqtisadi vəziyyət (ikinci saat)

Alt-standartlar:

1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

Təlim məqsədləri:

1. Səfəvi dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri (metal qablar, xalçalar) ilə şəhər iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini əlaqələndirir.

2. Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında coğrafi yerləşmənin və yerli sənətkarlıq sahələrinin rolunu izah edir.

Təlim formaları: kiçik qruplarla iş və fərdi iş.

Təlim üsulları: illüstrasiyanın təsviri (maddi mədəniyyət nümunələri üzrə), diskussiya, mətn üzərində iş.

Dərsin gedişi

Motivasiya:

Dərslikdəki sənətkarlıq məmulatlarının (qalxan, şamdan, metal qab) təsvirləri nümayiş etdirilir Və şagirdlərə bu sualla müraciət edilir: Sizcə, bu əşyalar o dövrün şəhər həyatı və sənətkarların bacarığı haqqında hansı məlumatları verir?

Dərbənd və Bakı limanlarının təsvirləri (səh. 134) üzərində sual qurulur: “Niyə XV əsrdən sonra Bakı Xəzərin əsas limanına çevrildi?"

Tədqiqat sualı: Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafına coğrafi amillər və beynəlxalq ticarət yolları necə təsir göstərirdi?

Tədqiqatın aparılması:

Şagirdlər səhifə 132-dəki maddi mədəniyyət nümunələrini dövrün sənətkarlıq sahələri (metal işləmə, dulusçuluq) ilə əlaqələndirirlər. Detallara və naxışlara görə əsər müəlliflərinin (sənətkarların) ustalığını təsvir edirlər.

Qruplar şəhərlər üzrə ixtisaslaşmanı araşdırırlar: Təbriz (xalçaçılıq), Gəncə (silah istehsalı), Naxçıvan (dulusçuluq), Şamaxı (ipək). Şəhərlərin coğrafi yerləşimi ilə bu sahələrin inkişafı arasındakı əlaqəni sistemləşdirirlər.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir. Aparılan araşdırmanın yekunlaşdırılması, yeni biliklərin ümumiləşdirilməsi, nəticə çıxarılması məqsədilə şagirdlərə yönləndirici suallar verilə bilər. Bu da öz növbəsində, tədqiqat sualına cavab tapmağa kömək edər. Bunun üçün şagirdlərə bir neçə yardımçı suallar verilməsi məqsədəmüvafiqdir.

– Şəklə əsasən Dərbənd şəhərinin coğrafi mövqeyini və quruluşunu şərh edin.

– Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına təsir göstərən amilləri (coğrafi, iqtisadi, siyasi) cədvələ uyğun sistemləşdirin.

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə Şah I Təhmasibin tamğa vergisini ləğv etməsinin tacir və sənətkarların güzəranına təsirini əks etdirən “Restavrasiya" üsulu ilə mətni bərpa etmələri tapşırıla bilər.

Ev tapşırığı: “Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına təsir göstərən amillər" cədvəlini tamamlamaq verilir (səh. 135).

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, izah etmə.

Dərs izləməsi nəticəsində şagirdlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Dərsin bu mərhələsində müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində maşhidə edilmiş şagirdin hansı meyara cavab verdiyi dəqiqləşdirilə və əvvəlcədən müəyyən olunan səviyyələr üzrə qiymətləndirilə bilər.

17 Mədəniyyət

Alt-standartlar:
5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.
5.1.2. Milli mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.
5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

Təlim məqsədləri:
1. XV–XVI yüzilliklərdə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəliş mərhələlərini dəyərləndirir.
2. Ana dilində ədəbiyyatın və elmin inkişafına İslam dininin təsirini dəyərləndirir.
3. Dövrün memarlıq və incəsənət inciləri (miniatür, xalçaçılıq) haqqında təqdimat hazırlayır.

Təlim formaları: böyük qruplarla və kiçik qruplarla iş.
Təlim üsulları: klaster, "İki doğru və bir yanlış", illüstrasiyalarla iş, Venn diaqramı

Dərsin gedişi
Motivasiya:
Klaster üsulundan istifadə edərək lövhədə mərkəzə "Mədəniyyət" sözü yazılır. Şagirdlərdən XV–XVI əsrlər Azərbaycanını xarakterizə edən sahələri (elm, ədəbiyyat, musiqi, memarlıq, rəssamlıq) qeyd etmək xahiş olunur.
Sual: Sizcə, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarının mədəniyyətə himayədarlığı nə üçün vacib idi?"

Tədqiqat sualı: XV–XVI əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti necə inkişaf etdi?

Tədqiqatın aparılması:
Şagirdlər kiçik qruplara bölünür və hər qrupa dərslikdəki müvafiq bölmələr üzrə tapşırıq verilir. Qruplar mövzu ilə bağlı üç fikir yazmalıdır (ikisi doğru, biri yanlış).

I qrup (təhsil və elm):
Marağa rəsədxanasının bərpası cəhdini, Həsən bəy Rumlunun "Əhsən-ət-təvarix" əsərini və Füzulini filosof kimi dəyərləndirin.

____
____

II qrup (ədəbiyyat): Cahanşah Həqiqi və Şah İsmayıl Xətainin ana dilində yaradıcılığını, Füzulinin üç dildə yazdığı ölməz əsərləri təhlil edin.

____
____

III qrup (İncəsənət): Kəmaləddin Behzad və Sultan Məhəmmədin miniatürlərini, “Şeyx Səfi xalçası"nı və Marağayinin musiqi irsini dəyərləndirin.

____
____

IV qrup (memarlıq): Şirvanşahlar sarayı, Təbriz “Göy məscidi", “Həşt-behişt" sarayı və digər abidələri dövlətlərə uyğun qruplaşdırın.

____
____

Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi: Qrup işi bitdikdən sonra hər qrup işlərini təqdim edir. Şagirdlərin cavabları diqqətlə dinlənilir, müzakirə olunur və əlavələr edilir. Bu zaman bütün bilik, bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiq tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyi tələb olunur. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifada etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsini təşkil edə bilər. İnformasiya mübadiləsinin təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması: Müzakirə zamanı söylənilən fikirlərin ümumiləşdirilməsi, dərsin əvvəlində söylənilmiş fərziyyələrə müqayisə aparılması və tədqiqat sualı ilə bağlı nəticə çıxarılması üçün şagirdlərə suallar verilir. Veriləcək sualların əvvəlcədən hazırlanması məqsədəmüvafiqdir. Bu zaman dərslikdəki sual və tapşırıqlardan da istifadə edilə bilər.

– Azərbaycan hökmdarlarının elm və təhsilə rəğbəti nə ilə bağlı idi?
– Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığını necə dəyərləndirirsiniz?
– Azərbaycan türk dilinin dövlət və ədəbiyyat dili kimi yüksəlişi mədəniyyətin bütün sahələrinə necə təsir etmişdir?
– Hökmdarların (Xətai, Cahanşah, Yaqub padşah) şəxsi istedadı və himayəsi elmin inkişafını necə təmin etmişdir?

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılıq istiqamətlərini müqayisə edən Venn diaqramı hazırlamaq tapşırılır.

Ev tapşırığı: “Şeyx Səfi xalçası" və ya “Təbriz miniatür məktəbi" haqqında kiçik təqdimat hazırlamaq verilə bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: mərhələlərini dəyərləndirmə, təsirini dəyərləndirmə, təqdimat hazırlama.

Göstərilən meyarlar əsasında şagirdlərin formativ qiymətləndirməsi həyata keçirilir. Formativ qiymətləndirməni aşağıda verilmiş nümunə əsasında özünüqiymətləndirmə vərəqindən istifadə etməklə də aparmaq olar.

Şagirdin özünüqiymətləndirmə vərəqi.
Adı, soyadı. _________________________
Tarix. ________________

MEYARLAR	XEYİR	QİSMƏN	TAM
XV–XVI yüzilliklərdə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəliş mərhələlərini dəyərləndirdim.			
Ana dilində ədəbiyyatın və elmin inkişafına İslam dininin təsirini dəyərləndirdim.			
Məntiqli yanaşmam var idi.			
Sual-cavabda aktiv idim.			
Dərsdə diqqətli idim.			
Etiket qaydalarına riayət etdim.			
Əməkdaşlıq etdim.			